

Л і М

Т В О Р И

**ДЖОН
ДОС
ПАССОС**

ТОМ 1

**WORKS
OF
JOHN DOS PASSOS**

література і мистецтво

ДЖОН ДОС ПАССОС

ТРИ СОЛДАТИ

**пєреклад
г. насяненкової**

**THREE SOLDIERS
BY
JOHN DOS PASSOS**

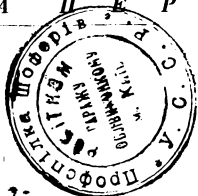
харків

1934

кнІтв

Бібліографічний опис цього видання вміщено в Додатку до Українського Довідника Мертковому репертуару та іншим пов'язаним Українським Мертковою Палатою

Редактор групи *Я. Олесіч*
Техкер *М. Гулак*
Коректор *Д. Левченко*
Художник *В. Єрмілов*

ВИ.ІНВАЮТЬ ФОРМУ

І

Рота стояла струнко, і кожен солдат дивився просто перед себе на порожній учбовий плац, де західне сонце червоніло купи шлаку. У вітрі, що пахтів бараками і дезинфекцією, чути було легкий дух ситої вареної страви. На другому кінці широкого плацу довгі шеренги солдатів помалу пропихались у вузький дерев'яний барак-їдальню. Підборіддя підбране, груди випнуті, ноги втомлені від денної муштри,—рота стояла струнко. Кожен дивився перед себе, хто байдуже й покірно, а хто розважаючись, до найменшої дрібниці розглядаючи кожну річ, що впадала в око—купи шлаку, довгі обриси бараків та їдальень, де, спершись на дощані стіни, стояли солдати, спльовуючи й курячи. Дехто з солдатів у лаві чув, як цокотить у кишень годинник.

Хтось ворухнувся: шлак заскрипів під ногами.

Голос сержанта рикнув:

— Струнко! Чого там крутитесь, ви!

Солдати, що стояли побіч винного, скоса поглянули на нього.

З дальшого кінця плацу до них наближалось два офіцери. З їхніх рухів і ходи солдати—у лаві—бачили, що вони розмовляють про щось цікаве. Один з офіцерів засміявся по хлоп'ячому, повернувся і поволі пішов назад через плац. Другий, лейтенант, усміхаючись попростував до них. Коли він підходив до роти, усмішка зникла йому з уст, і він, випнувши підборіддя, виступав важкими, розміреними кроками.

— Сержанте, можете розпустити роту.—Голос лейтенанта звучав гостро й уривчисто.

Рука сержанта, мов жезло семафора, рвонулась віддати честь.

— Рота розій-дись!—прокричав він.

Шеренга людей у хакі обернулася на юрбу різних індивідуумів у закурених чоботях, із закуреними обличчями. Хвилини за кілька вони вишикувались і замаршували колоною по чотири в ряд до їдальні. Рідкі червоні волосинки кількох електричних ламп тьмяно освітлювали коричневу пільму, де від довгих столів, лав і дощаної підлоги ішов легкий дух покиді, змішаний із запахом дезинфекції, якою змивали столи після кожної їжі. Солдати, тримаючи поперед себе овальні казанки, проходили один по одному повз великі лужені відра на порозі, з яких снітнілі у синіх блузах чергові накладали їм у казанки м'яса з картоплею.

— Сьогодні не зле,—закочуючи чохла і нахилиючись над своєю димучою їжею, звернувся Фюзеллі до одного солдата напроти себе.

Фюзеллі був кремений, кучерявий, з повним великим ротом, яким пожадливо плямкав, коли їв.

— Не погано,— погодився рожевий з білим, як льон, волоссям юнак, що сидів напроти; його капелюх з широкими крисами був загонисто збитий набакір.

— Маю сьогодні перепустку,— чванливо задираючи голову, сказав Фюзеллі.

— До дівчат підеш?

— Чувний... Я ж маю дівчину там, дома, у Фріско. * Хороше дівча.

— Маєш рацію, що не волочишся з усіякими дівчатами в цьому проклятому місті... Усі вони неохайні, всі чисто... А надто, якщо збираєшся за море.— Юнак з білявим, як льон, волоссям поважно перехилився через стіл.

— Піду, мабуть, іще візьму попоїсти. Пожди мене, добре?— сказав Фюзеллі.

— А що ти робитимеш у місті?—спитав білявий юнак, коли Фюзеллі повернувся.

— Н-знаю... потиняюсь, зайду в кіно,— відповів той, набиваючи рота картоплею.

— Ох, чорт, зараз гратимуть зорю,— сказав хтось за ними.

Фюзеллі наухав скільки міг рота картоплею і з жалем викинув, що лишилося, в помийницю.

За кілька хвилин він стояв наввипинку в лаві солдатів у хаці, серед сотень таких самих лав у хаці, що заповнювали геть увесь плац, аж покп десь на другому кінці біля прапора заграла сурма. Чомусь він згадав військового за столом у канцелярії, на прийомі, як той, видаючи йому папери, що припроваджували його в табір, сказав: «хотів би я вирушити разом з вами» і простяг до нього білу кошаву руку, яку Фюзеллі, на мить завагавшись, потис своєю мозолястою, загорілою рукою. Військовий додав із запалом: «Це має бути велично, справді велично, відчувати небезпеку, відчувати, як кожної хвилини можеш загинути. Хай вам щастить, юначе... Хай вам щастить!» Фюзеллі невдоволено згадав його крейдянобіле обличчя і зеленкуватий полиск його лисої голови; але ті слова на нього подіяли, і він вийшов з канцелярії, широко ступаючи, випнувши груди, люто розштовхуючи купку людей у дверях. Навіть тепер згадка про це, доміщуючись до звуків національного гімну, збуджувала в ньому почуття свого значення й відваги.

— Чота, руш! — розляглась команда. Скрип, скрип, скрип по піску. Роти поверталися в свої бараки. Фюзеллі хотів посміхнутися, але не наважився. Хотів посміхнутися, бож сьогодні має він перепустку до півночі, бож за десять хвилин буде вже за ворітьми, за зеленим парканом, за варговими й поплутавим колючим дротом. Скрип, скрип, скрип. О, як помаду йдуть вони до бараків і він гає час, дорогоцінні вільні хвилини. «Лівкою! Лівкою! Лівкою!»—вигукував сержант, цильнуючи лави і, мов бульдог, люто позираючи, коли хто не потрапляв у ногу.

* Сан-Франціско, велике портове місто на березі Півн. Америки.

Рота вишикувалася у п'ятьмі. Фюзеллі з нетерплячки кусав губи, Хвилини тяглися.

Нарешті, мов неохоче, сержант гукнув:

— Розій...дись!

Фюзеллі кинувся до воріт, зухвало й чванливо прокладаючи собі дорогу.

Вже опинившись на вуличнім асфальті, побачив він довгий ряд газонів та ганків, де фіялкові дугові ліхтарі, звисаючи з залізних стовпів над недавно посадженими деревцями алеї, уже змагалися з вечірньою загравою. Спинившись на розі, він сперся на телеграфний стовп, маючи позад себе таборову огорожу з трьома рядами колючого дроту над нею, і міркував, куди б його піти. Якесь помийниця, а не місто. А він гадав, що скрізь попоїздить, побачить світу. «Після всього і дома добре буде», — промурмотів він. Простуючи довго вулицею до центру міста, де було кіно, він думав про свою домівку — про темну квартиру на вищньому поверсі семиповерхового будинку, де жила його тітка. «Ох і смачно ж вона варила», пробурмотів він із жалем.

Такого теплого вечора, як цей, стояв би він на розі, біля аптеки, розмовляючи із знайомими хлопцями і ханькаючи, коли дівчата з цієї вулиці, гуляючи попід руку парами, чи по-трьох, проходили повз хлопців і вдавали, ніби не помічають їхніх поглядів. А може пішов би з Елем, що працював у тому самому оптичному складі, де й він, пішов би осяяними вулицями, де театри й ресторани, або подався б на корабельні й порони, і вони сиділи б там, покурюючи й дивлячись на темнопурпурову гавань з миготливими вогниками та на тихоході порони, що кидають на воду хисткі відсвіти з своїх квадратних вогняно червоних вікон. А коли б їм пощастило, вони побачили б, як великий океанський пароплав, входячи в Золоті Ворота, виростає з ясної плями на щось велетенське, рухливе, блискуче, немов першорядний театр, поставлений на пороні. Часом долинає гуркіт гвинта, і чути, як віс розтинає спокійні води бухти або як лінуть звідти звуки оркестру, то тихі, то голосні.

— Коли забагатію, — любив говорити Фюзеллі Елеві, — такі поплаваю на якомусь із цих пароплавів.

— Твій батько, здається, на такому приїхав із Старого Світу, правда? — питає Ель.

— О, він приїхав у трюмі. Як так їхати, я б краще zostався дома. Слухай, коли я забагатію, давай мені перший клас, каюту-люкс.

І от тепер він у цім місті на Сході, де нікого не знає й не має куди піти, хібащо в кіно.

— Галло, товаришок, — гукнув хтось позаду. Високий юнак, що під час вечері сидів напроти нього, наздогнав його. — До кіно йдеш?

— Таж більше нема куди.

— Ось новак. Тільки сьогодні рано потрапив до табору, — сказав високий юнак, зитнувши головою в той бік, де поруч нього стояв солдат.

— Сподобається. Не так погано, як спершу здається, — промовив підбадьорюючи Фюзеллі.

— Я кажу те саме,— зауважив другий,— будь обережний, як чорт, то не опечешся. А як раз у цій поганій армії опечешся... так і каюю тобі...

— Закладаюся, що вони тебе вирядять у нашу роту, новаче. Це не погано. Сержант пристойний, якщо ти поладнаєш з ним, але лейтенант смердюк... Ти звідки?

— З Нью-Йорка,— відповів новак, невеликий чоловічок, років тридцяти з попелястим обличчям і блискучим єврейським носом.— Кравцював там. Мене б мусіли зовсім звільнити. Це насильство. Я сухотний,— говорив він кволим писклявим голосом, бризкаючи слиною.

— Не бійсь, вони тебе підлатають,— промовив високий юнак.— Так підлатають, не взяв тебе чорт, що й сам себе не впізнаєш. Мати рідна не впізнає, як додому повернешся, новаче... Але тобі щастить.

— Чому?

— Бо ти з Нью-Йорка. Капрал Том Сайдіс теж з Нью-Йорка, і всім нью-Йоркським хлопцям у нього мед.

— А які цигарки ти куриш?— спитав високий юнак.

— Я не курю.

— Навчився б краще. Капрал любить добру цигарочку і сержант теж; часом варт почастувати. Може поладнаєш з ними.

— Не в тім річ,— заперечив Фюзеллі... — То — як пощастить. Тримайся чисто, посміхайся, і все тобі буде гаразд. А надумують ізлити на тобі,— брикайся. Ти добре в цій армії поварився.

— От правда збіса,— сказав високий юнак.— Не давайся їздити на собі... Як тебе звати, новаче?

— Айзенштейн.

— Оцього хлопця звать Поуерс... Біль Поуерс. Мене — Фюзеллі... Підете до кіна, містер Айзенштейн?

— Ні, я краще пошукаю собі якоїсь спіднички,— маленький чоловічок підморгнув.— Радий познайомитись.

— От проклятий єврейчик! — мовив Поуерс, коли Айзенштейн повернув у бокову вуличку, обсажену, як і адея, молодими деревцями, що шестіли тендітними листочками; їх ворушив вітрець, який пахтів фабриками й вугільним пилом.

— З євреїв люди не погані,— зауважив Фюзеллі; — у мене був добрий приятель з євреїв.

— Вони виходили з кіна в потоку людей, вбраних переважно в темний одяг фабричних робітників.

— Я мало не розпустив нюві, коли на картині хлопець прощався з своєю дівчиною, виряджаючись на війну,— сказав Фюзеллі.

— Невже?

— Це було так само, як і зо мною. Чи ти був коли у Фріско, Поуерс?

Високий юнак покрутив головою. Він зняв свого з широкими крисами капелюха і пригладив пальцями свою біляву кучму.

— Чорт, та й духота ж була там,— промурмотів він.

— Так от,— вів далі Фюзеллі,— треба переїхати пороном до Окленду. Моя тітка... ти ж знаєш, матері в мене нема, і я завжди

жив у тітки... Моя тітка, її невістка і Меб... Меб — це моя дівчина... Вони вкуні переїхали пороном, хоч я їм і казав, щоб не їхали. А Меб каже мені, що вона дуже на мене сердиться, бо побачила листа, якого я написав до Джорджини Слейтер. Причепта така, жила на нашій вулиці, я їй і писав дурниці різні в записках. Я запевняв Меб, що й сам не знаю, на якого ділька писав і що не надаю ніякої тому ваги. А Меб каже, що ніколи мені не подарує. Я й сказав тоді, що може мене вб'ють, і вона вже ніколи мене не побачить; тоді ми всі як зарюємсаємо. Боже, ото було!.

— Хай йому чорт, прощатися з дівчатами, — мовив Поуерс співчутливо. — Тоді хлопцеві зовсім каюк! Як на мене, краще гуляти з шльондрами. З ними хоч прощатися не треба.

— А ти гуляв з шльондрами?

— Та воно не зовсім... — признався юнак, і його рожеве лице зашарілось, і це помітно було навіть у тьмяному світлі дугових ліхтарів алеї, що йшла до табору.

— А мені доводилось, — трохи гордовито заявив Фюзеллі. — Гуляв я з однією португальською дівчиною. Та й чортеня ж було. Проте я кинув усе те, як заручився, хоча... Алеж що я тобі розповідав... Ага!.. нарешті ми помирилися, я поцілував її, і Меб сказала, що ніколи не одружиться ні з ким, крім мене. Коли ми ще гуляли на вулиці, я наглядів шовкового військового прапорця, напрочуд гарного, сама мрія, із зіркою, оздоблений навдивовижу. Я й надумав подарувати його Меб; забіг у крамницю й купив. Чорт із ним, скільки він коштує. І коли ми всі цілувалися й рюмсалі, коли вони збирались піти й, мабуть, побазікати про заокеанські загони, ткнув я їй у руку того прапорця та й кажу: «Бережи, дівчино! І не забувай мене». І що ж вона на те? Витягла зза сплани п'ятифунтову коробку з цукерками і промовила: «А ти не об'їдайся, Дене». Вона весь час тримала її, щоб я не помітив. Хіба не розумні вони, ці дівчатка?

— Атож, — відповів невиразно високий юнак.

Коли Фюзеллі повернувся в бараки, солдати про щось схвилювано гомоніли поміж рядами койок.

— Хтось там, не взяв його чорт, утік з карцеру.

— Як?

— Чорт його знає, як.

— Сержант Тиммонс казав, ніби скрутивши ковдру.

— Ні, вартовий допоміг.

— Можливо, чорт візьми, що й він. Так, мабуть, і було. Я йшов біля гауштвахти, коли вони це виявили.

— А з якої він роти?

— Не знаю.

— А як звати?

— Якийсь паруб'яга, сидів під слідством за непослух. Садонув офіцера в пику.

— Хотів би я побачити це!..

— А втім, йому тепер крутенько.

— А так, не взяв його біс!

— А чи не замовкли б ви, хлопці? Уже був сигнал гасити,— рикнув сержант, сидючи за столиком біля дверей і читаючи газету при тьмяному світлі пильно затуленої маленької лампочки.— Таки впаде на вашу голову дежурний офіцер.

Фюзеллі загорнувся з головою в ковдру і зібрався спати. Вигідно вмоштовуючись на вузькій койці, він почував себе захищеним від громового голосу сержанта й холодного полюску офіцерових очей. Йому було тепло і радісно, мов дома на ліжку, як був іще дитинчам. На мить він уявив собі іншого, того, хто садонув офіцера в пику, вбраного, як і він, може теж дев'ятнадцятилітнього, як і він сам, що може теж має таку дівчину, як Меб, і та дівчина виглядає його десь. Як, мабуть, холодно й страшно бути поза табором і почувати, що сторожа тебе шукає. Він уявив себе, як затекавшись біжить він довгою вулицею, а за ним женеться озброєна рота, офіцери з блискучими, жорстокими, мов гострі кулі, очима. Він міцніше загортає ковдрою голову і тішиться теплою, м'якою вовною біля щок. Треба не забути всміхнутися до сержанта, коли зустріне його у вільну хвилинку. Хтось казав, що незабаром промуватимуть. О, як би він хотів, щоб і його попромували. Як би пишався він, коли б міг написати до Меб, щоб вона адресувала листи капралові Денові Фюзеллі. Він повинен триматися обережно, щоб часом не прошпетитись перед ким. Він не прогавить нагоди довести їм, який з нього розумний хлоп'яга. «О, коли ми переїдемо океан, я доведу їм»,— подумав він із запалом і, засипаючи, уявив собі довгі кінематографічні стрічки своїх героїств.

Чийсь прикрий голос біля койки збудив його, і він аж підскочив.
— Устаньте, ви!

Білий промінь кишенькового ліхтаря світив просто в обличчя солдатові на сусідній койці.

«Дежурний офіцер»,— подумав собі Фюзеллі.

— Устаньте, ви там!— знову почувся гострий голос.

Солдат на сусідній койці заворушився й розплющив очі.

— Устаньте!

— Слухаю, сер,— промурмотів з койки; очі йому сонно блимали від сліпучого світла. Він скочив з ліжка і нерішуче витягся.

— Ви нічого кращого не надумали, як лягти спати в денній сорочці? Зніміть!

— Слухаю, сер.

— Як вас звати?

Солдат стояв, дупаючи очима, надто спантеличений щоб говорити.

— Не знаєте, як вас звати?— спитав офіцер, люто видивляючись на нього; його гострий голос стьобав, мов батогом.— Зразу ж скиньте мені штани й сорочку і лягайте.

Дежурний офіцер, роблячи свій північний огляд, пішов далі, повертаючи свого ліхтаря то в один, то в другий бік. І знов — густа п'яма й глибоке сонне дихання та хрочіння людське. Засипаючи, Фюзеллі чув, як солдат із сусіднього ліжка даявся монотонно й пошепки, часом спиваючись, щоб вигадати нову непристойність, нову

комбінацію слів, щоб хоч лайкою зігнати безсилу свою лють і приспати себе монотонним повторенням прокльону.

Трохи пізніше Фюзеллі прокинувся, придушено кричачи від кошмару. Йому приснилося, ніби він дав потиличника дежурному офіцерові і тепер тікав з тюрми, захекуючись, спотикаючись, падаючи на алеї, обсаджений низенькими засохлими деревами, а за ним біг — і вже наздоганяв його — загін вартових; офіцери видавали накази металічними, мов клацання рушниць, голосами. Він був певен, от-от його схоплять, от-от уб'ють. Він здригнувся, струшуючи з себе кошмар, як собака струшує воду, і, загорнувшись у ковдру, заснув знову.

II

Джон Ендр'юс стояв голий посеред великої порожньої кімнати, де стіни, стеля й підлога були збиті з невігладжених соснових дощок. Повітря було важке від парового опалення. У кутку на столі уривчасто клацала друкарська машинка.

— Скажіть мені, юначе, чи не знаєте, як правильно писати недоумство?

Джон Ендр'юс підійшов до столу, відповів і додав:

— Чи не збираєтесь ви мене іспитувати?

Машиніст друкував далі, не відповідаючи. Джон Ендр'юс стояв серед кімнати, склавши руки, трохи зливований, трохи роздратований, переступаючи з ноги на ногу, прислухаючись до цокотіння машинки та до голосу машиніста, що вичитував кожне слово рапорту.

— Рекомендація до звільнення... цок... цок... цок... Проклятуца машинка... Рядовий Кой Ельберт... цок... цок... Щоб вони показалися їм, оці паскудні армійські машинки... Причина... недорозвиненість. Історія хвороби...

У цю мить повернувся сержант, що приймав новобранців.

— Слухайте, Біле, якщо ви за десять хвилин не приготуєте цієї рекомендації, капітан Артур сказиться, як чорт. Ради бога, надрукуйте. Він уже каже, що коли ви не вмієте працювати, то вже знайдемо когось, хто працюватиме. Ви ж, либонь, не хочете втратити роботу?

— Галло! — сержантові очі спинилися на Джоні Ендр'юсі. — Я й забув про вас. Ану, пробіжіть трохи по кімнаті... Ні, ні, не так. Помалу, щоб я міг випробувати ваше серце... Лишенько, які гладкі ці новаки.

Стоячи покійно, поки його обмацували та виміряли, почувуючи себе конем на ярмаркові, Джон Ендр'юс прислухався до монотонного гудіння чоловіка.

— Не... помічено сексуальної зіп... О чорт, яка препогана гумка... сутості чи алкоголізму; дитинство... прожив нормально... на фермі. Вигляд нормальний, хоч є не... скажіть, чи «не» в слові недорозвиненість окремо пишеться?

— Гаразд, одягайтесь, — промовив сержант. — Швидко! не гаятиму ж я цілий день. Якого чорта вони прислали сюди вас самого?

— Папери розгубили, — відповів Ендр'юс.

— ...Десять років... у випробуванні Б, — тягнув чоловік біля машинки... Ро... роз... р-о-з-в-и-т-о-к, як у восьмилітньої дитини. Здається нездатий... ні до чого... А щоб воно сказалося, оце його писання. Як можу я друкувати, коли він слів не дописує.

— Гарзд. На мою думку ви підходите. Тепер треба виконати деякі формальності. Ідіть сюди.

Ендр'юс пішов за сержантом до конторки в дальшому кутку кімнати, де вже не так чути було цокання машинки та сердите бурмотіння машиніста.

— ... Забуває виконувати накази... не реагує ні на які умов...ляння. Пам'яті немає.

— Гарзд. Візьміть оце в барак Б... Четверта будівля праворуч, та мерщій повертайтеся, — додав сержант.

Ендр'юс, вийшовши, глибоко передихнув свіжим повітрям. Він нерішуче постояв на дерев'яних приступках будівлі, дивлячись на ряд нашвидку побудованих бараків. Деякі пофарбовані в зелене, деякі з звичайних дощок, деякі навіть не обшиті. Над його головою, на незміряному вільному небі, помалу сунули забарвлені в рожеве купи хмар. Його погляд спустився з неба на якісь високі дерева за табором, що горіли яскравожовтими осінніми барвами, звідти на кінець довгої вулиці бараків, де було видно огорожу й вартового, що походжав сюди й туди, туди й сюди. Брови йому на мить зсунулись. Він трохи зневажливо пішов до четвертої будівлі праворуч.

Джон Ендр'юс мив вікна. Він стояв на вершку драбини у брудній синій блузці, намазуючи мильною ганчіркою невеликі шибки барачних вікон. Його ніздрі були повні запахом куряви й піску з мила. Невеличкий чоловічок із сірувато-червоною щогою, набитою тютюном, пересувався слідом за ним так само з драбиною, витираючи шибки сухою ганчіркою, аж поки вони не блищали і не відбивали вкритого хмаринками неба. Ноги Ендр'юсові стомилися від лазіння по драбині, руки болячі від піскуватого мила; працюючи, він без думок дивився на ряди койок з однаковим згорнутими ковдрами, де порозлягались солдати в позах цілковитого знесилення. Він, дивуючись, помічав, що ні про що не думав. За кілька останніх днів його мозок ніби перетворився на тверде нічого не варте осереддя.

— Чи довго нам ще робити? — поспитав він солдата, що працював разом із ним. Той усе жував, і Ендр'юс подумав, що він зовсім і не збирається відповідати. Він хотів знову до нього озватись, коли солдат, замислено похитуючись на верху драбини, протягнув:

— Чотири години.

— То, виходить, сьогодні не скінчимо?

Солдат похитав головою і, сплюнувши, чудно скривив обличчя.

— Давно тут?

— Не дуже.

— А скільки?

— Три місяці... Не дуже давно. — Чоловік знову сплюнув і, злізши

з драбини ждав, спершився на стіну, поки Ендр'юс скінчить намілювати своє вікно.

— Я збожеволю, якщо пробуду тут три місяці... Я тільки тиждень тут, — пробурмотів Ендр'юс крізь зуби, злязачи з драбини й пересуваючи її до другого вікна.

Обидва знову мовчки вилізли на драбини.

— Чому ви на цій роботі?

— Хворі легені.

— А чому не звільнять вас?

— Певно, звільнять незабаром.

Вони довго працювали мовчки. Ендр'юс почав з верхнього кутка праворуч, намілюючи кожну шибку. Потому він спустився униз, пересунув драбину й заходився біля другого вікна. Щоб різноманітнити роботу, він часом починав із середини вікна. Під час роботи якась мелодія почала пробиватися в твердому осередді його мозку, викликати в ньому шумування і м'якшити його. Вона виявляла безмежну, прибуту пилом нудьгу людей, вишикуваних на муштрі в шеренгі, що стоять наввипинку, рівномірне, одноманітне тупотіння ніг, куряву, що здійснюється від батальйонів, які маршують взад і вперед на закуреному учбовому плаці. Він відчував, як ця мелодія переймає все його тіло, від наболілих рук до ніг, натомлених повсякчасним маршуванням, однаковим витяганням ноги разом із мільйонами інших ніг. Його розум почав несвідомо, своїм звичаєм, розробляти цю мелодію, оркеструвати її. Він уже уявляв величезний оркестр і як він керує ним. Серце йому заколотилося швидше. Він повинен втілити все це в музиці; він повинен зафіксувати все це... в собі і записати, і оркестри гратимуть його симфонію, і маси людей почують і відчують її й відгукнуться.

Він працював весь безконечний день, ляззачи вгору й униз по драбині, намазуючи вікна наміленою ганчіркою. Одна безглузда фраза залізла йому в мозок: «Arbeit und Rhythmus».* Без кінця й краю повторював він її: «Arbeit und Rhythmus.» Він силкувався викинути з голови цю фразу і заглибитися в ритми музики, що захопила його і виявляла прибуту пилом нудьгу, жорстоке втискування теплих, повних руху своїх поз і власного пориву тіла у форми, як ото виливають цяцькових солдатиків. Хтось немов би кричав йому настирливо в самісінькі вуха: «Arbeit und Rhythmus», заглушаючи все інше, б'ючи йому мозок, знов сковуючи його, засушуючи.

Нараз він голосно засміявся. О, та це ж по німецькому. Його готували вбивати людей, що дією мовою говорили. Коли б хто промовив це, він би того убив. Вони ж убиватимуть кожного, хто говоритиме дією мовою, він і всі ті, що тупотіли і одностайно витягували ноги на учбовому плаці.

* Робота і ритм. Назва книги німецького автора К. Бюхера.

Суботній ранок. Під командою капрала, кривовогого італійця, що навіть в армії на солдатських харчах трохи смердів часником, три солдати в синіх куртках замітали листя на вулиці між рядами бараків.

— Ви, хлопці, тягнетесь там, як меляс... За двадцять п'ять хвилин огляд, — повторив він.

Солдати працювали понуро, ні трохи на нього не зважаючи.

— К бісу таку роботу! Як з оглядом буде не все гаразд, мені чорта дадуть — не вам. Ану, швидше! Гей, ви, позбирайте оті прокляті недокурки!

Ендр'юс скривився і заходився визбирувати невеликі, сірі, брудні недокурки. Нахилившись, він зустрівся поглядом із темнокарими очима солдата, що працював побіч його. Очі ті були звужені від злості, а хлоп'яче лице аж пашіло під засмагою.

— Я в одю армію пішов не на те, щоб якась італійська тварина командувала мною, — ремствував він.

— Байдуже, хто командувати буде, однак хтось та командуватиме, — зауважив Ендр'юс.

— Звідки ти, товаришу, будеш?

— Із самого Нью-Йорка. Моя родина з Віргінії, — відповів Ендр'юс.

— А мій штат — Індіана. Буряна країна... Працюю, а то цей італійський байстрюк знов іде за будинку.

— Та не збирайте їх, а вимітайте геть! — закричав капрал.

— Ендр'юс з індіанським хлопцем обійшли з лопатою й мітлою, збираючи тютюнову жвачку, недокурки та клапти брудного паперу.

— Як тебе звати? Мене — Крісфільдом. Хлопці зуть мене Крісом.

— А мене Ендр'юсом, Джоном Ендр'юсом.

— В мого батька наймит був, Енді звався. Заслаб та й помер минулим літом. Чи скоро нас вирядять за океан?

— Не знаю.

— Хотів би я побачити тамтешні країни.

— Хотів би?

— А ти хіба ні?

— Присягаюся, що теж хотів би.

— Оце добре, чого ж ви, хлопці, тут стовбичите? Ідїть, лишень, винесїть помийниці! Хутчії! — гукав капрал, бундючно коливаючись на своїх кривих ногах. Він пильно дивився вздовж бараків і бурмотів: «От чортівня... Зараз має бути огляд. От чортівня. Ніколи не спізнавались».

Нараз облаччя йому мов задубіло в шанобливій непорухності. Він підвів руку до крисів капелюха. Повз його до сусідньої будівлі пройшла купка офіцерів.

Джон Ендр'юс, винісши з помийниці, увійшов затильними дверима в свій барак.

— Струнко! — розлігся поклик з другого краю. Він завмер, силкуючись не ворухнути ні шиєю, ані руками.

Серед тиші в бараці чути було, як твердо стукотять офіцерські підбори.

Жовте обличчя з запалени очима й важкою квадратною щелепою стало перед очима Ендр'юса. Він дивився просто перед себе, бачачи кілька рудих волосинок на кадику офіцера та на нові нашивки по обидва боки коміра.

— Сержанте, що це за солдат? — спитало жовте обличчя.

— Не знаю, сер; новий рекрут, сер. Капрале Валорі, що це за солдат?

— Його звали Ендр'юсом, сержанте, — відповів капрал італієць підслесливим тоненьким голосом.

Офіцер звернувся безпосередньо до самого Ендр'юса, говорячи швидко й голосно.

— Давно в армії?

— Тиждень, сер.

— Хіба ви не знаєте, що кожної суботи о дев'ятій ви мусите бути чисті й поголені і готові до огляду?

— Я чистив барак, сер.

— Навчіться не заперечувати, коли до вас звертається офіцер...

Офіцер уривчasto й з притиском вимовляв слова. Говорячи, він скося зиркнув на свого начальника і помітив, що майор насупився. Тон його трохи змінився. — Якщо трапиться іще раз, матимете дисциплінарну кару.

— Струнко! — На другому кінці барака хтось ворухнувся. Знову серед цілковитої тиші почувся стукіт офіцерських підборів. Огляд тривав далі.

— Тепер, хлопці, всі гуртом, — гукнув християнський юнак,* що стояв широко розставивши руки перед екраном. Піаніно забреччало, і кімната, напхом-напахана солдатами, заревла:

«Слава, слава, всі ми тут...
Усі на кайзера йдемо,
Усі на кайзера йдемо,
Усі на кайзера йдемо,
Тепер».

Стеля аж загула від їх сильних голосів.

Християнський юнак з веселим захватом крутив своїм пісним лицем.

Хтось спробував начхати на християнського юнака і співати «Якого чорта нам турбуватися?» — «А хіба нема чого, товариші?» — закричав юнак.

Розлігся регіт.

— Тепер іще раз, — сказав він знову: «Більше випустить кишок, кайзера забити».

Тепер усі разом...

* Спілка християнської молоді.

Картина почалася. Джон Ендр'юс вишкоком дивився навколо себе: на обличчя хлопця з Індіани, що сидів поруч нього, втопивши очі в екран; на засмаглий обличчя і низько пострижені голови, що стирчали над масою вбраних у такі тіл. Де-не-де часом блискала пара очей у білому миготливому світлі екрану. Хвилі сміху й коротких вигуків котилися над ними. Усі були такі однакові, що хвилинами здавалися одним організмом. Саме цього він і шукав, вступаючи до армії — подумає він. Тут сховається він від жаху перед світом, що опанував його. Він аж знесилився від обурення, думок, своєї індивідуальності, яку підносив, мов прапор, над тривогами. Куди краще пустити все самопливом, знищити свою безумну жадоху музики, принизити себе в бруді спільного рабства. Він ще й досі здригнувся від лютої злости, згадаючи голос офіцера цього ранку: «Сержанте, що це за солдат?» Офіцер дивився на його лице, як на меблі.

— Хіба не чудова картина? — усміхаючись, повернувся до нього Крісфільд, і це розвіяло його гнів і збудило прямиє товариське почуття.

— Ця частина найкраща. Я бачив її раніш у Фріско, — промовив солдат по другий бік Ендр'юса. — Чорт, вона примушує ненавидити гунів.

Людина біля піанина старанно барабанила в перерві між двома частинами картини.

Хлопець з Індіани, обнявши Ендр'юса за плечі, нахилився вперед і сказав другому солдатіві:

— Ви з Фріско?

— Так.

— От чудасія в чорта. Ви з Узбережжя, цей паруб'яга з Нью-Йорку, а я з старої Індіани, саме посередині.

— З якої ви сотні?

— Та ще ні з якої. Ми з цим хлопцем в убиральниках.

— Проклятуще місце... Слухайте, мене звати Фюзеллі.

— Мене Крісфільдом.

— А мене Ендр'юсом.

— Чи скоро, хлопці, нас вирядять з цього табору?

— Не знаю. Казав хтось, що за три тижні, а хто каже — за шість місяців. Слухайте, може вас пошлють у нашу сотню? Цими днями вони вирядили силу народу, і капрал каже, що натомість нам дадуть новаків.

— От чортівня! Я хочу за океан.

— Та там шикарно, — мовив Фюзеллі, — усе страх чудово. Мальовничо, як кажуть. І люди вбираються в селянську одягу... Мій дядько завжди розказував мені про це. Він приїхав спід Туріна.

— А де це?

— Не знаю, десь в Італії.

— Слухайте, а чи довго їхати через океан?

— Тиждень або два, — відповів Ендр'юс.

— Так довго?

Але картина знову почалася, показуючи солдатів у гостроверлих шоломах, як вони входять у бельгійські міста, де повно маленьких возиків з молоком, запряжених собаками, і старих жінок у селян-

ських вбраннях. Коли показували німецький прапор, солдати свистіли й кричали, а коли німецьке військо, наступаючи, штрикало багнетами звичайних громадян у широкіх голландських штаних і старих жінок у крохмальних чепчиках, солдати, напхом-напхані до барака спілки християнської молоді, вигукували прокльони. Ендр'юс відчував, як сліпа знепавість у дих юнаків ворухнеться, наче щось, що мало своє власне буття. Він загубився в ній, його повесело немов охоплене панікою дике стадо. Жах, мов якісь потворні руки, стис йому горло. Він глянув у обличчя круг себе. Усі були напружені, почервонілі, блискучі від поту в цій душній кімнаті.

Виходячи з барака, Ендр'юс, здумений тисним потоком солдатів, що сунув до дверей, почув як хтось сказав:

— Ніколи за все своє життя не згвалтував жодної жінки, але, присягаюсь, тепер я це зроблю. Хтозна що дав би, щоб згвалтувати якусь проклятушу німкеню...

— Я теж їх ненавиджу, — почувся другий голос, — і чоловіків, і жінок, і дітей, і ненароджених. Вони або йолопи, або ненажери, такі самі, як і їх правителі, бо дозволяють керувати собою такої купці мілітаристів.

— Коли я захоплю в полон німецького офіцера, я примушу його почистити мені чоботи, а тоді застрелю, — сказав Кріс Ендр'юсові, коли вони йшли довгою вулицею до свого барака.

— Та ну?

— Але зараз я хотів би краще застрелити кого іншого, — з запалом говорив Кріс. — Недалеко й шукати. Та й підстрелю, якщо він не перестане до мене чіплятися.

— Хто ж саме?

— А той здоровий йолоп Андерсон; учора на муштрі його зробили фланговим. Він, здається, гадає, що коли я менший на зріст, то він може витворити зо мною, що йому заманеться.

Ендр'юс раптом повернувся і подивився в обличчя товаришеві; його щось вразило в суворому тоні хлопця. Він не звик до такого. Він вважав себе за гарячого, але ніколи ще в своїм житті не мав охоти когось убивати.

— Ти справді хочеш його вбити?

— Не тепер, але чіплянням він мене до сказу доводить. Я мало не загородив йому ножа вчора. Тебе тоді не було. Ти не помітив, який я неспокійний був на муштрі?

— Так... алеж скільки тобі років, Кріс?

— Двадцять. Ти, мабуть, старший?

— Мені двадцять два.

Вони сперлися на стіну свого барака і дивилися вгору на блискучі зорі.

Слухай, чи й за океаном такі зорі, як тут?

— Певно, що такі, — відповів, засміявшись. — Хоч я ніколи там не був і не бачив.

— Я не довго вчився в школі, — промовив Кріс. — Після школи ще дванадцять років, а то нічого путнього не виходило; батько дуже пиячив, і мені треба було робити на фермі А

— А що сіють у вашім краї?

— Головне маїс. Трохи пшениці й тютюну. А то ще розводимо худобу. Але я хотів розповісти тобі, як я мало не вбив колись одного хлопця.

— Розкажи.

— Тоді я був п'яний. Завзята у нас компанія тоді була в Толі-вілі. Ми звичайно працювали, поки зробимо грошей, щоб з дівчатами погуляти. Звісно, і в карти гуляли й віски хилили. Трапилось це саме в пору збирання маїсу. Чорт, я навіть не знаю, як воно сталося, але посварився я з одним хлопцем, а були ми з ним найкращі приятелі. Він замахнувся й ударив мене в обличчя. Не знаю, як воно вишло, але перше, ніж я зрозумів, я вже тримав у руці ножа і різонув його. Погана штука, цей ніж, коли загородити його в людину. Тоді аж четверо кинулося на мене й вдерло ножа. А проте, я добре встиг розпанахати йому груди. Надто вже п'яний був я тоді. А який же обірваний додому повертався! одержі й половини не зосталось, а сорочка геть подерта була. Упав я в рівчак і спав там до ранку; у волосі повно грязюки було... Але тепер я рідко коли й кращину проковтну.

— Так ти, Кріс, як і я, хочеш швидше за океан? — промовив Енд'юс по довгій паузі.

— Зіпхну я цього задаваку Андерсона в море, якщо ми обидва їхатимемо одним пароплавом, — сказав, засміявшись, Крісфільд; але, помовчавши, додав: — А кепсько було б у чорта, коли б я вбив тоді того хлопця. Слово честі, не хотів я цього.

— О, це заробіток, коли хто грає на скрипку, — сказав хтось.

— Де там, — долинув меланхолійний тягучий голос худорлявого солдата, що сидів, зігнувшись удвоє, сперши лице на руки і поставивши лікті на коліна. — Тільки на хліб і вистачає... Тільки що на хліб.

Кілька солдатів купчилось у кінці барака; на деяких із довгого ряду койок, що тяглися від них до сержантового столика біля дверей, спали або, похапцем роздягшись, лягали солдати, освітлені тьмяним світлом електричних ламп.

— Мабуть звільняють тебе? — спитав солдат із сильним ірландським акцентом і червоним лицем веселої горилі — це свідчило, що він мав бар.

— Так, Фланнагане, звільняють, — сумно відповів худорлявий.

— Не щастить йому, — мовив хтось із купки.

— Так, так, не щастить мені, хлопці, — сказав худорлявий, розглядаючи запалими очима обличчя. — Мав би заробляти сорок доларів на тиждень, а тут дістаю сім, та ще й до того в армії.

— Я про те кажу, що тебе з цієї проклятущої армії звільняють.

— Армія, армія, демократична армія, — проспівав хтось стиха.

— А я хотів би за океан, гунів побачити, — сказав Фланнаган, що примудрявся комбінувати ірландську вимову з діалектом лондонських околиць.

— За океан? — підхопив худорлявий. — Коли б я міг поїхати за

океан — повчитися, я заробляв би, як Кубелік. Маю здібності доброго скрипала.

— А чом же не поїдеш? — спитав Ендр'юс, стоячи скраю, біля Фюзеллі й Кріса.

— Поглянь на мене... тсс,* — відповів худорлявий.

— Та чи скоро вони вирядять мене туди? — сказав Фланнаган.

— Воно, мабуть, чудно не розуміти, що люди говорять. Один хлопець казав мені, що вони говорять «уй», коли мають казати «так».

— А хіба не можна говорити на мигах? — спитав Фланнаган. — А втім, по ірландському всюди розуміють. А з гунами розмовляти не доведеться. Тільки не добудуся туди, відкрию пивницю. Що ви на це скажете?

Усі засміялись.

— Думаєте, не відкрию? Відкрию ірландський заклад у самому Берліні. Ось побачите. І там буде бордо, шартрез, кларет, і сам король англійський приїде і примусить проклятого кайзера поставити випивку.

— Кайзера тоді вже повісять на телеграфному стовпі; не маєш турбуватися, Фланнагане.

— Його б треба на смерть замордувати, як негрів, коли лінчують на півдні.

Десь далеко на плацу заграла сурма. Усі мовчки порозходились по своїх койках.

Джон Ендр'юс загорнувся добре в ковдру, обіцяючи собі спокійно подумати на сон. У нього була потреба отак лежати й не спати і думати вночі, бо тоді не рвалась нитка його особистого життя, яке він почне знову, коли переживе все це. Він відігнав думку про смерть. Це було нецікаво, і це його не обходило. Але колись йому заочеться знов грати на роялі, компонувати музику. Він не повинен дозволяти собі занадто глибоко перейматися безпорадними солдатськими настроями. Він мусить зберегти свою волю.

Але ні, не про це він хотів думати. Він стомився від себе. За всяку ціну треба забути про себе. З перших років у коледжі він, здавалося, тільки те й робив, що думав, говорив про себе. Приваїмні, тут, на дні, в найбільшому рабському приниженні, він знайде забуття й почне перебудовувати своє життя, але тепер уже з чогось реального — з праці, приязні й презирства. Презирство — ось чого йому бракувало. Він раптом опинився в такому брутальному фантастичному світі. Його життя тиждень тому видавалось якимсь сном, прочитаним у романі, картиною у вітрині крамниці — таке воно було відмінне. Та чи ж могло це бути в тому самому світі? Він, певне, вмер, сам цього не усвідомлюючи, і народився знов у новому, огидному пеклі.

Ще дитиною будши, він жив у зруйнованому домі серед старезних дубів та каштанів при дорозі, де часом проїздили однокінні «бідки» та запряжені волами вози, порушуючи спокій простеленої в мережаних тінях дороги. Він стільки мріяв тоді! Лежачи під

* Скорочене позначення туберкульозу.

жалобним міртовим кущем, десь у кутку зарослого саду, він проводив ювії віргінські дні, мріючи, під сонне дзиччання оводів на сонці, про світ, у яким житиме згодом, коли виросте; які шляхи малював собі: він буде полководцем, як Цезар, завоює світ і його вб'ють у великій мармуровій залі; буде мандрівним менестрелем і обійде всі країни, співаючи й потрапляючи в нескінченні заплутані пригоди; а може — славетним музиком і сидітиме граючи біля роялю, як Шопен на гравюрі, чарівні жінки плакатимуть, а чоловіки з довгими кучерявими волоссям доватимуть обличчя в долонях. От тільки рабства не уявив він. Його раса надто довго для того панувала. А проте, світ спирається на різноманітні форми рабства.

Джон Ендр'юс лежав на спині на своїй ковці, а навколо нього все спало й хропло в цім темнім бараці. Якийсь жах опав його. За тиждень велика будівля його романтичного світу, вся сповнена барвами й гармоніями, що пережили школу й коледж і удари в боротьбі за існування в Нью-Йорку, розсипалась на порох біля нього. Він був у цілковитій порожнєві. — «Як безглуздо!» — подумав він, — таж це світ, як видається він більшості людей, це ж — нижня половина піраміди.

Він подумав про своїх приятелів Фюзеллі й Крісфільда та про цього чудного чоловічка Айзенштейна. Вони мов удома були в цім армійськім житті. Їх, здається, й не лякала втрата волі. Але вони ніколи й не жили в іншому ослиному світі. А проте, він не міг їх зневажати, хоч і хотів би. Він уявив, як вони співали під керівництвом християнського юнака:

«Слава, слава, всі ми тут;
Усі на кайзера йдемо,
Усі на кайзера йдемо,
Усі на кайзера йдемо
Тепер».

Він згадав, як визбирував недокурки з Крісфільдом і як тував без уяв на учбовім плацу. Де був зв'язок? Може це саме нікчемне безумство? Усі ці сплячі навколо люди зійшлись із різних світів і скупчилися тут. Що вони про все те думали, ці поійняті сном люди? Хіба вони не мріяли в дитинстві? Чи, може, до цього лише підготували їх попередні покоління?

Він уявив собі, ніби лежить під жалобним міртовим кущем душевого довгого дня, спостерігає, як бліді синясто-червові квіти злітають на суху траву, і відчував знову, загорнутий у теплу ковдру серед усіх сплячих, що ноги йому напружуються й горять бажаним кинутись вільно у якесь нове різке повітря. Нараз п'ятьма оповила його розум.

Здригнувшись, він прокинувся. Грала сурма.

— Ану, хутчія! — гукав сержант. От і другий день.

Зорі блищали яскраво, коли Фюзеллі, продираючи очі й спотинючись, вийшов з барака. Вони тремтіли, мов шматки блискучого жемчу на чорному оксамиті неба, так само, як щось у нього всередині тремтіло від збудження.

— Чи знає хто, де засвічується електрика? — добродушно спитав сержант.

— Ось тут.

Світло над дверима барака засвітилось, і стало видно кругленького, веселого чоловіка з невеликими жовтими вусами і незапаленою цигаркою, що звисала в кутку рота. Солдати в шинелях і картузах, оточивши його, покладали свої ранці на коліна.

— Добре, шикуйтеся, хлопці!

Цікаві очі глянули на Фюзеллі, коли він вишикувався разом з усіма. Його перевели в цю сотню минулої ночі.

— Струнко! — загукав сержант. Потому примружив очі і почав тільки дивитися в папір, що тримав у руках, а солдати його сотні прихильно стежили за ним.

— Відповідайте «тут», коли я кого прочитаю. Аллан, Б. С.

— Є! — відгукнувся верескливий голос з другого краю лави.

— Анспах.

— Тут.

Тим часом перед бараками інших сотень теж чути було переключки. Десь із другого кінця вулиці добувались веселі вигуки.

— Я хочу повідомити вас, хлопці, — викликавши останніх підвище, сказав сержант із виглядом цілковитого всезнання, — ми виїздимо за океан.

— Усі звеселились.

— Заткніться, а то ще гуни нас почують.

Сотня зареготала, а на сержантовім круглім обличчі засяла широка посмішка.

— Здається, старший сержант у нас добрячий, — прошепотів Фюзеллі сусідові.

— Закладаюся, хлопче, він просто молодець, — відповів той з відданістю в голосі. — Скажу тобі: кращої сотні немає.

— Можеш закладатися, — зауважив другий, — а капралові чотири чисниці до смерті.

Нараз у світлі перед бараком з'явився лейтенант. То був рожевий хлопчик. Військова шинеля на ньому була дуже нова і трохи завелика і не згинаючись стирчала біля його ніг.

— Чи все як слід, сержанте? Все як слід? — спитав він кілька разів, переступаючи з ноги на ногу.

— Усе готове, можна вирушити, сер, — відповів сержант.

— Дуже добре. За хвилину я дам наказ виступати.

У Фюзеллі аж шуміло у вухах від якогось дивного хвилювання. Оці слова: «вирушити», «наказ виступати» звучали по діловому. Він хотів уявити, як воно почуваш себе під обстрілом. В голові йому промайнули спогади про кінокартинці.

— Та й радий я вилізти з цієї чортової ями, — звернувся він до сусіди.

— Друга яма може ще глибша буде, товаришу, — докинув сержант, походжаючи поважно й добродушно.

Всі засміялись.

— Ну й путящий у нас сержант, це вже наш, — сказав ближчий до Фюзеллі солдат. — Розуму у нього вистачить.

— Ну, вільно! — сказав сержант. — Та тільки хто з вас вилізе з бараків, посаджу того в кухню і хай там сидить, доки не навчиться картоплю уві сві чистити.

Сотня знов зареготала. Фюзеллі невдоволено помітив, що високий чоловік з гострим голосом, той, що його викликали першим, не сміявся, а зневажливо чиркав. «У кожнім кошикові з яйцями бувають зіпсуті», подумав Фюзеллі.

Поволі надходив сірий світанок. Ноги в Фюзеллі стомилися від довгого стояння. Перед усіма бараками вздовж вулиці нерівними шеренгами стояли солдати й ждали.

На безхмарному небі зійшло гаряче сонце. Кілька горобців цвірінькало на бляшаному даху барака.

— От чорт, сьогодні ми мабуть не вирушимо.

— Чому? — сердито поспитав хтось.

— Військо завжди виряджають уночі.

— Чорта вони вирядять.

— Ось іде сержант.

Усі повитягали шиї в той бік.

Сержант підійшов, таємничо посміхаючись.

— Згортайте шинелі й діставайте казанки.

Казанки забряжчали й заблищали у скісному сонячному промінні. Солдати замаршували в їдальню і, повернувшись, знов вишикувались із рандями і довго ждали.

Усі почали вже стомлюватись і дратуватися. Фюзеллі хотів би знати, де тепер його колишні товариші з тієї сотні. Путящі хлопці були — Кріс та отой учений паруб'яга, Ендр'юс. Не пощастило вирушити разом.

Сонце сходило вище. Солдати один по одному пролазили в бараки і лягали на непокриті койки.

— Хто хоче закластися, що ми ще цілий тиждень сидітимемо в цім таборі? — поспитав хтось.

Опівдні, знову вишикувались, вони пішли обідати, похмуро й похапцем проковтнули їжу. Коли Фюзеллі виходив з їдальні, вибиваючи двома брудними пальцями по казанку, капрал сказав йому стиха:

— Вимийте краше свого казанка, товаришу. Може оглядатимуть ранді.

Капрал був худий, жовтолидий чоловік із зморщеною шкірою, хоч іще молодий, з дугастим ротом, що розкривався й закривався, як оті паперові роти, які вирізають діти.

— Гаразд, капрале! — весело відповів Фюзеллі. Він хотів справити добре вражіння, «Незабаром і мені говоритимуть хлопці: «Гаразд,

капрале», подумав він. Одна думка, яку він хотів відігнати геть, усе забивалася йому до голови. Капрал видавався зовсім блаженським. Він не довго дихатиме за океаном. І він уявив, як Меб напише капралові Дену Фюзеллі. О. Р. Д. 5.

На кінець дня знаєцька з'явився лейтенант. Лице йому пашіло, а шинель стирчала ще більше.

— Слухайте, сержанте, вишукуйте ваших солдатів, — промовив він захакавшись.

На всій вулиці в таборі вишикувалися сотні. Одна по одній маршували коломи, по чотири в лаві, з раницями за плечима. День уже червонів на заході. Програли зорю.

Мозок Фюзеллі нараз запрацював. Звуки сурми й оркестру, що грав «Блискучий зоряний прапор»,* просіювались у його свідомість крізь мрії про те, що йому буде там. Він уявляв себе в якомусь місці, мов на виставці, де було багато дітів і жінок у селянських убраннях, як ото співається в пісні: «Коли цвітуть яблуни в Нормандії».

Солдати у гостроверхих шоломах, подібні до пожежників, увесь час стріляли, як ото куклукскланівці**, зіскакували з коней, підпалювали будинки і з чудними незвичайними рухами наштрикували дітей на довгі багнети. Отакі були гуни. Тут такі маля на вітрі прапори і чути було оркестр. Янкі підходять. Усе потонуло в кінематографічній картині, де одягнені в хакі полки швидко маршували, маршували на екрані. Спогади про вигуки, що завжди це супроводили, застелили картину. «Ото, мабуть, рушниці бабахкають», додав він наприкінці.

— Струнко!

— Вперед — марш!

Довга вулиця в таборі аж гула від тупотіння ніг. Воєни вирушили. Коли проходили крізь ворота, Фюзеллі мимохід побачив Кріса, що стояв обнявшись з Ендр'юсом. Обидва махали руками. Фюзеллі вискалив зуби і випнув груди. То ж були тільки новачки. Він вирушав за океан.

Тяжкий ранець підтягав йому плечі і ноги були важкі, мов налиті оливом. Піт котився спід його похідного картуза по низько постриженій голові, заливав очі і стікав по обидва боки носа. Крізь тупотіння ніг він чув безладні веселі вигуки з тротуарів. Перед ним спина й голови і раниці, гойдаючись зникали ряд по ряду далеко в вулицях. Над ними з вікон звисувались прапори, повільно гойдаючись у присмеркові. Колони маршували вже при світлі дугових ліхтарів. Важкий ранець тиснув Фюзеллі плечі, і він нахилив і витягав уперед голову. Підшовши чобіт, ноги в обмотках і нижній ремінець

* Національний гімн П.-А. Сполучених Штатів.

** Ку-клукс-клан — фашистська організація в Північно-Американських Сполучених Штатах. Заснована в 60 рр. XIX в. з метою тероризувати допіру визволених негрів. Закрита в президентство генерала Гранта (ум. 1885), відродилася під час імперіалістичної війни р. 1915. Бороться терористичними засобами проти робітничого руху, проти негрів, євреїв, японців, взагалі усіх не «стовідсоткових американців».

на ранці солдата, що йшов попереду, — тільки те й міг він бачити. Від важкого ранця він наче аж угрузав в асфальтовий брук. А навколо тільки й чути було, що тихе дзенькотіння амуніції та тупотіння ніг. Він геть увесь спітнів і невизразно чув випари поту серед напружених тіл у рядах. Та поволі забув усе чисто, крім ранця, що відтягував йому плечі, почувався на стегнах і ногах, і одномаїтного ритму власних ніг, що маршували на брукові, та інших ніг поперед його, позаду, з боків... хресь-хресь!

У поїзді дхнуло новою одежею, на якій висох піт, і димом дешвих цигарок. Фюзеллі прокинувся й здригнувся. Він спав, поклавши голову на плече Біля Грея. Уже зовсім розвидвилось. Поїзд помалу підскякував по перехрещених коліях у якомусь темно-пошумрому пригороді з довгими, брудними від сажі, товаровими складами і нескінченними рядами товарних вагонів, за якими простяглася руда болотяна місцевість та грифельно-сірі смуги води.

— Ого! Та це ж Атлантійський океан! — схвилювано вигукнув Фюзеллі.

— Невже ніколи не бачив? Це ж річка Перс, — зневажливо сказав Біль Грей.

— Ні. Я з Узбережжя.*

Вони вистромили голови у вікно так, що їх щоки торкалися одна одної.

— Ого! Та тут є дівчата, — мовив Біль Грей. Поїзд сіпонував і спинився. Двоє неохайних рудих дівчат стояло біля колії, махаючи руками.

— Поцілуйте нас! — гукнув Біль Грей.

— Аякже, — сказала одна, — та ще таких хлопців.

Вона стала навшпиньки, а Грей нахилився з вікна, силкуючись дістати до лоба дівчини.

Фюзеллі відчув, як нараз бажання охопило його.

— Потримай мене за пояс, — звернувся він, — я поцілую її як слід.

Він вистромився далеко вперед і, обхопивши рожеві ситцеві плечі дівчини, підійняв її з землі і почав несамовито цілувати її в губи.

— Пустіть! дустіть! — кричала дівчина.

Солдати повихлялись із вікон поїзду, реготали й гукали.

Фюзеллі поцілував її ще раз і спустив додолу.

— Це вже занадто, чорт би тебе взяв! — сердито мовила дівчина.

Якийсь солдат загорлав із вікна:

— Ой, мамі скажу!

Усі зареготали.

Поїзд рушив далі. Фюзеллі гордовито поглядав навкруги. На мить стала перед ним постать Меб із п'ятифунтовою коробкою з цукерками.

— Та від цього нікому нема ніякої шкоди, а так пожартував трохи, — промовив він уголос.

* Тобто: Тихоокеанського, Каліфорнійського узбережжя.

— От пождіть, як до Франції дістанемось... Швидко стрінемось із мадімерзелями; хочеш, волоцюго? — сказав Біль Грей, ляпнувши Фюзеллі по коліну.

«Красуню Кеті,
Кі-Кі-Кеті,
Її саму лю-лю-люблю я.
І коли мі-місяць
Над хлівом зійде,
Вона до мене під кухню ви-ви-вийде»,

заспівали всі, коли колеса швидше заторохтіли на рейках. Фюзеллі задоволено глянув на товаришів, що порозлягались на своїх рандях та амуніції у цім димнім вагоні.

— Ловка штука бути солдатом, — звернувся він до Біля Грея, — можеш робити що тобі в чорта заманеться.

— Це, — сказав капрал, коли рота ввійшла в барак такий самий, як і той, що з його вони пішли два дні тому, — це табір, з якого садовитимуть на суда, та тільки не знаю, на якого чорта нас садовитимуть. — Він скривив обличчя в посмішку, а тоді похмуро вигукнув: «До... їжі!»

У цій частині табору було темним-темно. Електричні лампи горіли червонувато й тьмяно. Фюзеллі напружував очі, сподіваючись побачити в кінці кожного проходу пристань і щогли на пароплавах. Шеренги солдатів помаршували в темнувату Удальню, де їм хлюпнули в казанки ріденької юшки. Командний склад — веселий перший сержант, другий заклопотаний, подібний до пастора, та капрал із зморщеним лицем, той, що йому зосталось чотири числці до смерті, сиділи в кухні за перегородкою й їли котлети. Легкий дух смажених котлет ішов по Удальні і проти нього рідка, холодна юшка видавалась зовсім несмачною.

Фюзеллі задрісно кидав погляди до перегородки і думав про день, коли й він буде в командному складі. «Попрацюю», — сказав він сам до себе серйозно. За океаном, під вогнем, він матиме нагоду виявити себе; він уявляв, як по геройському несе пораненого капітана в шпитальну палатку, а за ним женуться люді з бакенбардами люди в гостроверхих, немов у пожежників, шоломах.

Чудно було чути бринькання гітари на темній таборній вулиці. — От награв якийсь чужак, — сказав Біль Грей, незграбно йдучи поряд Фюзеллі, засунувши руки в кишені.

Вони глигнули в двері одного з бараків. Купка солдатів сиділа навколо двох високих негрів, що їх темні обличчя й груди блищали в тьмяному освітленні, як чорний бурштин.

— Ну, далі, Чарлі, давай другу, — сказав хтось:

«Чи зараз це зробить, чи мушу я вагатись?»

Один негр почав співати, а другий недбайливо пригравав на гітарі.

— Ні, давай краще «Тітаніка».

Гітара з хвилину награвала монотонний Рег-тайм.* Голос негр вступив з високої ноти:

Про Тітаніка пісню почнімо сумну,
Про Тітаніка — в морі.

Гітара бринькала. А в голосі негра чулося щось напружене, що примусило всіх замовкнути. Солдати з цікавістю дивились на нього:

Як Тітанік об гору розбивсь крижану,
Як Тітанік об гору розбивсь крижану,
Коли плів він на морі.

Голос ішов певнено й м'яко, а гітара так само пригравала хляпаючий рег-тайм. За кожним куплетом голос дужчав, пригравання прискорювало теми:

І спустився Тітанік у синю глибіню,
У синю спустився, у синю глибіню,
У самісіньке море.
І плавали в морі і діти й жінки,
І плавали в морі і діти й жінки,
Навколо гори крижаної.
Співали: до тебе, до тебе йдемо,
Співали: до тебе, до тебе йдемо,
До тебе, наш боже.

Гітара грала гімн. Негр співав, і кожна струна в його горлі була туго натягнена, майже ридала.

Сусіда Фюзеллі добре націлювся й плюнув у ящик з тирсою, що стояв серед кола нерухомих солдатів.

Гітара знову заграла рег-тайм, швидко, майже глузливо. Негр узяв глибоко й таємничо:

У морі втонули і діти й жінки,
У морі втонули і діти й жінки
Біля гори крижаної.

Він не встиг скінчити, як десь у далині заграла сурма. Усі розійшлися. Фюзеллі з Білем Греєм повернувся в свій барак.

— А мабуть страшно потонути в морі, — зауважив Грей, укриваючись ковдрою. Якщо якийсь із тих байстрючних підводних човнів...

— К чорту їх! — із запалом сказав Фюзеллі; та коли він лежав, вдвляючись у п'ятому, холодний жах опав його зненацька. На мить йому спало на думку дезертувати, удати хворого чи ще щось, аби не їхати транспортом.

У морі втонули і діти й жінки
Біля гори крижаної.

Він почував ніби сам поринає в крижану воду.

— От чортівня, посилати хлопців туди, щоб потопити їх, — сказав він до себе і уявив хвилясті вулиці Сан-Франціско і червоний захід над гаванню і пароплави, що входять Золотими Ворітьми. У голові йому все переплуталось, і він заснув.

* Рег-тайм — у негртянській мелодії перебігчатий ритм.

Колона, скільки видно було, вкриває дорогу, мов якийсь чудний килим кольору хакі. У 'сотві, де був Фюзеллі, солдати переступали з ноги на ногу і бурмотіли: «Якого чорта вони дожидають?» Біль Грей, найближчий до Фюзеллі в лаві, стояв, зігнувшись удвоє під вагою свого наплічного ранця. Вони спинились на перехресті, на відкритому високому місці, і тому звіти видно було довгі повітки й бараки в таборі, що простяглися в усі боки ряд-по-ряд, де-не-де переривані сірими учбовими плацями. Перед ними до останнього повороту дороги тяглася колона, вона губилася на горбі, серед жовтих, як гірчиця, будинків пригороду.

Фюзеллі був схвильований. Він усе думав про минулу ніч, коли допомагав сержантові роздавати додаткові пайки, переносив ящики з сухарями; вони уважно перелічили їх і ні разу не помилились. Він дуже хотів робити щось, виявити, до чого він здатний. — Чорт візьми, — мовив він сам до себе, — ловка штука оця війна для мене. Я міг би просидіти п'ять років у крамниці «Р. К. Вікер і Компанія» і не висунутись. А тут, в армії, я матиму нагоду допнутися майже всього.

Далеко попереду — на дорозі — колона заворушилася. Голоси, що вигукували накази, уривчасто розлягались в равнішнім повітрі. Серце Фюзеллі колотилося. Він вишався собою і сотнею — найкраща, збіса, сотня на весь полк. Передня сотня рушила, тепер підуть вони.

— Вперед, руш!

Вони загубились у монотонному тупотінні віг. Курава високо здіймалася над шляхом, де, немов темноцинамоновий червак, лізла колона.

Огидний незнаний дух ударив їм у ніс.

— Чого це вони садовлять нас тут унизу?

— Чорт його знає.

Вони спускалися сходами вниз у якусь страшну яму — такою видавався їм трюм пароплава. Кожен тримав у руді сиву картку з числом на ній. Спинились у темнім приміщенні, схожим на порожній склад. Сержант гукнув:

— Оце, мабуть, наша квартира. Маємо тут якнайкраще влаштуватися. — Сказав і зник.

Фюзеллі озирнувся. Він сидів на койці нижчого з трьох ярусів, грубо зроблених із нових соснових дощок. Де-не-де горіли електричні лампочки, освітлюючи тьмяним червонуватим світлом той морок, але на сходах горіли білим світлом сильні лампочки. Численні лави солдатів, вливаючись сходами, наповнювали приміщення тупотом віг і гупанням скиданих на койки ранців. Десь у проході офіцер гуквав гострим голосом на своїх солдатів: «Ану, швидше там! Швидше!» Фюзеллі сидів на своїй койці, спантеличений і принижений, дивлячись на неймовірне безладдя навколо. Скільки днів вони сидимуть у цій темній ямі? Раптом він розсердився. Вони не мали авіякого права поводитися так з людьми. Він же людина, а не в'язка сіна, щоб запакувати його, як хто-зна що.

— А якщо нас підіб'ють торпедою, добре діло буде сидіти тут унизу, — сказав він уголос.

— Скрізь поставлено вартових, щоб ми, б'гва, не вийшли на палубу, — докинув хтось.

— Та хай вони западуться. Поводяться з тобою, мов із бидлом, що ведуть на м'ясо.

— А чим ми не м'ясо? Гарматне м'ясо, — мовив знепацька невеличкий солдатик, лежачи на горішній койці. Він якось чудно скривив жовте лице, наче слова вирвалися йому силоміць.

Усі сердито глянули на нього.

— Проклятий єврей Айзенштейн, — пробурмотів хтось.

— Було б прив'язати цього провідисвіта знадвору, — добродушно вигукнув Біль Грей.

— Дурні, — промурмотів Айзенштейн, перевертаючись і затуляючи лице руками.

— Чорт, хотів би я знати, що саме тут смердить так? — сказав Фюзеллі.

Фюзеллі лежав на палубі, витягшись і поклавши голову на перехрещені руки. Коли він дивився просто вгору, він бачив олив'яного кольору щоглу, як хиталася вона на тлі неба, де сунали хмари ясно-сірі, срібні й темні, і багряно-сірі з блискучими жовтими крайками. А схиливши голову трохи вбік, він бачив важке безбарвне лице Біля Грея, темну щетину з неголеного підборіддя і рот трохи скривлений на лівий бік, з якого звисала пригасла цигарка. Далі були голови й тіла, переплутані в масі шинелей хаки та рятівних кругів. А коли вал нахилив палубу, він бачив рухливі зелені хвилі, якийсь пароплав у сірих та білих смугах і обрій — темну чітку лінію, де-не-де переривану гребнями хвиль.

— От чорт, мене нудить, — сказав Біль Грей, виймаючи з рота цигарку і сердито розглядаючи її.

— Та воно все байдуже, якби не цей сморід. А їдальня... Нудить, тільки згадаєш про неї, — плаксиво говорив Фюзеллі і дивився, як по плямистих хмарах пересувався вершечок щогли, мов олівець писав на папері якимись кривульками.

— Знову пузо болить? — спитав по другий бік Фюзеллі смагливий солдат із круглим, як місяць, обличчям, густими чорними бровами, і кучерявим волоссям над поморщеним чолом.

— Ли к бісу!

— Нездужаєш, сивку? — знову спитав густий голос, і чорні брови співчутливо насупились. — От чудасія! Якби це дома, сивку, ти послав мене к бісу, я б витяг свого шестизарядного.

— Та як же не заслабнути, коли на кухні вартуєш? — роздратовано проказав Фюзеллі.

— Я вже три дні не ходжу обідати. Та воно такий, як от я, що жив на рівнинах, повинен почувати себе на морі, як качка, але й мені не з медом.

— Чорт, які хворі на вигляд усі, кому я видаю їжу, — сказав

Фюзеллі веселіше. — Не знаю, як вони й витримають. Хлопці в нашій сотні не такі. Вони видаються такими, немов хтось нахвалляється набити їх. Ти помітив, Медвіле?

— Чого можна сподіватися від вас, хлопці, коли ви все життя прожили в місті і не відрізните дула від прикладу. Та ви, мабуть, ні на чім і не їздили, крім держака з мітли. Ви на те й народились, щоб отарою бути. Не дивно, що вони пасуть вас тут, як овець. — Медвіль устав і нетвердою ногою — проте зберігаючи в собі щось ковбойське — рушив до поруччя, проштовхуючись поміж купками людей на нижній палубі.

— Я знаю, чому це солдати дупають очима, спускаючись по цю гнилу страву, — вимовив якийсь гунявий голос.

Фюзеллі обернувся.

На Медвілевім місці сидів АЙЗЕНШТЕЙН.

— Кажеш, знаєш?

— Це частина системи. Щоб примусити людей чинити, як скотина, їх обертають на скотину. Ти читав коли Толстого?

— Ні. Слухай, тобі треба б бути обережнішим, коли починаєш отак говорити. — Фюзеллі заговорив тихше й таємниче: — Я чув, одного хлопця розстріляли в таборі Мерріт за отакі розмови.

— Байдуже... Я очайдушний, — відповів АЙЗЕНШТЕЙН.

— Тебе не нудить? Чорт, мене... А, ти трохи звільнився, Медвіле?

— Чому б їм не розпочати своєї паскудної війни там, де можна дістатися коном? Слухай, це моє місце.

— Місце було вільне... і я сів, — сказав АЙЗЕНШТЕЙН, похмуро стиливши голову.

— Якщо ти, земляче, не заберешся з мого місця за три хвилини... промовив Медвіль, розправляючи свої широкі плечі.

— Ти дужчий за мене, — сказав АЙЗЕНШТЕЙН і відійшов геть.

— І кепсько, збіса, не мати рушниці, промурмотів Медвіль, знову сідаючи на палубі. — Знаєш, синку, я мало не закричав, коли побачив, що мене призначили в цей проклятутий санітарний корпус. Завербувався я на танки. Вперше за все своє життя я — без зброї. Я навіть гадаю, що і в колись вона в мене була.

— От чудасія, — зауважив Фюзеллі.

Раптом поміж них з'явився сержант, лице йому нашіло.

— Слушайте, хлопці, — звернувся він пошепки, — миттю біжіть униз і приберіть, чорт візьми, ваші нари. Огляд буде. Щоб їм провалитись!

Усі кинулись сходами вниз, у смердючий трюм, де світили червоно-жовтими світлом електричні лампочки. Ледве солдати добігли до своїх нар, як хтось вигукнув: «струнко!»

Три офіцери пройшли своєю твердою поважною ногою, яку трохи порушувала качка. Вони витягували голови і пильно оглядали нари жорстоким поглядом, мов курка, що шукає червака.

— Фюзеллі, — звернувся старший сержант, — принесіть мені журнальчик у каюту 213, на нижній палубі.

— Слухаю, сержанте, — відповів жваво Фюзеллі. Він захоплювався старшим сержантом і силкувався імітувати його веселе владне поведіння.

Він уперше був у верхній частині пароплава. Це був немов інший світ. Довгі коридори, позастілані червоними килимами, білий лак і золочена оздоба на перегороджах; офіцери вільно ходять собі скрізь — усе це нагадувало йому ті великі пароплави, за якими він стежив, коли проходили вони крізь Золоті Ворота, ті пароплави, якими він збирався поїхати в Європу, коли забагатіє. О, якби тільки він зміг вибитись на сержанта першого розряду; тоді ввесь комфорт і розкіш належали б і йому. Він знайшов номер і постукав у двері. Із каюти долинав сміх і голосна розмова.

— Заждіть трохи! — почувся незнайомий голос.

— Чи тут сержант Ольстер?

— А, це з моєї команди, — сказав сержант. — Впустіть його. Він не викаже.

Двері відчинили, і Фюзеллі побачив сержанта Ольстера та ще двох хлопців; вони сиділи, звисивши ноги через червоні лакові планки на койках, весело розмовляючи з склянками в руках.

— Що то за місто Париж той, скажу я вам, — говорив один. — Кажуть, на головній вулиці дівчата підходять і вішаються вам на шию.

— Ось книга, сержанте, — стримано промовив Фюзеллі з якнайкращою воєнною виправкою.

— О, дякую.. Більш нічого не треба, — сказав сержант іще веселіше, ніж перше. — Не впадіть за борт, як упав один з сотні С.

Фюзеллі засміявся, зачиняючи за собою двері, але нараз посерйознішав, помітивши, що в одного хлопця були на куртці золоті смужки молодшого лейтенанта.

— От чорт, — сказав він сам до себе. — Треба було б честь віддати.

Він пождав трохи за зачиненими дверима, прислухаючись до розмов і сміху. Хотів би й він бути серед цієї веселої компанії, що розмовляє про паризьких жінок. Він почав міркувати. Його напевне підвищать у перший розряд, скоро переправляться через океан. А місяців за два, за три він уже буде капітаном. Якщо вони побачать його щирі службу, він напевне посунеться вперед і буде в командному складі.

— Та як би його не схибити, як би не схибити, — думав він, спускаючись сходами в трюм. Але забув усе чисто у морській хворобі, що почалася знову, тільки бо він вдихнув смердючого повітря.

Палуба перед Фюзеллі падала вниз, здіймалась угору і, йдучи вгору, він мусів нахилитись. За кожним креном судна брудна вода перекочувалась з одного боку на другий. Дійшовши до дверей і почувши свист і виття вітру крізь завіси й щілини, він завагався й довгенько стояв, тримаючись за ручку. У ту мить, коли він повернув її, двері розчинились від навального подуву вітру, мало не збивши його з ніг. Палуба була порожня. Мокрі канати, натягнені вздовж, сумно тремтіли від вітру. Щохвилини з навітряного боку насакувала шумлива піна, виростаючи білими кучерявими деревами і біла його, мов

градом. Не зачиняючи дверей, він порачкував палубою, щосили чіпляючись за обмерзлі канати. За піною він бачив величезні мармурово-зелені хвилі, як вони безперестанку здіймалися одна по одній з туману. Бурхання вітру бентежило його й лякало. Здавалось, цілий вік минув, поки доліз до дверей; відчинивши їх у коридор, він почув пах ліків і передкинув. Люди стояли в тісній черзі до шпиталю, налазячи один на одного, коли судно нахилилось. Рев вітру ледве добувався до них і тільки часом чути було глухий удар хвилі об ніс.

— Ти слабкий? — спитав один у Фюзеллі.

— Ні, не слабкий, але сержант послав мене дістати чогось для хлопців, вони дуже хворі і не можуть ходити.

— Ой, яка сила хворих на цім судні.

— Двоє вмерло у тій кімнаті сьогодні вранці, — урочисто промовив другий, показуючи через плече великим пальцем. — Іще не ховали. Бурано дуже.

— А з чого вони вмерли? — нетерпляче спитав Фюзеллі.

— Якійсь спинний...

— Менінгіт, — устряв крайній у черзі.

— Кажуть, качає страшно, правда?

— А мабуть.

— А куди він влучає? — поспитав Фюзеллі.

— Шия пухне, а потому весь, мов задубієш, — відповів крайній у черзі.

Розмова урвалася. Із шпиталю вийшов чоловік з пакетиком у руці і почав продиратись до дверей.

— Чи багато ще там хлопців? — стиха спитав Фюзеллі, коли той проходячи зачепив його.

— До чорта... — останні слова його заглушило виття вітру з одчинених дверей.

Коли двері зачинились знову, чоловік, що стояв побіч Фюзеллі, високий, широкоплечий, з чорними волохатими бровами, не витерпів і вибухнув — немов занадто довго силував себе мовчати:

— Несправедливо, коли ця хвороба мене зачепить; справді несправедливо... У мене є дівчина; вона виглядає мене дома. Уже два роки як я ні до одної жінки не торкаюсь заради неї. Це ж проти природи, — що хлопець терпить так довго.

— А чом же ти не женився перед від'їздом? — спитав хтось глузливо.

— Не хотіла бути солдаткою; казала, краще вже підожде мене.

Дехто засміявся.

— Несправедливо, буде, якщо я заслабну і вму від цієї хвороби, — я ж зберіг себе чистим заради своєї дівчини... Несправедливо буде, — знов забурмотів той до Фюзеллі.

Фюзеллі уявив себе, як він сам лежить на койці з напухлою шиєю, а руки й ноги йому дубіють, дубіють.

Червонолиций солдат посеред коридору заговорив знову:

— Коли подумаю, що я потрібний у себе вдома, так і не боюсь нічого, і не знаю, чому це так. Просто не можу платити по своїх рахунках. От і все. — Він весело засміявся.

Ніхто не пристав до його сміху.

— А вона дуже пошесна? — спитав Фюзеллі в свого сусіди.

— Найпошесніша за всі, — відповів той поважно.

— А що найгірше, — почав другий верескливим істеричним голосом, — що потім викинуть акулам. Чорта! Вони не мають права так робити, навіть у військовий час; вони не мають права поводитись з християнином, як із дохлим собакою.

— Товаришу, вони мають право робити все, що їм там у чорта заманеться. Цікавий я знати, хто їх сплянить? — вигукнув червонолиций солдат.

— Якби він був офіцер, його не викинули б, — знову почувся верескливий істеричний голос.

— Годі вже, — перепинив хтось інший, — чи ж варт через ці балачки мати неприємності.

— А, мабуть, небезпечно дождати тут, близько того приміщення, де лежать ті хворі хлопці, — прошепотів Фюзеллі до свого сусіди.

— Мабуть, товаришу, — шумно відповів той.

Фюзеллі здригнувся й рушив до дверей.

— Пропустіть, товариші, а то я блюватиму, — сказав він. «Діда лисого», подумав він, «скажу, що було зачинено; вони ж перевіряти не підуть».

Відчиняючи двері, він уявляв собі, як повертаючись лізе до своєї койки і чуває, що шия йому пухне, пальці горять від пропасниці, а руки й ноги дубіють, доки усе не зникає в мороку смерті. Але рев вітру й плюкання піни, коли він хитаючись повертався палубою, відігнали всі ті думки.

Фюзеллі разом з іншим солдатом виносив ущерть наліту помийницю; ішли вони сходами з їдальні нагору. Помийниця дхнула старим салом і кавовою гущею, а масні помийні стікали їм по пальцях, поки впоралися з нею. Аж нарешті вирвалися на палубу і з темної ночі вийшло свіжим вітром. Хитаючись, вони доплентались до поруччя і випорожнили помийницю в п'ятому. Плескіт загубився в шумі хвиль та пінявій воді, що текла обабіч судна. Фюзеллі нахилився через бильця й дивився вниз на ледве помітне фосфоресцування — єдине світло у чорній безодні. Він перше ніколи не бачив такої п'ятки. Міцно схопившись за поруччя обома руками, він почував себе загубленим, наляканим цією темрявою, бурхавним вітру та шумом пінявої води, що текла за кормою. Але він міг вибрати тільки сморід нижньої палуби.

— Я сам віднесу вниз цю троянду, — сказав він помічникові, стукнувши ногою посудину, і посудина задзвеніла.

Він напружив очі, щоб побачити щонебудь. Темрява ніби тиснула йому на очі, сліпила його. Раптом почув він близько себе чиїсь голоси. Говорило двоє:

— Ніколи перше я не бачив моря. Я не думав, що воно таке.

— Ми тепер у зоні.

— Це значить, що ми можемо щохвилини потонути.

— Атож.

— Господи — та як же темно... Страшно потопати у такій п'ятімї.
— Та воно не довго.
— Скажи, Фреде, чи було тобі коли так страшно, що...
— Тобі страшно?
— Ось візьми мою руку, Фреде... ні... ось вона. Лихо, от чортяча п'ятма, власної руки не видно.
— Яка вона холодна. Чому ти так тремтиш? От би добре випити.
— Я ніколи не бачив моря... Я не знав...
Фюзеллі виразно чув у п'ятімї, як цокотіли в солдата зуби.
— Тримайся, хлопче. Не можна так боятися.
— О, боже!

Довго мовчали. Фюзеллі нічого не чув, крім плескоту п'явивої води, що бігла вздовж бортів пароплава, та реву вітра в ушах.

— Я ніколи перше не бачив моря, Фреде, воно мені все нутро перевернуло — усі ці хвороби, і все... Учора трьох за борт скинули.

— Хай йому чорт, брате, не думай про це.

— Скажи, Фреде, якщо я... якщо я... якщо ти врятуєшся, Фреде, я ні, — ти напишеш моїм рідним?

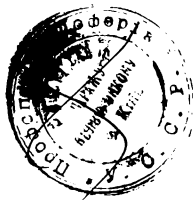
— Авжеж напишу. Та, мабуть, тоді ми обидва потонемо разом.

— Не кажи так. Ти не забудеш написати тій дівчині, що її адресу я тобі дав?

— Ти зробиш те саме й для мене.

— О, ні, Фреде, я ніколи не побачу землі... ніколи. А я ж почуваю себе таким дужим. Я не хочу вмирати. Я не можу так умерти!..

— Аби тільки не було так збіса темно!

МЕТА І ХОЛОНЕ

I

За вікном був пурпуровий присмерк. Дош ішов уперто, залишаючи довгі блискучі смуги на потрісканих шибках, важко вибиваючи одноманітні дрібушечки на бляшаному дахові над головою.

Фюзеллі скинув свого мокрого дощового плаща і, зупинившись перед вікном, похмуро дивився на мряку. Позад його курила піч, куди солдат підкладав дрова, за нею в позах надзвичайної нудьги на кількох поламаних складаних стільцях порозсідалися солдати, а за прилавком «христiанський» солдат із застиглою усмішкою помалу наливав шоколаду шерензі солдатів, що підходили один по одному.

— Чорт. Ми повинні ставати тут у чергу за кожною дрібвицею, — пробурчав Фюзеллі.

— Та ви ж тільки це й робите в цій чортовій дірі, друзяко, — промовив солдат поруч його.

Він показав на вікно великим пальцем і знову сказав:

— Бачиш цю мряку? Ось уже три тижні, як я в таборі, а ще не передошло. Що ти думаєш про цю принадну країну, га?

— Та воно, звісно, не те, що вдома, — сказав Фюзеллі. — Піду, візьму шоколаду.

— Він огидний і мерзотний.

— Треба ж хоч раз покуштувати.

Фюзеллі незграбно рушив до кінця шеренги і став дожидати на свою чергу. Він думав про круті вулиці Сан-Франціско та про відблиски, які він звичайно спостерігав у гавані, повній вогнів, жовтих мов бурштиновий муштук, у синьому присмерку повертаючись з роботи до дому. Він згадав Меб, як вона простягала йому п'ятифунтовий коробок з цукерками, — але його увагу відвернула розмова солдатів за ним. Солдат ближчий до нього говорив з мегушливою, нервовою інтонацією. Фюзеллі почував його подих на своєї потилиці.

— Чорт би його взяв, — говорив солдат, — ти теж був там? Куди ж тебе влучило?

— У ногу, а втім, майже все минуло.

— А в мене — ні. Я ніколи вже не буду здоровий. Лікар каже, що я й тепер здоровий, та я знаю, що це неправда, дурень він брехливий.

— Ну й часи ж були, га?

— Нехай я западусь, коли знову зроблю таке. Не можу спати вночі, згадуючи про ті фрiдiаськi шоломи. Чи думав ти коли, що в самій формі цих проклятих шоломів є щось...

— Хіба вони не звичайної форми? — трохи обертаючись, спитав Фюзеллі. — Я їх бачив у ківі, — засміявся він вибачливо.

— Послухай новака, Тюбе, він бачив їх у ківі! — сказав солдат з нервовим тремтінням у голосі, сміючись хрипким дрібним сміхом. А чи давно ти в наших краях, товаришок?

— Два дні.

— Ну, а ми тутечки тільки два місяці, чи так, Тюбе?

— Чотири, ти вже забув, браток.

«Христіанський» солдат із застиглою посмішкою на обличчі звернувся до Фюзеллі, наливаючи йому в бляшаний кухлик шоколаду.

— Скільки?

— Франк; він подібний до квартира,* — сказав «христіанський» солдат; його ситий голос був дружньо поблажливий.

— Збіса дорого за кухлик шоколаду, — сказав Фюзеллі.

— Ви на війні, юначе, — пам'ятайте! — суворо сказав «христіанський» солдат. — Ваше щастя, що ви взагалі можете його мати.

Холодний дроз пробіг вздовж хребта Фюзеллі, коли він повертався до печі випити шоколаду. Звісно, він не повинен викидати коняки. Тепер він на війні. Коли б сержант почув, як він бурчить, це, мабуть, поцсувало б його шанси на капральство. Треба поводитись обережно. Коли він буде завжди насторожі й ходитиме навшипиньках, він певний, що таки доскочить того капральства.

— А чому це нема вже шоколаду, хотів би я знати? — нервовий голос солдата, що стояв в шерензі позад Фюзеллі, несподівано перейшов у крик. Всі озирнулись. «Христіанський» солдат схвильовано хитав головою з боку на бік, верескливо кричачи:

— Я ж сказав вам, що його вже нема! Ідіть геть!

— Ви не маєте ніякого права казати мені, щоб я йшов геть! Ви повинні дати мені шоколаду! Ви ніколи й на фронті не були, прокляте ледащо!

Солдат галасував щосили. Обома руками він сперся на прилавок і кидався в усі боки. Його приятель намагався відтягти його геть.

— Дивись, не заривайся, а то подам на тебе рапорт, — сказав «христіанський» солдат. — Чи є тут у бараці хтось з офіцерів?

— Ідіть швидше, ви нічого мені не вієте. Нічого гіршого не може трапитися зо мною за те, що мені вже заподіяли. — Голос солдатові дійшов оскаженілої люті.

— Та невже нема тут у кімнаті офіцера? — «Христіанський» солдат позирав у всі боки. Його маленькі очі були жорстокі й злющі, а губи стиснуті в тонку, пряму лінію.

— Заспокойтесь, я виведу його, — тихо сказав другий солдат. — Хіба ви не бачите, що він...

Незрозумілий жах опав Фюзеллі. Такого він не сподіювався, коли в учбовому таборі сидів у ківі й стежив за веселими солдатами в хакі, що маршуючи входили в міста, переслідували по картоплищах переляканих гунів і рятували на мальовничому тлі картини бельгійських молочниць.

— А чи багато з них таких повертається? — спитав він солдата поруч себе.

* Квартира — 25 центів, $\frac{1}{4}$ долара.

— Та чимало. Це табір для тих, що одужують.

Солдат та його приятель стояли поруч біля печі, розмовляючи стиха поміж себе.

— Опануй себе, друже, — казав приятель.

— Добре, Тюбе; вже все гаразд, Тюбе. Цей ледацюга урвав мені терпець. — Фюзеллі дивився на нього зацікавлено. У солдата було жовте, пергаменове обличчя й високе худорляве чоло, що піднімалося до рідкого кучерявого темного волосся. Погляд його був мов скляний, коли він зустрівся очима з Фюзеллі. Він посміхнувся приязно.

— А, це той юнак, що бачив фріцівські шоломи в кіні...

— Ходімо, друже, до англійської військової крамнички пива випити.

— Ти можеш дістати пива?

— Авжеж. Скільки завгодно — в англійському таборі.

Вони вийшли під косий дощ. Було майже темно, але небо пурпуровогогарячого кольору кидало відсвіти на похилі поли палаток та на низку баракових дахів, що у всіх напрямках зникали в дощовому тумані. Кілька ліхтарів світилось блискучою лакованою жовтиною. Вони пішли дерев'яним тротуаром, розбризкуючи з калюж грязюку тупотінням своїх важких чобіт.

В одному місці наїздили на мокру полу палатки і віддали честь офіцерові, що проходив, весело помажуючи маленькою тростяною.

— А чи довго сидять хлопці в цих таборах для одужуючих? — спитав Фюзеллі.

— Та це залежить од того, що там діється, — сказав Тюб, безтурботно показуючи на небо понад верхами палаток.

— Ви незабаром підете звідти, не турбуйтеся, друже, — мовив солдат з нервовим голосом. — А ти де?

— У санітарній команді.

— Ви санітар? Ну, ці хлопці недовго трималися під Шато, правда, Тюбе?

— Так, вони не витримали.

Щось усередині Фюзеллі протестувало: «А я витримаю; а я, проте, витримаю».

— Пам'ятаєш, як ці хлопці пішли за бідним, старим капралом Джоном, Тюбе? Нехай мене чортяка візьме, коли хтось колись хоч гудзика знайде з їхніх штанів. — Він засміявся своїм скрипливим коротеньким сміхом. — Вони натрапили на міну.

«Мокра» * крамничка була повна диму й смачних випарів пива. Червонопикі солдати з блискучими мідяними на формах хакі гудзиками переповнювали її вкрай; серед них було чимало сухоребрих американців.

— «Томмі», * — сказав сам до себе Фюзеллі.

Трохи постоявши в шерензі, Фюзеллі одержав зза прилавку кучоль шумлявого пива.

* Де продаються спиртові трюнки.

** Томмі — англійський солдат.

— Галло, Фюзеллі, — Медвіль лягнув його по плечі. — Мені здається, що ти збіса швидко найшов, де тут можна хильнути.

Фюзеллі зареготав.

— Чи можна мені сісти з вами, хлопці?

— Авжеж, іди сюди, — гордовито озвався Фюзеллі, — ці молодці були на фронті.

— Були? — спитав Медвіль. — Кажуть, гуни добре б'ються. А скажіть, чи часто ви бралися там до гвинтівок, чи частіше працювали великі гармати?

— Де там. Стільки місяців я згаїв на те, щоб управлитися з своєю проклятою рушницею, і нехай я западусь, коли хоч раз скористався з неї. Зараз я в гранатному батальйоні.

Хтось у глибині кімнати почав співати:

О, мадмерзель із Аргентіру,
Парле ву?

Солдат з нервовим голосом говорив дрілі, поки над ними ревла пісня.

— Щоночі згадую я ці кумедні шоломи, що носять фріци. Як на вашу думку, чи немає чогось кумедного у самій формі цих шоломів?

— Облиш ці шоломи, друже, — мовив йому приятель, — ти колись вже все розказав про них.

— А хіба я розказав вам, чому я не можу забути їх?

Німець-офіцер через Рейн перейшов, —
Парле ву?
Німець-офіцер через Рейн перейшов,
До смаку були німця вино і любов —
Німчура, німчура, парле ву?..

— Слушайте, хлопці, — сказав солдат уриваним нервовим голосом, пильно дивлячись Фюзеллі в вічі, — якраз перед тим, як мене поранено в руку, ми зробили маленьку атаку, щоб трошки вирівняти шавці. Наша вогняна заслона відтягла частину фріцівських шавців, ми побігли напрямки й захопили їх саме вдосвіта. Нехай чорт мене візьме, коли це не сталося так само спокійно, як удома недільного ранку.

— Справді, так, — ствердив його приятель.

— Я мав в'язку гранат... підбігає до мене один хлопець і шепоче: «Там, у підземному сховищі кілька фріців у карти гуляють. Здається, вони не знають, що їх захоплено. Візьмімо їх у полон».

— К'бісу полонених, — кажу я, — ходімо, висадимо в повітря цих провідсвітів. — Ми повозили вперед і глянули в гвіздо.

Пісня почалася знову:

О, мадмерзель із Аргентіру,
Парле ву?

— Їх шоломи страшенно нагадували гадючі гриби, і я ледве не засміявся. Вони сиділи навколо лампи й клали карти так само поважно, як я бачив, завжди роблять німці у себе вдома в пивничках.

До смаку були німця вино і любов,
Парле ву?

— Я довго лежав, дивлячись на них, потім кинув гранатою і тихенько кинув її вниз. І всі ці потішні шоломи, подібні до поганок, зірвалися з місць. Хтось залентував, світло погасло, і проклята граната розірвалася. Я кинув їх — хай збирають свої тельбухи — а сам поповз назад, бо хтось із них усе ще стогнав. От тоді вони й пустили на нас вогняну заслану і мене зачепило.

Якні мають багато часу,
Парле ву?

— Прокинувшись, найперше я подумав про те, на що скидаються тепер ці прокляті шоломи. Збожеволіти можна, юначе, думаючи про таке.

Його голос, немов уривчастий голос побитої дитини, перейшов на хлипання.

— Тобі треба опанувати себе, друзяко, — мовив йому приятель.

— Я знаю, що мені треба, Тюбе. Мені треба жінку.

— А ти знаєш, де можна на якунебудь розжитися? — спитав Медвіль. — Я й сам би нічого не мав розжитися на гарненьку французьку дівчину ось такої дощової ночі.

— Дорога до міста мабуть надто тепер погана... опріч того кажуть, що там сила ВП, — сказав Фюзеллі.

— Я знаю одну дорогу, — озвався солдат з нервовим голосом. — Ходімо, Тюбе.

— Ні, з мене задосиг цих проклятих жабниць.

Вони всі вийшли з дивнички.

Два солдати відділилися і пішли вздовж будівель, і Фюзеллі почув крізь металеве торохтіння дощу нервовий тремтливий голос:

— Ніяк не можу забути, який кумедний вигляд мали шоломи хлопців, що сиділи навколо лампи... Ніяк не можу забути...

Біль Грей Фюзеллі склали свої вовняні ковдри і лягли вкупі. Вони лежали на твердій дошці в палатці, щільно притулившись один до одного, прислухаючись до дощу, що беззгавгу стукотів по перемоклій парусині, натягнутій навкоси над ними.

— Хай йому грець, Біле, здається я захворію на запалення легенів, — сказав Фюзеллі, прочищаючи ніс.

— О, це тільки й лякає мене в цій проклятушій справі. Мені огидно навіть подумати про смерть від хвороби... кажуть, іще один хлопець перекинувся від цього... Як воно зветься? — менінгіту.

— Чи не те саме було з Штейном?

— Капрал не каже...

— Стариган капрал ходить там такий, немов би сам хворий, — сказав Фюзеллі.

— Це все гнилий клімат, — прошепотів Біль Грей серед нападу кашлю.

* Військовий поліцай.

— Та кинь ти свій кашель, сто чортів! — Дай чоловікові заснути, — почувся голос із другого кінця палатки.

— То йди й шукай собі кімнату в готелі, коли тобі тут не подобається.

— Слушно, Біле, покажи йому, куди має забиратися.

— Коли ви, хлопці, не перестанете кричати, я всіх вас на кухню посаджу, — пролунав добродушний голос сержанта.

— Не чули хіба, як програли зорю?

У наметі стало тихо; чути було тільки швидко дріботіння дощу та кашель Біла Грея.

— У мене вже в печінках сидить цей сержант, — сварливо промурмотів Біл Грей, переставши кашляти і зібгавшись кренделем під ковдрами.

Трохи згодом Фюзеллі сказав так тихо, що тільки приятель міг його почути:

— Скажи, Біле, та хіба ж це те, на що ми сподівалися?

— Що й казати.

— Мені здається, що хлопцям і думки нема про те, щоб бити гунів, у них тільки й діла, що на все бурчати.

— Думати годиться тільки тим одороблам, що сгоять вище, — красномовно зауважив Грей.

— Чорт, а я гадав, що це буде той самий захват, що й у кіні.

— Мені здається, що то були самі балачки.

— Може.

Засипаючи на твердій долівці, Фюзеллі почував поруч себе приємне тепло Греевого тіла й прислухався до нескінченного одноманітного дріботіння дощу на промоклій парусині над головою. Він силкувався не спати ще з хвилину, щоб пригадати, який вигляд мала Меб, — але раптом сон наліг на нього.

Ще не розвиднилося, коли сурма витягла його спід ковдр. Дощ уже вдух. Повітря було вогке, геть просякнуте білим туманом, що, торкаючись їхніх облич, ще теплих після сну, видавався їм холодним, як сніг. Капрал перекликавав, запалюючи сірники, щоб видно було читати список. Коли він розпустив частину, з палатки добувся голос сержанта, який ще лежав там, загорнувшись у ковдри.

— Гей, капрале, накажіть Фюзеллі точно о восьмій прибрати кімнату лейтенанта Стенфорда в офіцерських бараках, номер чотири.

— Чуєте, Фюзеллі?

— Добре, — сказав Фюзеллі. Кров йому раптом скипіла. Це вперше він повинен був робити наймитівську роботу. Не на те він вступив до армії, щоб бути рабом першого-лішого проклятого шмендрика. До того ж, це проти військового статуту. Він опиратиметься. Він не буде рабом... І попрямував до дверей, думаючи про те, що скаже сержантові. Але помітив капрала, що кашляв у хустку з виразом страждання на обличчі. Він повернувся і попентався у другий бік. Коли він почне опиратися, це тільки призведе до неприємностей. Куди краще зціпити зуби й теріти все. Бідолаха капрал довго не витягне. Ні, не треба необачності.

О восьмій з віником у руці, почуваючи, як глуха лють б'ється й кипить у ньому, Фюзеллі постукав у нефарбовані дощані двері.

— Хто там?

— Прибрати кімнату, сер,— сказав Фюзеллі.

— Прийдіть хвили за двадцять,— почувся лейтенантів голос.

— Слухаю, сер.

Фюзеллі прихилився до затильної стіни барака й запалив цигарку. Повітря щипало йому руки, ніби їх шкрябала тертушка для горіхів. Двадцять хвилин тяглися довго. Його взяв розпач. Він був так далеко від усіх, що ним піклувалися, такий загублений у цій величезній машині. Він казав сам до себе, що ніколи не виб'ється, ніколи не потрапить туди, де зміг би виявити, який він здатний. Немов би на каторзі почував він себе. День-у-день буде те саме— та сама рутинна, та сама безпорадність. Він глянув на годинника. Пройшло двадцять п'ять хвилин. Він підняв віника, повернувся й попрямував до лейтенантової кімнати.

— Увійдіть,— недбало кинув лейтенант. Він був у сорочці й голівся. Приємний дух м'якого порошку сповнював темну дощану кімнату, де тільки й було три похідні ліжка та кілька офіцерських чемоданів. Лейтенант був хлопець із червоним обличчям, звислими щокми й чорними бровами. Він тільки день чи два командував сотнею.

«Начебто порядна людина»,— подумав Фюзеллі.

— Як вас звати?— спитав лейтенант, звертаючись до маленького нікельованого люстерка й проводячи беззачною бритвою навскоси по шиї. Він трохи заїкався. Фюзеллі почулося, ніби він вимовляє, як англієць.

— Фюзеллі.

— З італійців, певно?

— Так,— хмуро відповів Фюзеллі, відтягаючи ліжко від стіни.

— Parla Italiano?*

— Ви питаєте, чи говорю я по італійському? Ні, сер,— з притиском сказав Фюзеллі,— я народився у Фріско.

— Справді? Але принесіть мені, будь ласка, води.

Повернувшись, Фюзеллі застромив віника між коліна, хукаючи на руки, бо від важкого відра вони посиніли й задубіли.

Лейтенант уже одягся й дбайливо застігав верхній гачок на своїй тужурці. Від коміра на рожевій шиї у нього знати було червоний слід.

— Гаразд, коли ви впораєтесь, доповісте в сотню.— Лейтенант вийшов, задоволено й поважно натягаючи рукавички кольору хакі.

Фюзеллі повільно пішов назад до палаток, де була розташована сотня, дивлячись на довгі шеренги поганеньких бараків, з яких капотіла вода на велике бляшане підашня похідних кухонь, де чергові та кашовари в брудній синій одежі метушилися серед пари, варячи страву.

Щось у русі, з яким лейтенант натягував рукавички, звернуло увагу Фюзеллі. Такі самі жести бачив він у кіні у товстих, по-

* По італійському розмовляєте?

важких панів, вбраних у фраки. Голова Компанії, якому належав великий оптичний склад, що в ньому працював він дома у Фріско, поведився так само.

І він уявив самого себе, як так само поважно натягатиме рукавички, палець за пальцем, з легким напливом самовдоволення, коли операцію буде закінчено... Так, неодмінно треба доскочити капральства.

Довга, довга в'ється стежка
По французьких пустрях.

Сотня бадьоро співала, тьопаючи по грязюці сірої дороги, між високих парканів, оповитих геть поплутаним колючим дротом, над яким вивершувалися дахи складів та труби фабрик.

Лейтенант із старшим сержантом пішли поруч, розмовляючи, іноді поблажливо підспівуючи. Капрал співав, очі йому блищали від утіхи. Співав навіть понурий сержант, що рідко до когось озивався. Сотня маршувала, її дев'яносто шість ніг весело тьопали по глибоких кольору замазки калюжах. Ранці весело гоїдалися з боку на бік, ніби маршували вони, а не ноги.

Довга, довга в'ється стежка?
По французьких пустрях.

Нарешті вони йшли кудись. Вони відокремилися від загону, з яким приїхали сюди. Тепер вони були зовсім самотні. Вони йшли на якусь роботу. Лейтенант ступав поважно. Сержант ступав поважно. Капрал ступав поважно. Праволанговий ступав найповажніше. Свідомість чогось важливого, чогось надзвичайного, що повинно статися, збуджувала солдатів, як вино; ранці й пояси видавалися не такими важкими; потилиці й плечі, занімілі під вагою ранців, здавалися не такими задубілими; дев'яносто шість ніг тупали весело, не вважаючи на грузьку грязюку та глибокі калюжі кольору замазки.

Під темним піддашшям товарої станції, де їм довелося чекати, було холодно. Кілька газових ламп тьмяно миготіли вгорі серед кровів, облудно освітлювали білі купи ящиків з амуніцією та нескінченні ряди набойів, що зникали в пітьмі. Вогке повітря просякло вугільним димом і запахом свіже-виструганих дощок. Капітан і старший сержант зникли. Солдати сідали навколо, збиралися докупки, загортаючись якнайдужче в свої шинелі, притуплюючи занімілими, мокрими ногами по цементовій забрудненій підлозі. Висувні двері були причинені. Крізь них долітав одноманітний гуркіт вагонів, що маневрували, брязкіт буферів, що стикалися один з одним, та коліне-коли гостре свистіння локомотивів...

— Чорт! Французькі залізничі нічого не варт,— сказав хтось.

— А ти звідки знаєш?— огризнувся Айзенштейн, сидячи на ящику оподаль від усіх, підперши руками худе обличчя і втупивши очі в свої, забризкані грязюкою, чоботи.

— А ось дивись,— Біль-Грей зневажливим рухом показав на стелю.— Газ. Навіть електрики нема.

— Їх поїзди ходять швидше за наші,— мовив Айзенштейн.

— Чорта!— А чому ж мені один хлопець з табору для одужуючих казав, що швидше, як за 4 або 5 день і дістатися нікуди не можна.

— Він дурив тебе,— сказав Айзенштейн.— Найшвидші поїзди в світі ходять тут, у Франції.

— Алеж не такі швидкі, як «Двадцять століть» * — чорт візьми. Я залізничник, і я знаю.

— Мені треба п'ять чоловіка допомогти розсортувати провіант,— сказав старший сержант, раптом виходячи з темряви.— Фюзеллі, Грей, Айзенштейн, Медвіль, Вільямс... Гайда, ходім.

— Послухайте, сержанте, цей хлопець каже, що поїзди жабників швидші за наші. Як вам здається?

Сержант надав своєму обличчю кумедного виразу. Всі зібрались засміятися.

— Що ж, коли він віддає перевагу телячим пультанам, в які нас сьогодні вночі навантажать, перед «Західним Експресом» — будь ласка. Я бачив їх... А ви, хлопці, ні.

Усі зареготали. Старший сержант звернувся конфіденційно до п'яти солдатів, що ввійшли з ним у маленьку освітлену кімнату, яка нагадувала товарову контору.

— Нам треба розсортувати цей харч, хлопці. Бачите ці ящики? Це наша триденна пайка для походу. Треба розсортувати її на три частини по одній на вагон. Зрозуміло?

Фюзеллі розпакував один із ящиків. Бляшанки з м'ясними консервами покотилися йому спід рук. Він весь час скоса поглядав на Айзенштейна, що, здавалось, працював дуже спритно, але з недбалючим виглядом. Старший сержант стояв, спостерігав їх, широко розкарячивши ноги. Один раз він щось стиха сказав капралові. Фюзеллі здалось, ніби він почув слова: «Шерегкові першого розряду», і серце йому почало швидко битися. За кілька хвилин завдання було виконане, всі випросталися, запалюючи цигарки.

— Добре, хлопці,— сказав сержант Джонс, похмурий чоловік, що говорив зрідка.— Я, звичайно, не сподівався, вчителюючи, проповідуючи, завідуючи недільною школою тощо, що мені доведеться колись говорити круті слова,— але я гадаю, що ми збіса гарна сотня.

— О, вам доведеться сказати нам щось гірше, ніж «збіса», коли добудемось до фронту і прокляті німецькі літаки закидають нас бомбами,— мовив старший сержант, ляскаючи його по спині.— Ну, а зараз ви вп'ятьох будете доглядати харчі.— Фюзеллі випнув груди.

— Уночі сотня буде під командуванням капрала. Сержант Джонс і я будемо при лейтенантові. Зрозуміло?

Повернувшись до брудної кімнати, де вся сотня в шинелях дожидала їх, збившись до купи, вони намагалися, щоб їх перевага не надто відбивалась у їх ході.

— Ну, тепер я справді рушив з місця,— подумав Фюзеллі.— Тепер я справді рушив з місця.

Старий товаровий вагон однонавітно стукотів і гуркотів по рейках. Різкий холодний вітер дув крізь щілини в брудних потрісканих

* Поїзд-блискавка між Нью-Йорком та Чікаго.

дошках у підлозі. Люди скупчилися у кутках вагона, тиснувшись один до одного, як цуценята в ящику. Було темно, мов у могилі. Фюзеллі лежав дрімаючи; його голова була повна чудних, уривчастих снів; крізь дрімоту він відчував гострий холод, безупинний таракотючий гуркіт коліс і загорнуті в шинелі й ковдри тіла, руки, ноги, що тудилися до нього. Раптом він прокинувся. Зуби йому цокотіли. Громохкий гуркіт коліс, здавалось, був у нього в голові. Голова ж його волочилась, б'ючись по холодних, залізних рейках. Хтось засвітив сірника. Хиткі, чорні стіни товарового вагона, ранді, навалені посередині на кулу, тіла, скучені по кутках, де-не-де серед маси хакі освітлене біле обличчя чи пара очей — все зяєсноло на мить і знов зникло в цілковитій темряві. Фюзеллі примостив голову на чиюсь зігнуту руку й силкувався заснути, але гуркіт коліс, що шкрябали по рейках, був надто гучний; він лежав, розплющивши очі, пильно дивлячись у п'ятому, намагаючись захистити себе від подувів холодного вітру, крізь щілини підлоги.

Коли сірий світанок пробився у вагон, усі повставали й почали тупотіти, битися й боротись, щоб зігрітись.

Коли майже розвиднилось, поїзд зупинився і солдати відсунули двері. Вони були на станції, що мала чужинний вигляд; її стіни вкривали дивні плакати:

В-е-р-с-а-л-ь — літера по літері прочитав Фюзеллі.

— Версаль, — сказав Айзенштейн. — Тут жили французькі королі.

Поїзд рушив, знову йдучи повільно. На платформі стояв старший сержант.

— Ну, як спали? — крикнув він, коли вагон проходив повз нього. — Слухайте, Фюзеллі, починайте во роздавати харчі.

— Слухаю, сержанте, — сказав Фюзеллі.

Сержант побіг назад до вагона й скочив у нього.

З приємним почуттям відповідальності Фюзеллі поділив хліб, банки з м'ясними консервами і сир. Потім сів на свого ранця й почав їсти сухий хліб та несмачне м'ясо, весело насвистуючи, а поїзд гуркотів і торохкотів крізь незнайому, туманно-зелену місцевість — насвистуючи весело, бо їхав на фронт, де буде збудження й слава; насвистуючи весело, бо почував, нарешті, що в цьому світі він висувається наперед.

Було опівдні. Біле сонце, мов цяцьковий м'яч, низько висіло в червоно-сірому небі. Поїзд зупинився на роз'їзді, серед рудувато-бурої рівнини. Жовті тополі, невразні, мов туман, струнко підіймалися на тлі неба понад чорною річкою, що вирувала біля колії. Віддалік ледве вималюувалася в сірому повітрі дзвіниця й кілька червоних дахів.

Солдати балансували то на одній нозі, то на другій, тупотіли, щоб зігрітись. По другий бік річки лід зупинив воза, запряженого волами й сумно дивився на поїзд.

— Послухай! Де тут фронт? — гукнув йому хтось.

Усі підтопили вигук.

— Послухай! де тут фронт?

Старий махнув рукою, похитав головою, гейкнув на волів. Вони знову пішли своєю спокійною, поважною ходою, а старий, втупивши очі в землю, подався собі поперед воза.

— Що вони, глухі — ці жабники?

— Слухай, Дене, — сказав Біль Грей, відходячи від кучки солдатів, з якими він розмовляв, — ці хлопці кажуть, що ми їдемо до третьої армії.

— Гей, товариші, — закричав Фюзеллі, — вони кажуть, що ми їдемо де третьої армії.

— Де це?

— До Орегонських* лісів, — зважився хтось.

— Це, мабуть, десь на фронті.

Під цей час мимо проходив лейтенант. Довге кашне кольору хакі було недбайливо замотане на шиї й спускалося на спину.

— Глядіть мені, хлопці, — сказав він суворо, — наказано сидіти у вагонах.

Хлопці повуру полізли у вагони.

Проходив санітарний поїзд, повільно постукуючи по перехрещених коліях. Фюзеллі пильно дивився на темні, загадкові вікна, на червоні хрести, на санітарів у білому, що, махаючи руками, висувались у двері. Хтось помітив, що свіжу зелену фарбу останнього вагона де-не-де подрявано.

— Гуни обстріляли його.

— Гей, хлопці, чули? Гуни спробували обстріляти санітарний поїзд.

Фюзеллі пригадав памфлет «Німецькі звірства», що прочитав його якось увечері в СХМ.** В його уяві раптом замигтіли образи дітей з відрубаними руками, прошитих багнетами немовлят, жінок, прив'язаних до столу, яких гвалтували солдати один по одному. Він подумав про Меб. Він хотів бути в бойовій частині, він хотів битися, битися. Він малював собі, як убиває десятки солдатів у зелених формах, а Меб читає про це в газетах. Треба спробувати влаштуватися на бойову службу. Ні, він не може залишатися санітаром.

Поїзд рушив знову. Туманно-рудуваті поля попливли мимо, темні купи дерев повільно хиталися на тлі червоно-сірого неба, гойдаючи гілля з жовтими і брунатним листям, мов клаптики чорного мережива. Фюзеллі зважував солідні шанси, які набув на шляху до капрального.

Ніч. Тьмяно освітлена платформа станції. Сотня чекала, розташувалась двома шеренгами, — кожні сидів на своєму ранці. На протилежній платформі кричала й співала юрба людей, невеликих на зріст, у синьому, з вусами і в довгих, брудних шинелях, що доходили майже до п'ят. Фюзеллі трохи зневажливо дивився на них.

— Дивись, хіба не кумедні в них шоломи?

— З них найкращі вояки в світі, — промовив Айзенштейн, — хоча це й невелика честь для людини.

— Дивись, там військовий поліцай, — сказав Біль Грей, хапаючи

* Аргові.

** Спілка християнської молоді.

Фюзеллі за руку. — Поспитаймо його, чи близько ми від фронту. Мені здається, що хвилину тому я чув гармату.

— Справді? Ну, тоді ми потрапимо, — сказав Фюзеллі.

— Скажи, братухо, чи близько від нас фронт? — збуджено спитали вони вдвох.

— Фронт? — відповів поліцай, червонопикий ірландець із перебитим носом. — Ви в самому тилу, в середині Франції. — Поліцай зневажливо чвиркнув. — Ви, хлопці, ніколи не потрапите на фронт, не турбуйтеся.

— Чорт, — вилаявся Фюзеллі.

— Хай мене чорт візьме, коли я не продерусь туди, — сказав Біль Грей, висуваючи щелепу.

Дрібний дощ падав на незахищену платформу. На протилежному боці маленькі люди в синьому співали пісень, незрозумілих Фюзеллі, пошваючи з своїх незграбних на вигляд фляжок.

Фюзеллі оголосив новину сотні. Усі, лякаючись, стовпились біля нього. Але ледве помітне почуття своєї переваги, викликане цим, не компенсувало іншого почуття, що він знов загубився в машині, так само безпорадний, як відець в отарі.

Години минали. Солдати або притоптували по платформі на дрібнім дощі, або сідали лавою на своїх ранцях, чекаючи наказу. Сіра смуга з'являлася за деревами. Платформа немов срібнилася у легкім сльозі. Вони сиділи лавою на своїх ранцях і чекали.

II

Сотня стояла, вишикувавшись перед бараками, перед довгими дерев'яними будівлями, вкритими просмоленим картоном. Перед ними був ряд розпатланих платанів; білі їх стовбури в червонуватому сонячному сході склдалися на слонову кістку. Далі, нагадуючи слонів, по зрительній дорозі валкою стояли французькі грузовики з горбатими, сірими коробами. За ними знов були платани й другий ряд бараків, вкритих просмоленим картоном, а перед ними, вишикувавшись, стояли інші сотні.

Десь далеко програла сурма.

Лейтенант стояв верухою у фронт. Очі Фюзеллі перебігали з кривини його сліпуче-начищених країв до нашивок на рукавах.

— Вільно, — глухо гукнув лейтенант.

Руки й ноги заворушилися в унісон.

Фюзеллі думав про місто. Після вечірнього барабана можна було спуститися неправильними брукованими кругляком вулицями, із старого ярмаркового майдану, де розташувався табір, у маленький сквер, де був фонтан із сірого каміння й ресторанчик, де можна було сісти за дубовий стіл і замовити пива, яєць та підсмаженої картоплі, що їх подавала дівчина з червоними щоками й пухкими, білими апетитними ругами.

— Струнко!

Руки й ноги знову заворушилися в унісон. Сурма грала так тихо, що вони ледве могли чути її.

— Хлопці, я маю оголосити кілька призначень, — сказав лейтенант, дивлячись на сотню й переходячи на легкий, розмовний тон.

— Вільно! Ви, хлопці, добре попрацювали на складах. Я радий, що маю під своїм командуванням людей, які хочуть працювати. І я, звичайно, маю надію, що ми проведемо стільки підвищень, скільки можна буде — стільки, скільки можна буде.

Руки Фюзеллі похололи як лід, а серце так швидко гнало кров до ушей, що він ледве чув.

— Оцих шеренгових — у шерензі першого розряду — читав лейтенант офіціальним тоном, — Грей, Еплтон, Вільямс, Айзенштейн, Портер... Айзенштейн буде сотенним писарем.

Фюзеллі ладен був заплакати. Його прізвища не було в списку.

Після довгої паузи почувся, м'який, мов оксамит, сержантів голос.

— Ви забули Фюзеллі, сер.

— О, справді, — засміявся лейтенант коротеньким, сухим смішком, — і Фюзеллі.

— Чорт! Сьогодні ж увечері обов'язково напишу Меб, — сказав Фюзеллі сам до себе. — Як вона пишатиметься, коли одержить цього листа.

— Сотня роз... ійдись, — весело гукнув сержант.

О, мадермезель з Арментіру,

Парле ву?

О, мадермезель з Арментіру, —

солодким голосом затягнув сержант.

У передній кімнаті кафе повно солдатів. Їхні хаки вкривали старі дубові лави, червоні кахлі підлоги, оточували квадратні столи. Вони купчилися біля столів, де крізь тютюновий дим невиразно виблискували склянки й пляшки. Вони збирались перед прилавком і пили з пляшок, сміючись, човгаючи ногами по підлозі. Міцна дівчина з червоними щоками й пухкими, білими руками весело крутилася поміж них, відносячи порожні пляшки й приносячи повні, відаючи гроші похмурій старій із сірим обличчям і очима, мов грудки чорного бурштину, що заклопотано дивилася на кожну монету, мацала її сірими руками й неохоче спускала в грошову скриньку. У кутку, з почервонілим обличчям сидів сержант Ольстер і капрал — той, що йому три чисниці до смерті, і другий сержант — здоровенний, з чорним волоссям і чорними вусами. Біля них тислися шанобливо, з повагою на обличчях Фюзеллі, Біль Грей, ковбой Медвіль та Ірль Вільямс, — синьоокий та жовтоволосий аптекарський прикажчик.

О, янки мають багато часу,

Парле ву?

Вони стукали пляшками по столі в такт пісні.

— Тут не погано, — раптом перебиваючи пісню, сказав старший сержант. — Не нудьгуйте, хлопці. Я вже дивився за тим, щоб нам було не погано. Кажу вам, і на фронт поїдемо — за це не турбуйтеся. Незабаром

уже вирушимо. Я чув, що ця війна і за десять років не скінчиться.
— Та воно, мабуть, за такий довгий час ми всі поробимося генералами, га, сержанте? — спитав Вільямс. — А проте, хлопці, я хотів би бути знов удома і розливати солову воду.

— Війна — це велика річ, якщо тільки витримаємо, — автоматично прошепотів Фюзеллі.

— А я вже не витримаю, — сказав Вільямс. — Нудьгую за домом, хлопці. Мені байдуже, хай усі про те знають. Я хотів би дістатись на фронт і покінчити з цим.

— Тримайсь. Треба випити, — сказав старший сержант, стукнувши кулаком об стіл. — Гей, мамзель, мем шоуз, мем шоуз.*

— А я не знав, сержанте, що ви говорите французькою мовою, — зауважив Фюзеллі.

— Французькою, чорт! — відповів старший сержант. — Ось Вільямс так уміє.

— Вулей ву кушей авек моай? ** Оце й усе, що я знаю.

Усі зареготалися.

— Гей, мамзель, — закричав старший сержант. — Вулей ву куше авек моай? Уй, уй, шампань. ***

Усі аж полягали з реготу.

Дівчина добродушно ляснула його по голові.

У цю хвилину в кафе з гуркотом увійшов солдат, — високий, широкоплечий у розхриставій англійській формі; від його хиткої ходи задзвеніли склянки по всіх столах. Він щось тихо мурмотів, на широкому червоному обличчі сяяла посмішка. Він підійшов до дівчини, хотів був поцілувати її, вона засміялася, конфіденційно розмовляючи з ним французькою мовою.

— Ось і дикий Ден Коухен, — сказав чорнявий сержант, — гей, Дене, Дене.

— Тут, ваша милість.

— Іди сюди, вип'ємо. Зараз буде шипучка.

— Ніколи не відмовляюсь.

Вони трохи посунулись на лаві.

— Мене посадили, — сказав Ден Коухен. — Хіба не видно? — Він зареготав і якось чудно й швидко хитнув убік головою. — Компрі? —

— А ви не боїтесь, що вас шапають? — спитав Фюзеллі.

— Нехай шапають, чорт візьми, вони нічого мені не вдіють. Мене вже тричі судили військовим судом, тепер збираються судити вчетверте. — Ден Коухен хитнув головою вбік і засміявся. — У мене є приятель. Мій колишній газійн — тепер капітан, він це влаштує. Та й я сам звик обходити політику. Компрі?

Принесли шампанське, і Ден Коухен червоними пальцями спритно пустив корок у стелю.

— А я тільки во думав, хто мене почастує, — сказав він. Я ні разу не одержав плати, відколи Христос був капралом. — Я забув навіть яка вона.

* Того самого.

** Чи не підете зо мною переночувати.

*** Так, так, шампанське!

Шампанське шипіло в пивнік склянках.

— О, це життя, — мовив Фюзеллі.

— Чорт візьми! Щира правда, товаришок, коли не дозволиш сісти собі на голову, — мовив Ден.

— А за що вони тебе?

— За вбивство.

— Убивство, чорт! Як же це?

— Та так, якшо цей хлопчина помре.

— Чорт-зна що ти верзеш!

— Усе це почалося з того триклятого обозу біля Нанту, куди нас послали... Біль Різа та мене... Вони називали нас військовим інвентарем... — Гей, Марі! Анкор шампань, боку.* Я служив тоді в похідному лазареті. Біс його знає, на якій проклятій службі я тепер... Наша півчота була тоді он репо**, і вони послали кілька наших хлопців до Нанту, щоб узяти грузовика й припровадити назад до Сандрекура. Ми вирушали, як регулярні гонщики, прямо на шассі, саве-ву?*** Біль Різ і я — ми були у самісінькому хвості цього чортового параду. А лейтенант був чортів йолоп, який сам ні чорта не тямив.

— А де в біса отой Нант? — спитав старший сержант так, ніби він тільки тепер прокинувся.

— На узбережжі, — відповів Фюзеллі. — Я бачив його на карті.

— Нант збіса далеко і провалився аж у пекло, — сказав дикий Ден Коухен, жадібно відсorbнувши ковток шампанського й за хвилинку посямакувавши його в роті, повільно, мов корова, ворущачи щелепами.

— А як ми — Біль Різ та я — були в самому хвості, а кафе й маленьких рестораників траплялося багато, Біль Різ та я — ми зупинялися біля кожного — вихлялялі потроху, говорили «бонжур» дівчатам, і розмовляли з усіма, а потім вилетіли наздогін, — як той кажан з пекла. Добре, і я вже не знаю — чи то ми їхали дуже швидко, чи то вони загубили шлях, чи ще що — але ми вже ніколи не бачили того триклятого обозу, відтоді, як вирушили з Нанту. Тоді ми подумали, що можна трохи оглянути країну, компрі?.. і оглянули, чорт візьми... Ми прибули до Орлеану, поринаючи у глибокі байраки, без краплини бензину і з військовими поліцаями на підніжках.

— Значить вони таки ввіймали вас?

— Ов-ва! — відповів дикий Ден Коухен, нараз хитнувши вбік головою. — Вони дали нам бензину, пайки, і сказали нам вирушати другого ранку. Бачите, ми схитрували, вміло поговоривши, компрі?.. Т-я-ак, ну ми потрапили до шикарного ресторану... Бачите, на нас була та сама кривава британська форма, що видали нам, як відходило Артилерійське Управління, і військова поліція не знала як слід, що ми за птиці. Отож ми входимо й замовляємо справжній обід, багато вина червоного й білого, коньяк, і не встигли повернутись, як уже обідали з двома капітанами та сержантом. Один з капітанів був найбезпросвітніший випивака, якого я коли бачив. Путящий хлоп'яга. Обідаємо ми, а Біль Різ і каже — а чи не влаштувати нам веселу

* Ще шампанського, багато...

** На відпочинку.

*** Знаєте.

прогулянку?— А капітан:— чудово!— і сержант хотів сказати: чудово!— але не зміг, бо так налігався, що аж очі вилазили, і ми вирушили... Слухайте, хлопці, у мене всередині як у печлі. Замовте ще пляшку...

— Авжеж, — притакнули всі.

Бон свар, ма шері,
Комман алле ву?*

Encore champagne, Marie gentille!**

— Ну, — говорив він далі, — ми летіли, мов ті кажани з печка, добрим шляхом, і все було гаразд, аж поки один капітан не подумався, що нам треба влаштувати гонитву. Так і зробили... компрі? Ми летіли шодуху й так захопилися гонитвою, що забули про сержанта — він випав і ніхто того не помітив. Нарешті ми зупинились біля маленького рестораника, а капітан питає: «а де ж сержант?», — а другий капітан відповідає, що ніякого сержанта й не було. Ми хильнули з цього приводу. А капітан знов каже: «Все це вигадка. Ніякого сержанта ніколи й не було. Я не хочу товаришувати з сержантом, правда, лейтенанте?» — він називав мене лейтенантом... От за це й притягнуто мене до суду. Хтось підібрав сержанта, у нього стався струс мозку й збіса дорогого доведеться заплатити мені, коли цей бідолаха гине... Компрі? Тим часом капітани зібралися їхати до Парижу, ми кажем, що візьмемо їх, і переливаємо весь бензин у моє авто і всі четверо ліземо на прокляте шассі і премо, мов ті кажани з печка... І все було б гаразд, коли б мені в очах не двоїлося. І двох хвилин не минуло, як ми наїхали на одну з тих симпатичних купок каміння, та так там і лишилися. Проте, повставали якось; один з капітанів зламав собі руку — і це дорого обійдеться, дорожче, ніж втрата сержанта. От і пішли ми дорогою. Не пам'ятаю, коли воно й розвинулося. Нарешті, прийшли ми до якогось чортового міста, де нас уже виглядали два військові поліцаї... Компрі? Ну, тоді ми вже не обідали вкузі з цими капітанами. Ми зразу майнули в бічну вулицю й потрапили в маленьке кафе, ввійшли в затильну кімнату і взяли по велетенській порції кави з молоком. Це підбадьорило нас; от я й кажу Бідеві: «Біде, перш ніж за це візьметься військова поліція, ходімо до головної квартири й скажемо, що ми випадково зламали своє авто». А він мені: «Маєш рацію, чорт дерн», але в цю хвилину бачу крізь щілину в дверях, що військовий поліцай входить у кафе. Ми війнули в садок і видряпались на мур. Ми вже перешугнули його, хоча на побитому склі лишився чималий кляцоть моїх штанів. Але найгірше було те, що військова поліція була тут і тримала свої хлопущки напоготові. І коли я востаннє бачив Різа — здоровенна товста жінка, вбрана в рожеву сукню, прала білизну у величезній балії — бідолаха Білз упав на неї вниз головою і вони вдвох шубовснули в балію. Військові поліцаї миттю схопили його. Отак я втік. І коли я востаннє бачив Біла Різа — він, нібито плаваючи, звивався,

* Добрий вечір, моя любо,
Як живем?

** Ще шампанського, любя Марі!

мов червак у балії, а товста жінка сиділа на землі, сварячись кулаком на нього. Біль Різ був найкращий товаришок, якого я коли мав.

Він зупинився й, виливши поденки шампанського в склянку, втер великою червоною рукою спітніле обличчя.

— А чи не туману ти на нас пускаєш? — спитав Фюзеллі.

— Коли я дурю тебе, — поспитай лейтенанта Гуайятхеда, він захищатиме мене у військовому суді; я був боксером, голубе, і ти можеш закладатися останнім доларом, що колишній боксер говорить правду.

— Кажі далі, Дене, — сказав сержант.

— І відтоді я жодного слова не чув про Біля Різа. Мабуть його заслали в шанці й швидко впоралися з ним.

Ден Коухен зупинився й запалив цигарку.

— Ну, так от, один з цих поліцаїв кинувся за мною і почав стріляти. Можете увити собі, як я втік! Ну й налякали ж вони мене. Але мені пощастило, бо саме тоді якийсь француз рушав грузовиком. Я вскочив до нього й сказав, що жандарми женуться за мною. А зблід же як цей жабник! Він накачав бензину, і ми помчали мов ті пекельні кажани, а на дорозі збіса великий був рух, бо саме тоді наступали на фронті, чи ще що в чорта. Оттак дістався я до Парижа... І все було б там чудово, коли б я не зустрівся з Джен. Я ще мав п'ятсот франків і ми добре погуляли, аж поки одного дня не пообідали в кафе де Парі, — обоє трохи хильнули і в нас не вистачило грошей заплатити, — Джен втекла, а мене військовий поліцай схопив і зняв галас, щоб я заплатив... Компрі? Вони завдали мене до Бастілії, * чималенька в'язниця... Потім вирядили в якийсь проклятуший табір, дали рушницю, з тиждень муштрували, а тоді всю нашу партію дезертирів запакували у поїзд і вирядили на фронт. Тут мало не прийшов край маленькому Даніелеві. Та коли ми опинилися у Вітрі-Ле-Франсуа, я кинув рушницю в одно вікно, вискочив у друге, потрапив на Паризький поїзд, повернувся до Парижа та й пішов рапортувати до штабу, як розбив авто, і був у Бастілії, і все, і вони були, мов чорти, роздратовані на військову поліцію, і вирядили мене до чоти і все йшло чудово, аж поки я не одержав наказу знов повернутися в цей проклятий табір. І зараз я не знаю, що вони гадають зо мною зробити.

— Ну й штукенція!

— Це велика війна, кажу тобі, сержанте. Це велика війна. Я б жалкував, коли б не брав у ній участі.

По кімнаті залунала пісня.

— Підтримаймо їх, — голосно сказав старший сержант.

О, мадермесель з Армєвтіру,
Парле ву?

— Ну, мені час забиратися звідси, — за хвилину сказав дикий Ден Коухен. — Піду до Джені, що чекає на мене. Я вже все влаштував... Компрі?

* Політична в'язниця у Франції, зруйнована під час Революції 1789 року.

І він чваньковито вийшов, наспівуючи:

Bon soir, ma chérie.
Comment allez vous?
Si vous voulez
Coucher avec moi... *

Двері за ним грюкнули, і в кафе запала тиша. Чимало солдатів теж вийшло. Мадам покинула в'язати, і Марі з пухкими, білими руками сіла поруч неї, закинувши голову і спершись на пляшки, що поверхами підіймалися за прилавком.

Фюзеллі дивився на двері по один бік бару. Солдати відчиняли їх, заглядали і знов зачиняли з якимсь чудним виразом на обличчі. Хтось, посміхаючись, відчиняв їх і проходив у сусідню кімнату, волочачи ноги й обережно закриваючи за собою двері.

— Слухай, мені цікаво, що там є, — сказав старший сержант, що не зводив з дверей погляду. — Треба зазирнути туди, треба туди зазирнути, — додав він, п'яно всміхаючись.

— Я не знаю, — відповів Фюзеллі. Шампанське гуло йому в голові, мов муха перед шибкою. Він почував себе сміливим і поважним.

Старший сержант, хитаючись, підвівся.

— Капрале, послідуйте за порядком, — сказав він і пішов до дверей. Він прочинив їх, зазирнув туди; значуще підморгнув і проскочив у другу кімнату, обережно зачинивши двері за собою.

Далі пішов капрал. Він сказав: — А щоб я запався, — і ввійшов туди, кинувши дері непричинені. За хвилину їх зачинили зсередивши.

— Ходімо, Біле, подивимось, що в біса вони там роблять, — сказав Фюзеллі.

— Добре, старигане, — відповів Біль Грей.

Вони вдвох пішли до дверей. Фюзеллі відчинив їх і заглянув. Він передихнув, стиха присвиснувши.

— Чорт! Ходім, Біле, — сказав він, хихикнувши.

Кімната була маленька, і чи не всю її заставляв стіл, засланий червоною скатертиною. На кам'яній полиці над порожнім каміном стояли свічки, і їхні кристалеві прикраси теліпалися й миготіли червоно, жовто й пурпурово в ламповому світлі перед розбитим зеркалом, що скидалося на вікно в другу, брудну, ще темнішу кімнату. Від вогких стін відставали шпалери, від вогкого тивку дхнуло льохом, і навіть випари пива й тютюну не могли його перебити.

— Дивись на неї, Біле, хіба не перший сорт — прошепотів Фюзеллі.

Біль Гей промурмотів щось.

— Слухай, як ти гадаєш, Джен, про яку розповідав цей хлопець, що бешкетував з нею в Парижі, — чи не була схожа на цю?

Кінець столу, спершись на лікті, сиділа жінка з чорним, кучерлявим, коротко підстриженим волоссям, що стирчало в усі боки на голові. Очі в неї були темні, червоні губи трохи пухкі. Вона з якимсь

* Добрий вечір, моя люблю,
Як живеш?
Чи сьогодні ти зо мною
Заснеш...

вкликном дивилась на чоловіків, що стояли біля стін і сиділи біля столу.

Солдати мовчки дивились на неї. Здоровенний рудоволосий солдат з важкою щелепою, що сидів поруч неї, намагався присунутися ще ближче. Хтось ударив об стід, і пляшки та лікерні склянки, що стояли посередині, задзвеніли.

— Нехлюя вона, волосся мов у школяра, — мовив солдат поруч Фюзеллі.

Жінка сказала щось французькою мовою.

Тільки один зрозумів її. Його сміх глухо розлігся в безмовній кімнаті і раптом урвався.

Жінка, з хвилину уважно подивившись на обличчя біля неї, знизнула плечима і почала розгладжувати стрічку на капелюсі, що лежав у неї на колінах.

— Яким бісом вона тут опинилася? Я думав, що військова поліція тільки з'явилася тут, виперла їх усіх чисто з міста, — сказав один солдат.

Жінка все смикала свого капелюша.

— Ви веней Парі? — м'яко спитав хлопець поруч неї. Його блакитні очі й молочно-біле, трохи загоріле обличчя контрастувало серед грубих червоних і брунатних.

— Oui, de Paris? — відповіла вона помовчавши і раптом глянула на хлопця.

— Кажу вам, вона — брехуха, — сказав рудоволосий солдат, встигнувши за цей час присунути свого стільця зовсім близько до неї.

— Ви сказали йому, що приїхали з Марселею, а другому, що з Ліону, — м'яко всміхаючись промовив хлопець з молочним кольором обличчя. — *Vraiment, d'ou venez vous?****

— У приїхала звідусіль, — відповіла вона, відкидаючи з обличчя волосся.

— Трошки попомандрували? — знову спитав хлопець.

— Один приятель розповідав мені, — сказав Фюзеллі Білеві Греку, що він розмовляв з дівчиною, яка була і в Туреччині і в Єгипті... Закладаюсь, що й ця теж набачилась світу.

Гнівню скрикнувши, жінка раптом зірвалася на ноги. Рудоволосий солдат боязко відсунувся. Потім він підняв угору велику, брудну руку.

— Каирад, — сказав він.

Ніхто не засміявся. У кімнаті панувала тиша; часом тільки ноги шкрябали по підлозі.

Вона одягла капелюша, витягла маленьку коробочку з торбинки, яка лежала на колінах, і заходилась пудрити обличчя, викривляючись перед дзеркалом, що його тримала на долоні.

Солдати витріщили на неї очі.

— Присягаюсь, вона думає, що вона королева травня, **** — мовив один солдат, підводячись. Він перихилився через стіл і сплюнув

* Ви з Парижа?

** Так, із Парижа.

*** Справді, звідкіля ви приїхали?

**** Премійована на травневих святах красуня.

у камін. — Піду в барак. — Він повернувся до жінки й крикнув сповненим ненависті голосом: — «Бон суар».

Жінка сховала пудреницю в чорну торбинку. Вона навіть не звела очей; двері гучно грюкнули.

— Ходім, — несподівано сказала жінка, закидаючи голову назад. — Ходім! Хто піде зо мною?

Ніхто не відповів. Мужчини мовчки дивилися на неї. Не чути було жодного звуку, крім випадкового шкрябання ніг по підлозі.

III

Вівсянка важко хлюпнула в казанок. Очі Фюзеллі злипалися від сну. Він сів на темну засмальцьовану лаву й ковтнув кип'ячої кави, що трохи дхнула посудним віхтем. Це розвіяло сон. В кухонному бараци розмовляли мало. Солдати, що їх сурма витягла спід ковдр усього п'ятнадцять хвилин тому, сиділи ланами й похмуро їли, мружачи очі один на одного крізь туманну темряву. Чути було, як човгали ноги по підлозі, посипаній попелом, як брязкали казанки на столі і де-не-де бухикали солдати. Біля прилавку, де видавали їжу, один з куховарів лаявся без угаву, плаксиво й одномавітно.

— Чорт, Біле, ну й голова ж у мене сьогодні, — сказав Фюзеллі.

— Інакше й бути не може, — промурмотів Біль Грей. — Мені довелося волокти тебе назад до бараків. Ти все казав, що хочеш повернутися, щоб покохатися з тією чортовою мамзелькою.

— Справді? — спитав, хихикаючи, Фюзеллі.

— До біса я часу згаяв, поки проволік тебе повз варту.

— А все той ковчак. Маю тепер похмілля, — сказав Фюзеллі.

— Будь я проклятий, коли зможу все це витримати.

— Що саме?

Стоячи перед хатою, вони змивали свої казанки в баці з теплою водою, загуслою від жиру сотень казанків, що змивали тут раніш.

Електрична лампа слабо освітлювала вогкий стовбур платана, поверхню води, на якій плавали шматочки вівсянки та кавова гущина, баки для покидьків з намальованими фарбою написами: Мокрі покидьки, сухі покидьки — і шеренгу солдатів, що стоячи дожидали своєї черги до бака.

— От чортове життя, — люто сказав Біль Грей.

— Та про що ти?

— Тільки й робимо, що пакуємо бандажі в ящики та виймаємо бандажі з ящиків. Збожеволіти можна. Хотів напиться, та з цього нічого путнього не вийшло.

— Чорт! Ну й голова ж у мене сьогодні, — сказав Фюзеллі.

Ідучи до бараків, Біль Грей обняв Фюзеллі за плечі своєю важкою жиливою рукою.

— Слухай, Дене, я збираюсь на фронт.

— Не роби цього, Біле. Чорт, подумай, скільки у нас є шансів посунутись уперед. Кожного з нас можуть підвищити в чині, коли ми не накоїмо якихсь дурниць.

— К бісу, ламаного шеляга не дам за те. Як тобі здається, чому я пішов у цю трикляту армію? Хіба тому, що мені личить у формі?

Біле Грей засунув руки в кишені і меланхолійно чвиркнув.

— Але, Біле, ти ж не хочеш лишатися паскудним шеренговим?

— Я хочу на фронт... Я не хочу zostаватися тут, поки не потраплю за якунебудь дурницю у карцер або до військового суду... Слухай но, Дене, хочеш, вирушимо вдвох?

— Чорт, Біле, ти не підеш туди. Ти, мабуть, туману напускаєш, га? Незабаром вони нас туди вирядять. Я хочу бути капралом, — він трохи випнув свої груди, — ще до фронту, я доведу, чого я вартий. Розумієш, Біле?

Засурмила сурма.

— Це на нестройову роботу, а я ще свого ліжка не прибрав.

— І я ні... Та вони нічого не вдіють тобі, Дене... Не дозволяй тільки їздити на собі, Дене.

Вони вишикувалися на темній дорозі, почувачи, як у них під ногами хлюпає грязюка. По коліях стояла чорна вода, і в ній миготіли відсвіти далеких електричних ліхтарів.

— Всі ви, хлопці, працюватимете сьогодні на складі А, — сумним, тягучим голосом сказав сержант, що був колись проповідником.

— Лейтенант наказав, щоб усе скінчили під полудень. Сьогодні вантаж посилають на фронт.

Хтось від здивовання передихнув із присвистом.

— Хто це святить?

• Ніхто не відповів.

— Розійдись! — з серцем вигукнув сержант.

Вони побрели врозсіп у темряві, прямуючи на світло, ноги раз-у-раз хлюпали по калюжах.

Фюзеллі підійшов до вартового біля воріт табору. Той задумливо колуцав у зубях скалкою з соснової дошки.

— Слухай, Біле, чи не позичиш мені півдолара? — Фюзеллі зупинився, застромив руки в кишені і подивився на вартового; скалка стирчала йому в кутку рота.

— На жаль, Дене, — відповів той. — У мене теж порожньо. Ще з нового року жодного цента не мав.

— Якого біса нам не платять?

— А ваші хлопці вже підписали платіжну відомість?

— Звісно. Уже давно.

Фюзеллі поплентався до міста темною дорогою, де в глибоких коліях замерзла грязюка. Він усе ще не міг звикнути до цього міста з маленькими будинками, на яких пооблуплювався тинк, і вогкість проступала сірими та зеленими плямами, з дахами вкритими червоними кахлями, з вузькими, брукованими кругляком вулицями, що крутилися зигзагами між високих стін, з навислими балконами. Вночі, коли крізь пільму лише лампа в вікні розкидала золоті відблиски на мокру вулицю чи лилося світло з магазинів і кафе, воно здавалося до страшного нереальним. Він пішов до головного сквера, звідки добувалося дзюрчання фонтана. Посередині він, вагаючись, зупинився в незастебненій шинелі, засунувши руки в кишені аж до

самого споду, але не намацав нічого, крім сукна. Він довго прислухався до дзюрчання фонтана й до маневрування поїздів далеко на товарній станції: «І це війна», думав він. «Хіба не нудно? Тут тихше, ніж дома вночі». На вулиці поза сквером з'явилася смуга білого світла — прожектор штабного автомобіля. Обидва ока автомобіля сліпучо втупилися йому в очі, потім, розтинаючи повітря, авто звернуло в другий бік, полишаючи легкий запах бензину та відгуки голосів. Фюзеллі подивився на фасади будинків, освітлені автомобілем, що виїздив на шлях. Потім у місті запанувала тиша й пільма.

Він ішов сквером у напрямку «Білого Ковня», великого кафе, де збиралися офіцери.

— Застебніть шинелю, — почувся грубий голос. Він побачив на повороті нерухому високу постать. Помітив обриси револьверної кобури, що, мов худий окіст, звисала збоку. Військовий поліцай. Він похапцем застебнув шинелю й пішов, прискоривши ходу.

Він зупинився перед кафе, де на вікні було написано білою фарбою «Шинка та яйця», і пожадливо зазирнув усередину. Хтось іззаду великими руками затулив йому очі. Викрутившись, він визволив голову.

— Галло, Дене, — сказав він. — Як же ти відкараскався від таташки?

— Будь певен, товаришок, — відповів Ден Коухен. — Копійчину маєш?

— Жодного цента, сто чортів.

— У мене також.. Проте, ходім, — сказав Ден Коухен. — Я полагаджу справу — з Марі.

Фюзеллі нерішуче рушив за ним. Він трохи боявся Ден Коухена; а до того ще згадав, як минулого тижня одного солдата віддано до військового суду за те, що той хотів утекти з кафе, не заплативши грошей за випите.

Він сів до столу біля дверей. Ден зник у затильній кімнаті. Фюзеллі нудьгував за домом. Він згадав, як довго уже не було листів від Меб. «Закладаюся, вона підчепила собі вже іншого хлопця», люто подумав він. Він силкувався пригадати, яка вона, але не зміг, а тому витяг годинника й подивився під покривку, щоб з'ясувати, рівний у неї віс, чи задертий. Він звів очі, заціплюючи годинника в кишені. Білорука Марі сміючись виходила з внутрішньої кімнати. Її великі, міцні груди, обтягнені блузкою в обціпку, злегка колихалися, коли вона сміялася. Щоки були дуже червоні, пасмо каштанового волосся звисало на шию. Вона нашвидку підшпилювала його, тримаючи руки за головою, повільно виходячи насеред кімнати. Слідом за нею, широко посміхаючись, в кімнату ввійшов Ден Коухен.

— Усе гаразд, друже, — промовив він. — Я сказав їй, що ти плати́гнеш, коли з Америки приїде дядя Сам. Чи куштував ти коли-небудь кюмель?

— А що то таке, не взяв його чорт!

— Побачиш.

Вони сіли до яєчні у кутку за привілейований стіл, де часто

підсідала сама Марі і починала балачку, коли зморщева мадам не стежила за нею.

Кілька солдатів присунуло стільці. Дикий Ден Коухен завжди мав аудиторію.

— Скидається на те, що на Верден нову атаку готують, — заявив Ден Коухен.

Хтось невизразно відповів:

— Кумедно, як мало знаємо ми про те, що там діється, — сказав один солдат. — Удома, в Міннеаполісі я знав про війну більше, як тут.

— Я певен, що ми їх добре трощимо, — зауважив Фюзеллі патріотичним тоном.

— Чорт! О цій порі року однаково нічого не зробиш, — відповів Ден Коухен. Посмішка розлізлась по його червоному обличчю. — Коли я в останній раз був на фронті, боші зробили *soup de main** і захопили цілий ряд траншей.

— Чийх?

— Та наших, американських.

— Чортівню верзеш!

— Це нечувана брехня! — крикнув чорноволосий солдат з погано голеним підборіддям, що тільки що ввійшов у кімнату. — Ніколи ще не брали в полон жодного американця і ніколи цього не буде, їйбо!

— А ти довго був на фронті, товаришок? — холодно поспитав Коухен. — Мабуть, ти вже й у Берліні встиг побувати?

— А я кажу, що кожен, хто запевняє, що американець дозволить воячючим гунам узяти себе в полон, є триклятий брехун, — похмуро сідаючи, сказав солдат з погано виголеним підборіддям.

— Ну, краще б ти не казав цього мені, — сказав, сміючись, Коухен, задумливо дивлячись на свій здоровезний червоний кулак.

Догадка промайнула в очах Марі. Вона подивилась на кулаки Коухена, знизала плечима й засмілась.

— Отто. Та це ж дикий Ден. Галло, старий друже! Як ся маєш?

— Галло, Дук!

Маленький солдат у шинелі, скроєній під офіцерську, гаряче стискував руки Коухенові. У нього були капральські нашивки і кашкет англійського літуна. Коухен посунувся на лаві.

— Що ти робиш у цій дірі, Дук?

Солдат так скривив рота, що його гарні чорні вуса скошилися.

— Генеральний штаб 42, — сказав він.

— Бійка під Парижем? — співчутливо спитав Коухен.

— Бійка під Нейсом. Я повертаюся до своєї частини. Я б ніколи не опинився під військовим судом, коли б був із своєю частиною. Я лежав у п'ятнадцятому шпиталі з запаленням легенів.

— Важкий випадок.

— Справжнісіньке пекло.

— Слухай, Дук, ми ж з вами добре попрацювали тоді під Шамфором, га?

* Сміливий натиск, удар.

— Ти кажеш про те, як ми евакуювали той проклятий шпиталь?

— Атож; хіба не пекло було? — Ден Коухен проковтнув півжлянки червоного вина, цмокнув товстими губами і почав розповідним голосом:

— Наша частина тільки не вирушала з Вердена на Браську доюгу, де, мов у пеклі, просиділи ми три тижні. Там був невеликий орб, і ми ввесь час підіймалися на нього, щоб продертися вперед; яряюка була глибока, а як же смерділо там, сто чортів, від набоїв, що зривали землю, переповнену трупами, чи мекебі, як звали їх узаю... * Слухай, Дук, а гроші в тебе є?

— Та трохи є, — без ентузіазму відповів Дук.

— Гаразд, тут збіса добре шампанське. Я — компаньйоном у цім ресторанчику, тобі подадуть його із знижкою.

— Добре.

Ден Коухен обернувся й щось прошепотів Марі. Та засміялась вирнула за занону.

— Але під Шамфором було ще гірше. Всіх нас біла нервова пропаєниця, бож німці скинули попередження, що дають нам три дні вивезти всіх із шпиталю, і що потім к бісу усе розтешать.

— Та щоб німці отаке зробили! Кинь, лишень, кулі лити, — сказав Фюзеллі.

— Те саме зробили вони і в Сульї, — зауважив Дук.

— Чорт, так... кумедна там скоїлась історія. Шпиталь містився у великому, поплутаному будинку, що скидався на американський готель... Ми звикли заганяти автомобіль у двір і спати в нім. Саме тоді підбрали ми кілька контужених хлопців; вони кричали, мов божевільні, аж зубами сікли, а дехто був як паралізований... А один був у флігелі, саме проти того місця, де ми спали, і він усе сміявся. Біль Різ спав зо мною в авто, ми лежали, загорнувшись у ковдри в самому куточку, але раз-у-раз хтось із нас перевертався й шепотів: «Ну, хіба ж не пекло, голубе?», бо той хлопець сміявся, невгаваючи, немов тільки не почув веселий жарт та й не може зупинитися. Це був не той сміх, яким звичайно сміються божевільні. Коли я вперше почув його, я подумав, що цьому чоловікові справді весело, та, здається, й сам давай сміятися. Та він не зупинявся... Біль Різ і я лежали в автомобілі й тремтіли, прислухаючись до далекої стрілянини, до гучних безнастанних вибухів аеропланних бомб і до цього хлопця, що сміявся, сміявся, начебто він тільки почув якийсь жарт, начебто щось страшенно смішило його. — Коухен ковтнув шампанського і струснув головою. — І цей проклятий сміх тривав майже до півдня другого дня, коли санітари придушили хлопця... Мабуть, терпець урвався...

Фюзеллі дивився у другий бік кімнати, де від чорнявого солдата з непогненим підборіддям та його товаришів чулося тихе мурмотіння справедливого обурення. Фюзеллі думав, що буде погано, коли його часто бачитимуть з такими хлопцями, як Коухен, що розказує про німців, що ніби вони попереджають шпиталі перед обстрілом,

* Франц. жаргон — учасник світової війни. При м. перекл.

а сам чекає на військовий суд. Це може йому пошкодити. Він вкрався з кафе в темряву. Відбите в калюжах світло бралося брижами від вогкого вітру, що від нього десь без кінця торохкотіла віконниця. Фюзеллі знов пішов до головного скверу, кинувши задрісний погляд у вікно «Білого Коня», де він побачив офідерів, які грали в білярд у яскраво освітленій, на біле з золотом пофарбованій кімнаті, і біляву дівчину в кармазиновій блузці, що величю засідала за прилавком. Він пригадав військового полідаля і несвідомо прискорив ходу. У вузькій вуличці по другий бік скверу він зупинився перед вікном маленької бакалійної крамнички й зазирнув усередину, сторожко уникаючи подовгастої смуги світла, що тьмяно освітлювала порослий травою кругляк та сірі й зелені стіни навпроти. За низьким прилавком, скромно поставивши маленькі чорні віжки на край ящика повного червоного буряка, сиділа й плела дівчина. Вона була маленька й струнка. Лампове світло відбивалося на її чорному, незграбно зачісаному волоссі. Лице їй було в затінку. Кілька солдатів, незграбно спершися на прилавок та на одвірки, стежили за її рухами, мов собаки за мискою з м'ясом, що пересовують на кухні.

Трохи згодом дівчина згорнула плетиво й скочила на ноги. Він побачив її обличчя — овальне біле личко з довгими чорними віями та спокусливими устами. Вона трохи постояла, дивлячись на солдатів, що тиснулися коло неї, скривилась до них і зчезла у внутрішній кімнаті.

Фюзеллі дійшов до кінця вулиці, де був міст над маленькою річкою. Він сперся на холодне кам'яне поруччя і дивився на ледве видну воду, що вирувала внизу під потрісканою кригою.

— Чортяче життя, — промурмотів він.

Він тремтів від холодного вітру, але стояв, похилившись над водою.

Віддалік без угаву гуркотіли поїзди, і він уявляв собі величезні, безлюдні обшири. Міський годинник пробив вісім. Він дзвонив м'яко, нагадуючи басову струну гітари. Фюзеллі здавалось, ніби він бачить у п'ятні, як гримаса перебігає тими повними дівочими вустами. Він згадав сумні бараки, солдатів, що сиділи на своїх койках. Чорт, він не може зараз вернутися назад. Всю істоту проймало прагнення тепла, ніжності й тиші. Він поплентався назад уздовж вузької вулиці, злісно й однотонно лаючись. Перед бакалійною крамничкою він зупинився. Солдати вже вийшли. Він увійшов, хвачько зсунувши трохи набакир свого капелюха, і пасмо густого, кучерявого волосся впало йому на чоло. Дзвоник біля дверей задзвонив. Дівчина вийшла з внутрішньої кімнати. Байдуже простягла йому руку.

— Comment ça va, Ivonne ? Bon ?*

Вона посміхнулася з його французького жаргону, блискаючи дрібними перламутровими зубками.

— Добре, — відповіла вона англійською мовою.

Вони по дитячому засміялися.

* Як ся маєте, Івонно? Добре?

— Скажіть, хочете ви бути моєю, Івонно?

Вона подивилася йому в вічі й засміялась.

— Non compris, * сказала вона.

— Вуй, вуй; voulez vous бути моєю fille?

Вона скрикнула, сміючись, і добре ляснула його по щоці.

— Venez, ** — все ще сміючись, сказала вона.

Він рушив за нею. У внутрішній кімнаті стояв великий дубовий стіл обставлений стільцями. Кінець його сидів Айзенштейн із якимсь французьким солдатом, з таким запалом розмовляючи, що вони навіть не помітили їх. Івонна схопила француза за волосся, відхилила його голову і все ще сміючись переказала йому, що сказав їй Фюзеллі. Він засміявся.

— Ви не повинні так говорити, — мовив він по англійському, звертаючись до Фюзеллі.

Розсердившись, Фюзеллі сів похмуро кінець столу, не зводячи очей з Івонни. Вона витягла плетиво з кишені свого фартушка й, кумедно держачи його двома пальцями, зиркнула в темний куток кімнати, де стара в мереживному очіпку на голові сиділа й куняла собі; Івонна раптом з розмаху впала на стілець.

— Бух! — сказала вона.

Фюзеллі сміявся до сліз. Вона теж сміялася. Вони сиділи довгенько, сміючись і поглядаючи один на одного, а Айзенштейн і француз розмовляли. Звенацька Фюзеллі почув фразу, що вразила його.

— Що робили б ви, американці, коли б у Франції вибухла революція?

— Зробили б те, що нам наказали, — гірко сказав Айзенштейн. — Ми — купа рабів.

Фюзеллі помітив, що жовте, опухле обличчя Айзенштейна почервоніло і в очах спалахнуло щось, чого він ніколи не бачив.

— Як це ви розумієте — революція? — спитав Фюзеллі спантелчено.

Француз допитливо перевів на нього свої чорні очі.

— Я розумію — припивення різанини, — повалення капіталістичного уряду. — Соціальна революція.

— Та у вас же й так республіка, хіба ні?

— Така сама, як і у вас.

— Ви говорите, немов соціаліст, — сказав Фюзеллі. — Кажуть, в Америці за такі балачки хлопців розстрілюють.

— Бачите, — сказав Айзенштейн французові.

— Вони всі такі?

— За нечисленними винятками. Це все річ безнадійна, — сказав Айзенштейн, затуляючи обличчя руками. Й часто думав застрелитися.

— Краще вже застрелити когось іншого, — відповів француз. — Корисніше буде.

Фюзеллі неспокійно крутився на стільці.

* Не розумію.

** Заходьте.

— І що це ви, хлопці, вигадали? — спитав він. А сам подумав: «Євреї і жабник, чудова комбінація».

Його очі зустрілися з очима Івонни, і обоє засміялися. Івонна кинула в його свій клубок. Він покотився під стіл, і вони обоє повзали під стільцями, шукаючи його.

— Двічі вже я сподівався, що це повинно трапитися, — мовив француз.

— Коли?

— Не дуже давно, коли один дивізіон рушив на Париж... я був тоді у Вердені... О, революція буде... Франція країна революцій...

— Ми завжди будемо тут, щоб розстрілювати вас, — сказав Айзенштейн.

— Почекайте, повоюйте ще трохи. Зима в шапцях підготує кожну армію до революції.

— Алеж ми не маємо змоги дізнатися про правдивий стан речей. А при тиранічній дисципліні людина обертається на звіра, на частину механізму. Не забувайте, ви вільніші за нас. Ми гірші ще за руських.

— Дивно... Алеж ви повинні мати деякі почуття, прищеплені цивілізацією. Я завжди чув, що американці свободолюбні й незалежні. Невже вони завжди дозволитимуть тягати себе на заріз?

— О, я не знаю. — Айзенштейн звівся на ноги. — Підемо вже краще до бараків. Ходімо, Фюзеллі? — спитав він.

— Можна, — байдуже відповів Фюзеллі, не підводячись.

Айзенштейн з французом вийшли в крамничку.

— Бон свар, — ніжно сказав Фюзеллі, перехилиючись через стіл. — Ну, дівонько?

— Він ліг животом на широкий стіл, обняв її й поцілував, почувачи, як усе зникає в полум'ї жадання.

Вона спокійно відштовхнула його маленькими міцними руками.

— Облиш, — сказала вона й кивнула головою вбік старої в темному кутку кімнати. Вони стояли поруч, прислухаючись, як вона похрапувала з легким присвистом.

Він обняв її й довго цілував у губи.

— Demain, * — сказав він.

Вона кивнула головою.

Фюзеллі швидко пішов до табору темною вулицею. Кров радісно шумувала йому в жилах. Він наздогнав Айзенштейна.

— Слухай, Айзенштейне, — сказав він товариським тоном. — Мені здається, тобі не слід скрізь про такі речі язиком ляпати. Одної гарної днини можна заспати.

— Мені байдуже.

— Чорт, невже, друже, ти сам хочеш накликати лихо на свою голову? І не за такі слова розстрілюють хлопців.

— Нехай.

— Боже! Алеж не треба, голубе, бути йогопом, — докірливо сказав Фюзеллі.

— А скільки тобі літ, Фюзеллі?

* Завтра.

— Вже двадцять.

— А мені — тридцять. Я більше прожив, друже. Я знаю, — що добре, а що погано. Ця різанина мене пригноблює.

— Боже мій, я й сам знаю. Це чортяче пекло. Але хто ж у цім винен? От коли б хтось застрелив цього кайзера.

— Айзенштейн гірко засміявся. Увіходячи до табору, Фюзеллі трохи затримався, дивлячись, як маленька постать Айзенштейна зникала в пітьмі кумедною качиною ходою.

«Треба бути збіса обережним і поглядати, коли йдеш з ним у бараки», — подумав він, — «може цей проклятий єврей німецький шпигун або офіцер секретної служби». Холодний дрозж жаху пройняв його, розвіюючи настрої веселого самовдоволення. Йдучи до бараків, він хлюпав по калюжах, ламаючи тонкий лід. Йому здавалось, нібито в пітьмі звідусіль підстерігають його, ніби якась велетенська постать тягне його вперед крізь темряву, здіймаючи кулак над головою, щоб його розчавити.

Загорнувшись у ковдри на ліжку побіч Біля Грея, він прощепотів своїм друзів:

— Слухай, Біле, я вже все влаштував у місті з спідничками.

— Хто?

— Івонна — не кажи нікому.

Біль Грей стиха свиснув.

— Високо заносишся, Дене.

Фюзеллі пирскнув.

— Чорта з два, друже, навіть найкращі з них не досить гарні для мене.

— Так, а я збираюся тебе покинути, — сказав Біль Грей.

— Коли?

— Незабаром, сто чортів! Не могу витримати цього життя. Дивно, як ти можеш.

Фюзеллі не відповів. Він тепло загорнувся в ковдри, думаючи про Івонну й капральство.

У світлі єдиної лампи, що, мигаючи, кидала червонувате коло на станційну платформу, Фюзеллі дивився на свою перепустку. Від ранішньої зорі 4-го лютого до ранішньої зорі 5-го лютого він був вільний. Очі йому горіли від безсоння, коли він проходжувався по холодній станційній платформі. Двадцять чотири години він може не слухатися нічиїх наказів. Хоч Фюзеллі мав самотно їхати поїздом цієї ночі по чужій країні, — він був щасливий. Він брязкотів грішми в кишені.

Відалік, на рейках, швидко наближаючись, з'явилося червоне око. Він уже чув важке, щораз гучніше пихкання паротяга. Мигнули велетенські обриси, коли паротяг гуркочучи повільно пройшов повз нього. Чоловік з оголеними руками, чорними від вугляного пороху, висунувся з машинної будки, освітлений ззаду жовтуватого-червоним полум'ям. Тепер повз нього проходили вагони, платформи з гарматами, що дивилися вгору, мов морди мисливських собак, і товарні, з яких

де-не-де витикалася людська голова. Поїзд майже зупинився. По рейках торохкотіли вагони, стикаючись один з одним. Фюзеллі дивився на очі, що сяяли в ламповому світлі; рука простягалася до нього.

— Бувай, друже, — сказав хлоп'ячий голос. — Чорт візьмі, я не знаю хто ти, але бувай. Щасливо...

— Бувай, — пробурмотів Фюзеллі... — На фронт?

— Авжеж, сто чортів, відповів другий голос.

Поїзд знову прискорив хід; стукотіння одного вагона об другий припинилося, і за хвилину вони швидко рушили перед очима Фюзеллі. Станція знов потемнішала й спорожніла, і він стежив, як червоний вогонь все меншав і біднішав, а поїзд, гуркочучи, зникав у пітьмі.

Мішанина золотистих, зелених і багряних шовків та складний рисунок із рожеватих купідонів сповнювали мозок Фюзеллі, коли він, у край здивований, зійшов униз сходами палацу і побачив себе на вулиці, освітленій тьмяним, червонуватим, надвечірнім сонячним світлом. Кілька імен, — Наполеон, Жозефіна, Імперія, що ніколи перед тим не мали для нього особливого значення, загорілися в його уяві сліпучим царським світлом, мов живі картини в театрі комедій.

— Вони, мабуть, до біса грошей мали, ті люди, — сказав солдат-літун, що був із ним. — Ходім, лишень, вип'єм.

Фюзеллі мовчав, заглиблений у свої думки. У всьому тому було щось, що доповнювало його мрії про багатство й славу, про які зник говорити с Елем, — коли вони сиділи й дивились, як великі, залиті вогнями пароплави входили в Золоті Ворота.

— Мабуть не дуже соромливі були вони, коли скрізь голісінькі жінки, га? — сказав солдат-літун, похмурий, цинічний маленький чоловічок, що раніш торгував вовною.

— Ти їх за це ганьбиш?

— Та не зовсім... але думаю, що вони були розпусні, — непевно говорив той.

Вони байдуже тинялись вулицями Фонтенебло, заглядаючи у вікна крамниць, витріщаючи очі на жінок, розвалюючись на лавах у парку, де крізь мереживо червоного, багряного й жовтого гілля, що кидало складні лавандово-сірі тіні на асфальт, пробивалося бліде сонячне сльиво.

— Ходім, лишень, ще вихилимо, — сказав солдат-літун.

Фюзеллі подивився на свого годинника; часу до поїзда лишалося чимало.

Дівчина в просторій брудній блузці витерла стіл.

— Vin blanc, * — сказав літун.

— Мейм шоуз, — сказав Фюзеллі.

В голові йому плутались золоті й зелені фриз, шовки, багряний оксамит і складні малюнки, що на них непристойно звивалися голі, рожеваті купідони. «Колись, — думав він, — він матиме до чорта грошей і житиме в такому будинку з Меб, ві, з Івонною, чи то з якоюсь іншою дівчиною».

* Білого вина.

— Так, мабуть, рови були розпусні, — ці люди, — сказав солдат-літуш, скося поглядаючи на дівчину в брудній блузці.

Фюзеллі пригадав бенкет, що він бачив у кінокартині «Quo Vadis», людей у купальному одязі, що танцювали навкруги з великими келехами в руках, а столи, переповнені стравами, були перекинуті.

— Cognac, beaucoup, * — сказав солдат-літуш.

— Мейм шоуз, — сказав Фюзеллі.

Кафе наповнили золоті й зелені шовки, великі грезетові ліжка з важкою над ними різьбою, ліжка, на яких звивалися переплутані обриси рожевотілих непристойних купідонів.

Хтось промовив: «Галло, Фюзеллі».

Він був у поїзді; у вухах гуло, а голову стягував залізний обруч. Було темно, тільки маленька лампочка миготіла на стелі. На мить він подумав, що то золота рибка в чаші, але то було світло, що мерехтіло на стелі.

— Галло, Фюзеллі, — сказав Айзенштейн. — Як дихаєш?

— Байдуже, — відповів Фюзеллі хрипким голосом. — А чом би мені й не дихати?

— Як сподобався тобі палац? — серйозно спитав Айзенштейн.

— Чорт, не знаю, — промурмотів Фюзеллі. — Я спати хочу.

В голові його був нелад. Він пригадав просторі зали, повні зелених та золотих шовків, з величезними ліжками, увінчаними вгорі коронами, де спав Наполеон із Жозефіною. Хто вони були? Деспотизм чи заперечення деспотизму? Там іще були суспіль позолочені зображення квітів, плодів та купідонів, темні переходи й сходи, що дхнули цвітлю, де він із солдатом-літуном упали. Він пригадав, як боляче проїхався носом по червоному, цупкому плюшевому килимі на сходах. Там були ще жінки в мережаних сукнях, вони стояли навкруги, чи може то були картини по стінах? І там було ліжко з дзеркалами навколо. Він розплющив очі. Айзенштейн говорив до нього. Він, мабуть, уже давно говорив йому щось.

— Я дивлюсь на це так, — казав він. — Кожному хлопцеві треба іноді струсуватися, щоб бути здоровим. А коли він повздержливий і завжди обережний...

Фюзеллі заснув. Він прокинувся й раптом пригадав: він мусить обов'язково придбати маленьку синю книжечку з військовим статутом. Корисно буде вивчити її на випадок, коли десь щось трапиться. Капрала, що йому залишилося три чисниці до смерті, вирядили до головного шпитаю. У нього тбс, сказав сержант Ослер. Так чи інак, їм треба призначити замісника капралові. Він втупив очі в маленьку миготливу лампочку в стелі.

— Як ти одержав переустку? — спитав Айзенштейн.

— О, це мені влаштував сержант, — таємниче відповів Фюзеллі.

— Здається, у тебе з ним добрі стосунки? — сказав Айзенштейн.

Фюзеллі поблажливо усміхнувся.

— Слухай, ти знаєш того маленького хлопця Стектона?

— Біголиций хлопчисько, писар у тій частині, що міститься на другому кінці бараків.

* Коньяку побільше.

— Так, так, — сказав Айзенштейн. — Я б хотів допомогти йому чимнебудь. Він ніяк не може витримати дисципліни... Ти б подивився, як він тремтить, коли рудий сержант горлає на нього. Хлопчик согне щодня.

— Що ж! У нього добра, легка робота: писар, — сказав Фюзеллі.

— Ти думаєш, це легко? Я двадцять годин попрацював позавчора, складаючи рапорта, — обурено відказав Айзенштейн. Але хлопчисько розгубився і вони їдять на ньому, як хочуть. Шкода на хлопця дивитись. Йому б ще дома бути, учитися.

— Що ж, доводиться і ліків заживати, — сказав Фюзеллі.

— Почекай, от посічуть нас у шандях. Подивимось, як сподобаються тобі твої ліки, — мовив Айзенштейн.

— Дурень проклятий, — промурмотів Фюзеллі, силкуючись знову заснути.

Сурма витягла Фюзеллі спід ковдр напівмертвого від сну.

— Слухай, Біле, у мене знов голова болить, — пробурчав він.

Відповіді не було. Тільки тепер він помітив, що ліжко поруч нього порожнє. Ковдри акуратно згорнуті в ногах. Раптом жах охопив його. Він подумав, що не може обійтись без Біля Грея, що тепер він не матиме з ким гуляти. Він пильно дивився на порожнє ліжко.

— Увага!

Рота вишикувалась у п'яті, тупочучи ногами по брудних калюжах дороги. Лейтенант походжав перед ними з відстобурченою ззаду поголою похідної шинелі. У нього був кишеньковий ліхтар, і він освітлював сухі стовбури дерев, обличчя солдатів, їх ноги та калюжі на дорозі.

— Коли хтонебудь знає що про місце перебування рядового І розряду Вільяма Грея, мусить негайно про це доповісти, інакше ми залічимо його в дезертири. Ви знаєте, що це значить. — Лейтенант говорив різкими, короткими періодами, мов сокирою відрубуючи кінцівки фраз.

Усі мовчали.

— Закладаюся, що він утік, — сказав хтось позаду Фюзеллі.

— Маю ще дещо оголосити вам, хлопці, — сказав лейтенант вже натуральним голосом. — Я призначаю Фюзеллі, рядового І розряду, замісником капрала.

Коліна Фюзеллі нараз ослабли.

З радішів він ладен був кричати й танцювати. Він радий був, що в п'яті ніхто не міг побачити, який схвилюваний він.

— Сержанте, розпустіть роту, — закінчив лейтенант знов наказовим тоном.

— Рота, ро-зійдись! — весело вигукнув сержант.

Збуджена подіями, обговорюючи їх різкими голосами, рота йшла купками по розкиданих брудних калюжах, прямуючи до кухонних бараків.

Івонна підкинула омлет. Він перекинувся і з шипінням упав на ковородку; вона вийшла на світло, гримаючи її перед себе. Позад неї ула темна піч, а над піччю ряд мідних казанків, що виблискували синястий п'ятми. Вона скинула омлет із сковородки на біле блюдо еред столу, залите жовтим ламповим світлом.

— Tiens,* — сказала вона, відкидаючи рукою з чола пасмо волосся. — З тебе непогана куховарка, — мовив, підводячись, Фюзеллі. Він озігся на стільці в другому кінці кухні, дивлячись на Івонну, на вучку постать у чорній в обтяжку сукні та синьому фартушку, що никала й з'являлась у смузі світла, готуючи обід. Дух підгорілого асла, з легким пахом перцю, стояв у кухні, сповняючи його рот ливою.

— Ото справжнє життя, — подумав він, — як дома.

Він стояв, глибоко заклавши руки в кишені, закинувши голову, постерігаючи, як вона крає хліб, притискуючи величезний шмат до рудей і ріжучи до себе. Тоненькою білою рукою вона струсила рихти з сукні.

— Ти ж моя дівчина, Івонно, га? — Фюзеллі обійняв її.

— Sale bête,** — відказала вона, сміючись і відштовхуючи його. Знадвору почулася швидка хода, і в кухню ввійшла тонка, жовтощия дівчина з гострим носом і довгими зубами.

— Ma cousine... Mon 'tit américain.*** — Вони обидві засміялись. Іотискуючи руку дівчині, Фюзеллі зашарівся.

— Il est beau, hein,**** — грубо спитала Івонна.

— Mais, ma petite, il est charmant, vot'américain!*****

Вони знову засміялися. Фюзеллі, нічого не зрозумівши, засміявся і собі, міркуючи: «обід прохолоне, якщо вони зараз не сядуть».

— Піди за tatan, Дене, — сказала Івонна.

Фюзеллі пішов у крамничку через кімнату, де стояв довгий дубоший стіл. У тьмяному світлі, що добувалося з кухні, він побачив біний очіпок старої. Обличчя її було в затінку, але в маленьких жвавих очах мерехтіли ледве помітні іскорки світла.

— Вечеряти, ма'ам, — гукнув він.

Бурмочучи щось тоненьким рипучим голоском, стара пішла за ним до кухні.

Пара, позолочувана ламповим світлом, стовпом здіймалася до стелі від великої миски з супом.

Стіл був засланий білою скатертиною, і на ньому лежав хліб. Гарілки, розмальовані троялочками, після армійської їдальні здавались найкрасивішими речами, які Фюзеллі колибудь бачив. Поруч миски з супом чорніла пляшка вина, а вино у склянках кидало на скатертину темні пурпурові плями.

* На!

** Брудна тварюка.

*** Моя кузина... мій американчик.

**** Гарпенький, га?

***** А леж, любя твій американець чудовий.

Фюзеллі мовчки їв суп, дуже мало розуміючи французьку мову, що на ній теревенили дівчата. Стара говорила рідко і коли й говорила щось, то якась із дівчат відповідала їй потаємцем, майже не уриваючи розмови.

Фюзеллі згадав солдатів, як вони шикуються біля темної тісної їдальні, і як страва хлопає їм у казанки. Йому спала на думку одна ідея. Треба привести сержанта, показати йому Івонну. Вони б підхартували його. «Це допоможе мені потоваришувати з ним». Він із хвилювання пожурився про своє капральство. Досить уже виконував він обов'язки капрала і тепер хотів би він справжнього призначення.

Омлет такув йому в роті.

— Збіса бон, — з набитим ротом сказав він Івонні.

Вона пильно подивилася на нього.

— Бон, бон, — знову сказав він.

— Ти сам, Дене, боп, * — сказала вона й засміялася. Кузина заздрісно дивилася на них, її верхня губа, всміхаючись, піднялася.

Стара мовчки, діловито жувала хліб.

— У крамниці хтось є, — сказав Фюзеллі по довгій паузі... —

Я піду. — Він поклав серветку й вийшов, витираючи губи рукою. У крамниці стояли Айзенштейн і хлопець з кривлянобілим обличчям:

— Галло! Ти держиш цю крамничку? — спитав Айзенштейн.

— Авжеж, — самозадоволено відповів Фюзеллі.

— Є в вас шоколад? — спитав хлопець тонким, млявим голосом.

Фюзеллі обдивився полиці й кинув на прилавок плитку шоколаду.

— Ще чого?

— Більше нічого, дякую вам, капрале. Скільки?

Навистуючи: «В'ється, в'ється довга стежка», Фюзеллі пішов у внутрішню кімнату.

— Combien ** шоколад? — спитав він.

Одержавши гроші, він повернувся до столу, поважно всміхаючись. «Треба написати про все це Елеві», — міркував він, і невизрадно подумав про те, чи не взято на службу вже й Еля.

По обіді жінки довго сиділи, розмовляючи, за кавою, а Фюзеллі неспокійно крутився на стільці, раз-у-раз поглядаючи на годинника. Він мав відпустку тільки до дванадцятої, а зараз майже десята. Він силкувався перехопити погляд Івонни, але вона метушилася по кухні, прибираючи на ніч, і, здавалося, не звертала на нього найменшої уваги. Нарешті стара зачовгала в крамницю, і вони почувли, як у надвірних дверях важко клацнув ключ. Коли вона повернулася, Фюзеллі попрощався з усіма й вийшов через затилні двері в двір. Він похмуро прихилився до стіни і ждав у пітьмі, прислухаючись до звуків, що добувалися з будинку. Він бачив тіні, що проходили через жовтогарячий квадрат світла з вікна на вимощений кругляком двір. Світло пересунулося до верхнього вікна, кидаючи мерехтливий відблиск на нерівний черепичатий дах повітки. Двері відчинилися, і Івонна з кузиною, розмовляючи, зупинились на широкому кам'яному порозі.

* Хороший.

** Скільки.

Фюзеллі відійшов за велике барило, що приємно пахнуло старим деревом, просякнутим кислим вином. Нарешті, голови тіней на камінному подвір'ї на мить злилися, і кузина, постукуючи черевиками, пройшла через двір і зникла на порожній вулиці. Її швидка хода зашмерла віддалік. Тінь Івонни ще була на порозі.

— Дене, — ніжно гукнула вона.

Фюзеллі вийшов зза барила, усе його тіло горіло від захвату. Івонна показала на черевики. Він зняв їх і поставив біля дверей. Подивився на годинника. Було чверть на одинадцятку.

— Viens, * — сказала вона.

Він пішов за нею. Коли він підіймався сходами, коліна йому трохи тремтіли від хвилювання.

Густі, надтріснуті удари міського годинника ледве почали вибивати північ, коли Фюзеллі сквапно увійшов у таборні ворота. Він весело віддав свою передупустку вартовому і пішов до бараків. Довга будівля була чорна, як ніч; скрізь чулося глибоке дихання, а часом і хрюпіння. Стояв важкий дух сукняної форми, що наскрізь перейшла потом. Фюзеллі не поспішаючи роздягся, з насолодою витягуючи руки, загорнувся в ковдру, відчуваючи свіжість та втому, і заснув, самовдоволено усміхаючись.

Роти вишикувались перед бараками на вечірню зорю, задубівши, мов олив'яні солдатикки. Вечір був майже теплий. Грайливий вітрець, віючи весною, погойдував набуклу брость на платанах. Небо було мертвотно-фіялкового кольору; кров горіла й колола залубілі руки й ноги солдатам, що стояли наввипинку. Голоси сержантів цього вечора звучали особливо хрипко й жорстоко. Були чутки, що їде генерал. Накази вигукувано з серцем.

Стоячи позад своєї роти, Фюзеллі так випинав груди, що гудзики йому мало не відскакували. Черевики були вчищені якнайкраще, а нові обмотки він намотав так туго, що аж ноги йому боліли.

Нарешті над мовчазним табором пролунала сурма.

— Вільно! — гукнув лейтенант.

Розум Фюзеллі був напханий армійським статутом, що його він так ретельно вивчав останнього тижня. Він уже уявляв собі іспит на капрала, якого складе безперечно.

Коли роту розпустили, він фамільярно підійшов до старшого сержанта:

— Слухайте, сержанте, що ви робите цього вечора?

— Що там у чорта робитимеш, коли в кишені — вітер? — відповів старший сержант.

— Ну, то ходім зо мною до міста. Я хочу вас із кимсь познайомити.

— Чудово.

— Слухайте, сержанте, чи не прислали ще призначення?

* Или.

— Ні, Фюзеллі, не прислали, — сказав старший сержант. — Усе буде гаразд, підбадьорюючи додав він.

Вони мовчки йшли до міста. Був срібно-фіалковий вечір. Кілька вікон у старих сіро-зелених будинках, де вже світилося, сяяли жовто-гарячим світлом.

— Так я матиму його, га?

Штабне авто пролетіло повз них, забризкавши болотом; майнули офіцерські постаті, що сиділи відкинувшись на глибокі подушки.

— Будь певен, — доброзичливо сказав старший сержант.

Вони підійшли до скверу. Незграбно віддали честь, коли повз них пройшло два офіцери.

— Які є правила, коли хлопець хоче одружитися з французькою дівчиною? — несподівано бовкнув Фюзеллі.

— А ти думаєш запрягтися, так?

— Та ні, чорт! — Фюзеллі став червоний. — Мені просто хотілось довідатися.

— Дозвіл од штабу, от і все, що я знаю.

Вони зупинилися перед бакалійною крамничкою. Фюзеллі зазирає у вікно. У крамничці товпилися солдати, спираючись на прилаво і стіни. Серед них, скромно плетучи, сиділа Івонна.

— Ходім, лишень, вип'ємо, а потім повернемося сюди, — сказав Фюзеллі.

Вони пішли до кафе, де порядкувала білорука Марі. Фюзеллі заплатив за два куклі гарячого пуншу.

— Бачите, сержанте, в чім справа, — конфіденційно сказав він, — я написав своїм родичам додому, що мене зробили капралом, і чорт зна що буде, коли нічого з того не вийде.

Старший сержант пив гарячий пунш маленькими ковтками. Він широко посміхнувся й по батьківському поклав руку Фюзеллі на коліно.

— Будь певен, не журись, хлопчику. Я все влаштував, як слід, — сказав він і весело додав, — ну, ходім тепер до твоєї дівчини.

Вони вийшли на темну вулицю, де вітер, хоч і доносив дух перегорілого бензину й військових таборів, пахнув ще чимсь ніжним, немов гриби, — пахнув весною.

Івонна сиділа під лампою, поставивши ноги на ящика спід консервованого гороху, і сумно позіхала. За нею на прилавку стояв скляний ящик з жовтим і зеленувато-білим сиром. Над прилавком у бруватній темряві крамниці до стелі йшли плавиді, де тьмяно виблискували глечички й глечики, консерви, дбайливо поставлені у ряд, банки й городина. У кутку біля скляних з фіранками дверей, що виходили до внутрішньої кімнати, висіли кільця ковбас, великих і малих, червоних, жовтих і рябих. Коли Фюзеллі з сержантом відчинили двері, Івонна скочила.

— Який ти добрий, — сказала вона. — Je mourrais de safarad.*

Вони засміялися.

— Ти знаєш, що значить — safarad?

— Авжеж.

* Я тут умирала від нудьги:

— Воно з війни. Avant la guerre on ne savait pas ce que s'était le cafard.*

Війна не хороша.

— Кумедно, га? — сказав Фюзеллі старшому сержантові, — хлопець не міг би вигадати на що скидається війна.

— Не журись, усі ми будемо там, — значуще сказав сержант...

Це — сержант, Івонно, — мовив Фюзеллі.

— Oui, oui, je sais,** — сказала Івонна, посміхаючись до старшого сержанта.

Вони сиділи в маленькій кімнаті позад крамниці, попивали біле вино й розмовляли, як уміли з Івонною; вона, дуже чепурна в своїй чорній сукні та синьому фартушку, поставила край стільця ноги в маленьких лакованих черевичках, міцно стуливши їх і раз-у-раз поглядаючи на рівенькі нашивки на рукаві старшого сержанта.

Фюзеллі, насвистуючи по домашньому, увійшов у бакалійну і відчинив двері в унутрішню кімнату. Його свист урвався на середині такту.

— Галло, — роздратовано сказав він.

— Галло, капрале, — сказав Айзенштейн.

Айзенштейн, його приятель — французький солдат, сухорлявий, з рідкою чорною бородою й пекучими чорними очима, і Стоктон — хлопець з крейдянобілим обличчям, сиділи за столом, що займав усю кімнату, дружньо й весело балакаючи з Івонною, що, прихилившись поруч француза до жовтої стіни, виблискувала, сміючись, дрібними перлистими зубами. Посеред темного дубового столу стояв вазон з гіацинтами та кілька склянок ще недавно налитих вином. У повітрі стояв важкий аромат гіацинтів та легкий теплий дух кухні.

Трохи повагавшись, Фюзеллі сів, дождаючись, поки всі підуть. Плату він одержав давно, кишені були порожні, отож йому нікуди було йти.

— А як поведяться з тобою у твоїй частині тепер? — помовчавши, спитав Айзенштейн у Стоктона.

— Як і раніш, — тоненьким голосом, трохи запинаючись, відповів Стоктон... — Часом я воли вмерти.

— Гм, — сказав Айзенштейн з чужим виразом співчуття на обвислім лиці. — Колись ми знову будемо цивільні.

— Я, ні, — відказав Стоктон.

— Чорт, — мовив Айзенштейн, — не втрачай мужності. Я сам думав, що пропаду, коли їхав сюди транспортом. А коли, дитиною ще будиши, перепливав з емігрантами із Польщі, я теж думав, що помру. Людина може витерпіти більше, ніж здається... Я ніколи не думав, що витримаю в армії, що буду майже рабом тощо, але ще й досі тут. Ні, ти довго житимеш і будеш щасливий. — Він поклав руку на плече Стоктонові. Хлопець здригнувся й відсунув стільця.

* Перед війною віхто не знав, що таке нудьга.

** Так, так, я знаю.

— Чого це ти? Я не хотів тебе образити, — сказав Айзенштейн. Фюзеллі спостерігав їх обох із зневажливою цікавістю.

— Ог що пораджу тобі зробити, хлопчино, — поблажливо сказав він. — Тобі треба перевестися до нашої роти. Рога — першорядна, правда, Айзенштейн? У нас добрий лейтенант, добрий старший, футбольіст, і збіса добра кумпанія хлопців.

— Наш старший був тут кілька хвилин тому, — сказав Айзенштейн.

— Тут? — поспитав Фюзеллі. — Куди ж він пішов?

— А чорт його знає.

Івонна з французьким солдатом розмовляли тихими голосами, часом злегка посміхаючись. Фюзеллі, відхилившись на спинку стільця, дивився на них, почувавши себе погано і пристрасно бажаючи хоч настільки знати французьку мову, щоб розуміти, про що саме вони розмовляють.

Він роздратовано човгав ногами по підлозі. Очі йому спивилися на білих гіацинтах. Вони нагадали йому вітрини квіткових магазинів дома, перед великоднем, нагадали шум та метушню на вулицях Сан-Франціско: — Ййбо, я ненавиджу цю кляту діру, — стиха промурмотів він. Він згадав про Меб. Прицмокнув губами. Чорт, вона мабуть десь уже одружилася за цей час. Проте Івонна якраз дівчина для нього. Коли б йому тільки мати Івонну для себе, жити десь далеко, оподаль від інших солдатів, від цього триклятого жабника та старої її матері. Він уявив, як він іде до театру з Івонною. Коли він буде сержантом, він зможе потішити її цією штукою. Полічив місяці. Тепер уже березень... В Європі він був п'ять місяців, а доп'явся тільки капральства та й то не зовсім. Він нетерпляче стиснув кулаки. Та коли він буде не рядовим, усе піде швидше, — підбадьорював він себе.

Він перекинувся наперед і понюхав гіацинти.

— Добре пахнуть, — сказав він. — *Que d'irez vous Iwonne?**

Івонна подивилася на нього, мов і забула, що він є у кімнаті. Вона вступила очі просто в нього й пирснула. Під її поглядом тепло розлилося по всьому його єству, і він відхилився на спинку стільця, дивлячись із втішним почуттям власника на її струнке тіло, гарно задратоване в чорну сукню, та на маленьку голівку з гладенько зачісаним волоссям.

— Івонно, піди сюди, — сказав він, кивнувши головою.

Вона з викликом перевела очі з француза на нього. Тоді підійшла й стала за ним.

— *Que voulez vous?***

Фюзеллі зиркнув на Айзенштейна. Він і Стоктон знову захопилися жвавою розмовою з французом. Фюзеллі чув одно неприємне слово, що завжди не знати чому дратувало його — «революція».

— Івонно, — сказав він, щоб чула тільки вона, — що ти скажеш, коли б я і ти одружились?

— *Margier... moi et toi?**** — спантеличено спитала Івонна.

— Так, ми.

* Що ви скажете, Івонно?

** Що ви хочете?

*** Одружитися... ти й я? Прим. перекл.

Вона з хвилинку дивилась на нього, а тоді закинула голову в напалі істеричного сміху.

Фюзеллі спаленів, зірвався на ноги й вискочив, так грюкнувши дверима, що аж шиби забряжчали. Він сквапно ішов до табору, заляцуваний довгою валкою сірих грузовиків, що поволі пихкотіли головною вулицею, кожен із жовтим ліхтарем, який тьмяно освітлював відкидний задок переднього. Бараки були темні, майже порожні. Він сів за сержантів столик і почав похмуро перегортати сторінки синьої книжечки військового статуту.

Місячне світло мерехтіло в фонтані наприкінці головного скверу міста. Була тепла, темна ніч, трохи захмарена і місяць у хмарах сяяв блідо, немов крізь тонкий шовковий серпанок. Фюзеллі стояв біля фонтана, пихаючи цигаркою й дивлячись на лавті вікна «Білого Коня» та на другий кінець скверу, звідки добувалися голоси та стукіт біліардних куль. Він стояв тихо, випускаючи через ніс їдкий цигарковий дим; у вухах йому бриліло срібне дзеленькання води у фонтані позад його. У повітрі потягало то теплям, то холодним вутерцем, що дув просто з заходу. Фюзеллі чекав. Часом він видобував годинника й напружував очі, придивляючись, котра година, але було занадто темно. Нарешті густий надтріснутий дзвін на церковній вежі вибив один раз. Мабуть було пів на одинадцять.

Він поволі рушив до вулиці, де містилася Івоннина крамничка. Тьмяне місячне світло осякувало сірі будинки з зачиненими віконницями та безладні кути дахів з мансардними й слуховими віконцями. Фюзеллі почував приємне примирення з усім світом. Він майже відчував тіло Івонни в своїх обіймах і всміхався, пригадуючи, як вона завжди йому гримасувала. Він минув зачинені вікна крамнички й шорнував у темряву під аркою, що вела в двір. Він ішов обережно навшипиньках, тримаючись попід стіною порослою мохом — бож у дворі йому чулися голоси. Він зазирнув за ріг і побачив людей, що розмовляли на кухонному порозі. Він відхилив голову у затінок — і туг устиг помітити темні круглі обриси великої бочки біля кухонних дверей. Коли б йому тільки стати за неї, як він робив завжди, він би переозався, поки всі підуть.

Обережно тримаючись у затінку попід огорожею, він прокрався на другий бік подвір'я й уже ладен був схватися за бочку, як помітив, що там уже хтось є.

Він затамував віддих і завмер, серце колотилося. Постаць обернулася, і в темряві він упізнав гладке обличчя старшого сержанта.

— Не можеш тихше, чи що? — сердито прошепотів старший сержант.

Фюзеллі завмер, стиснувши кулаки. Кров ударила в голову, аж у вухах задзвеніло.

Проте майнула думка: старший сержант це — старший сержант. Ніколи не треба з ним сваритися. Ноги Фюзеллі автоматично посунули назад у куток двору, де він прихилився до вогкої стіни, пильно дивлячись пекучими очима на двох жінок, що розмовляли біля

кухонних дверей, і на темну тінь за бочкою. Врешті, по кількох голосних поцілунках, жінки розійшлися, і кухонні двері зачинились. Дзвін на церковній вежі повільно й сумовито вибив одинадцять. Коли все затихло, Фюзеллі почув тихенький стукіт і побачив біля дверей сидить старшого сержанта. Коли старший сержант зник усередині, Фюзеллі почув його добродушний голос, що говорив щось театральним шепотом, і придушений сміх Івонни. Двері зачинилися, світло згасло, залишаючи двір у темряві, і тільки на небі було тьмяне мармурове сяйво.

Фюзеллі пішов з двору, щосили гукаючи по кругляку. На міських вулицях, осланих блідим місяцем, панувала тиша. У сквері дзвінко, з металевим відгуком, грав фонтан. Фюзеллі віддав перепустку вартовому й понуро пішов до барака. На дверях він наскочив на солдата з ранцем за плечима.

— Галло, Фюзеллі, — сказав знайомий голос. — А що, моя стара койка ще стоїть?

— А чорт її знає, — відповів Фюзеллі, — я думав, що тебе вже спровадили додому.

Капрал, що йому лишалося три чисниці до смерті, несамовито забухикав.

— Ні, чорт би їх узяв, — сказав він, — мене тримали в цім триклятім шпиталі, поки не побачили, що я не збираюся ще вмирати, а тоді наказали повернутися до своєї частини. Ось я й тут.

— А відставки не дали тобі? — з несподіваною палкою цікавістю спитав Фюзеллі.

— Ні, чорт би їх узяв, не дали. Нащо це їм? Сюди ще ж не призначили нового капрала, га?

— Ні... не зовсім, — сказав Фюзеллі.

V

Медвіль стояв біля таборових воріт, дивлячись на грузовики, що проїздили головним шляхом. Сірі, незграбні, заболочені, вони пихкотіли по поритій дорозі, занурюючись у болотяні ями, розтягнувшись нескінченною валкою, аж до самого міста й назад по дорозі, скільки сягало око.

Він стояв, розчепіривши ноги і плював насеред дороги; потім повернувся до капрала, якому лишилося три чисниці до смерті, сказавши:

— Хай я западаю, коли там не діється щось...

— А таки діється, до чорта діється, — сказав капрал, похвтуючи головою. — Ти бачив того Давіельса з фронту?

— Ні.

— Ну, то він казав, що там, як у пеклі. Як у пеклі.

— Що ж трапилось?.. Чорт візьми, ще може потрапимо в бійку, — посміхаючись, сказав Медвіль. — Присягаюся, я віддав би найкращого жеребця з свого ранчо,* щоб побачити бійку.

— Маєш ранчо? — поспитав капрал.

* Ранчо — садиба й господарство в скотарських районах Америки.

Грузовики одноманітно торохкотили повз них; шофери були такі заболочені, що важко було побачити, яка на них форма.

— А ти що думав? — спитав Медвіль. — Думав, я маю крамничку?

Фюзеллі пройшов повз них, прямуючи до міста.

— Гей, Фюзеллі, — закричав Медвіль. — Капрал каже, що там почалося пекло. Ми ще повинаємо порогу.

Фюзеллі зупинився й липився з ними.

— Мабуть бідолашний Біль Грей доскоху нанюхався за цей час порогу, — сказав він.

— Хотів би я бути з ним, — мовив Медвіль. — Я спробую утнути таку саму штуку, якщо ми скоро не вирушимо. Погода стоїть добра.

— Збіса небезпечно.

— Послухай но, хлоп'я. Мені буде збіса небезпечно в шанцях... Може ти думаєш, що ми стоїмо в цьому таборі, щоб байдики бити?

— Ні, чорт забирай. Я сам хочу їхати на фронт. Я не хочу лишатися в цій дірці.

— Ну?

— Але не гаразд кидатись туди, де це не потрібно... Кожному ж хочеться просуватися в армії, якщо тільки він здатний.

— А яка рація посуватися? — сказав капрал. — Однак ні на хвилину раніш не потрапиш додому.

— Чорт! А проте ви — не рядовий.

Повз них знову заторохкотіла валка грузовиків, заглушаючи розмову.

Фюзеллі пакував медичне приладдя у великому темнуватому складі, заваленому ящиками, де невеличке пасмо сонячного проміння пробивалося крізь залізни гюфровані зсувні двері в закурене повітря. Працюючи, він прислухався до розмови Даніельса з Медвілем, що пакував поруч його.

— А газ, це найклятуща штука, про яку я коли чув, — казав він. — Я бачив хлопців, що в них руки взялися од нього пухирями, — удвоє проти звичайного. Гірничий газ, кажуть вони.

— А що ти підчепив, що до шпиталю потрапив? — спитав Медвіль.

— Тільки запалення легенів, — сказав Даніельс, — але я мав товариша, якого розпанахало якраз пополам уламком набою. Він стояв від мене ось, як ти, і стиха насвистував «Тіперері», коли нараз струменем бризнула кров, груди — пополам, а голова звисла, мов на нитці.

Медвіль переказав жуйку з однієї шоки до другої й чвиркнув у тирсу на підлозі. Солдати, що чули слова Даніельса, кинули працювати й захоплено подивилися на нього.

— Ну, а що на твою думку діється тепер на фронті? — спитав Медвіль.

— А біс його знає. У тому клятому шпиталі в Орлеані було так напхано, що хлопці цілий день ждали на дворі в ношах. Я знаю це... Товариші кажуть, що там, як у пеклі... Здається мені, що фриди наступають.

Медвіль медовіриливо подивився на нього.

— Ці смердяки? — сказав Фюзеллі. — Та де їм наступати! Вони здахають з голоду.

— Дідька лисого здахають, — сказав Даніельс. — Ти, мабуть, усьому віриш, що пишеться в газетах.

Очі обурливо подивилися на Даніельса. Далі працювали мовчки.

Нараз, дивно стурбований, до складу увійшов лейтенант, покинувши залізні двері навстіж.

— Чи знає хто, де сержант Ослер?

— Кілька хвилин тому був тут, — сказав Фюзеллі.

— А де він тепер? — сердито вигукнув лейтенант.

— Не знаю, сер, — спалахнувши промиряв Фюзеллі.

— Підіть розшукайте його.

Фюзеллі пішов до другого кінця складу. За дверима він зупинився і з гулящим виглядом запалив цигарку. Кров йому скипіла. Як йому збіса довідатися, де сержант? Може вони думають, що він чужі думки читає, — чи що? І вся гіркота, що збиралася в його серці, вибухла. З ним поводилися несправедливо. Його опала безпорадна лють на цю прокляту машину, до якої він прикутий. Нескінчений ряд днів, — усі, як один, усі підпорядковані наказам, усі в безнастанній нудотній муштрі та в строю — пройшов перед його очима. Він почував, що так далі не можна, а проте знав, що мусить і буде тут і далі, що зупинятися не можна, що ноги його і далі будуть тупотіти у такт машинній ході.

Він побачив сержанта, що прямував до складу по свіжій зеленій траві, посмугованій колесами грузовиків.

— Сержанте, — гукнув він. І тоді таємничо підійшов до нього. — Лейтенант хоче вас бачити негайно у складі «Б».

Він поплентався назад до роботи й прийшов саме в ту мить, коли лейтенант суворо казав сержантові:

— Сержанте, ви вмієте писати рапорти до воєнно-польового суду?

— Так, сер, — відповів сержант; лице йому було зашвоване. Він пішов за точною чіткою ходою лейтенанта до дверей.

Фюзеллі вияв жак, і, хоч він працював так само методично, але руки йому затремтіли. Він напружував пам'ять, чи не порушив чим статуту, за що його можна б оддати під суд. Жак минув так само швидко, як і з'явився. Звичайно, йому не було чого боятися. Він тихенько засміявся. Який же з нього йолоп, що так перелякався, до того ж, що міг йому зробити воєнний суд. Увесь безконечно довгий день він працював, як умів, швидко й ретельно.

Цього вечора мало не вся рота скупчилася в кутку барака. Сержантів не було обох. Капрал сказав, що нічого не знає й, загорнувшись в ковдру, похмуро закопався в ліжку, де лежав, увесь здрігаючись від безперервних нападів кашлю.

Врешті хтось сказав:

— Заприсягну, що цей єврей Айзенштейн шпигун.

— І я того певен.

— Чи правда, що він з емігрантів? Чи то з Польщі родом, чи то з якоїсь іншої проклятої країни?

- Він завжди розмовляв якось чудно.
- Я завжди думав, — сказав Фюзеллі, — що він таки вскопчить з такими розмовами.
- А що ж він говорив? — спитав Даніельс.
- О, він казав, що війна несправедлива і всякі такі трикляті німецькі вигадки.
- А чи знаєте ви, що зробили б такому на фронті? — спитав Даніельс. — У другій дивізії двом хлопцям наказали викопати собі могилу, а тоді розстріляли — за ту саму балачку, що війна несправедлива.
- Чорт, невже розстріляли?
- Та вже можете мені повірити. Кажу вам, хлопці, у війську тримайся обережно...
- Та цитуйте ви, на бога. Зорю вже вибили. Медвіле, гаси світло, — сердито гримнув капрал.
- Барак поринув у п'ятому, — повну шарудіння та притишеної мови: солдати роздягалися.

Сотня вишикувалася на сніданок. Сонце, тількищо вставши, рожево сяяло крізь пухкі хмари. Горобці голосно цвірінькали в платановій алеї. Їх галасливе цвірінькання чути було крізь шум пушених уже моторів, що добувалися з сараю напроти їдальні.

Несподівано з'явився сержант; він проходив повз солдатів, по військовому тримаючи плечі, і всі нараз зрозуміли, що трапилось щось надзвичайне.

- Хвилинку, солдати, увага, — сказав він.
- Солдати повернулися кругом, казанки забряжчали.
- По обіді зразу повертайтеся у барак і спакуйте ранці. Після того кожен мусить лишатися біля свого ранця, поки буде наказ.
- Сотня зраділа, і казанки забряжчали, немов цимбали.
- Вільно! — весело гукнув старший сержант.

Глеювату овсянку та вуджену з салом свинину проковтнули кваплячись і вся сотня з тремтячим серцем кинулася в барак пакуватися, пишаючись під заздрісними поглядами другої роти в іншому кінці барака, що такого наказу не одержала.

Спакувавши ранці, посідали на порожні койки і, дождаючи, стукотіли ногами по дошках.

- Та не лишать же вони нас тут, поки у печлі прохолодне, — сказав Медвіль, затягнувши на ранці останнього ремінця.
- Завжди так само... Ламай собі ший, щоб виконати наказа і...
- На двір! — загукав сержант, просунувши в двері голову. — Шикуйсь! Струнко!

Лейтенант у похідній шинелі й новеньких обмотках урочисто стояв перед ротою.

— Солдати, — сказав він, ковтаючи слова, мов шматочки твердої цукерки: — один із вас зараз під воєнно-польовим судом; в його листі до приятелів на батьківщину знайдено зрадинські наклепи. Мені дуже прикро, що трапилось таке в моїй роті. Я не вірю,

щоб у роті знайшовся ще один.. такий підлий, щоб мав... щоб ширив такі думки...

Усі солдати в роті вищипали груди, самі собі присягаючись краще зовсім не мати думок, ніж накликати на себе лейтенантове невдоволення. Лейтенант помовчав.

— Я хочу пораяти тільки, що коли й є такий у роті, то нехай держить язика за зубами і обережно — чорти б його забрали — додому листи пише... Розійдись!

Він суворо вигукнув наказа, наче велів скарати злочинця.

— От іще триклятий смердюк Айзенштейн, — сказав хтось.

Відходячи геть, лейтенант почув ці слова.

— О, сержанте, — фамільярно сказав він, — здається всі ці хлопці надійні.

Рота повернулася в бараки і ждала.

У канцелярії сержант-майора лунало голосне цокання машинок і було дуже жарко від чорної грубки, що стояла посередині, іноді трохи курачи крізь щілину в трубі. Сержант-майор, маленький чоловічок із свіжим хлоп'ячим лицем і тягучим голосом, розсівшись з великою машинкою, читав журналу, тримаючи його на колінах.

Фюзеллі проскочив за машинку й зупинився біля сержанта-майора, тримаючи картуза в руці.

— Чого вам? — сердито спитав сержант-майор.

— Мені сказали, сержант-майоре, що ви шукаєте солдата, що знався б на оптичному приладді, — голос у Фюзеллі був оксамитний.

— Ну?

— Я працював три роки в оптичній майстерні, дома, у Фріско.

— Ваше ім'я, ранг, рота?

— Даніель Фюзеллі, рядовий першого розряду, рота С, склад медикаментів.

— Гаразд, я подумаю.

— Але, сержанте...

— Гаразд, викладайте швидше, що хочете сказати. — Сержант-майор нетерпляче перегортав сторінки журналу.

— Моя рота спакувалася і вирушає. Переміщення треба зробити сьогодні, сержанте.

— Якого ж чорта ви не прийшли раніше?.. Стевенсе, приготуйте папери про переміщення до головної квартири і дайте майорові підписати, коли проходиме... І так завжди... — вигукнув він, трагічно відхилившись на спинку свого поворотного стільця. — Кожне накидається мені в останню хвилину.

— Дякую вам, сер, — всміхаючись сказав Фюзеллі.

Сержант-майор прівів рукою по волоссі, сердито беручись за жур

Фюзеллі похланцем кинувся до барака, де ще чекала рота. Кілька солдатів, сівши кружка, грали в кості. Інші порозлягалися на койках, або порожали біля ранців. Надворі пішов тихий дощ і дух вогної овіяної весняним проростом землі добувся крізь відчинені двері.

Фюзеллі сів на підлогу біля своєї койки, кидаючи ножа так, щоб він устромлявся в дошку між його ніг. Він собі тихенько насвистував. День тягся. Кілька разів він чув, як віддалік вибивав міський годинник.

Нарешті ввійшов старший сержант, струшуючи воду з дощового плаща; обличчя йому було серйозне й поважне.

— Огляд санітарних поясів, — вигукнув він. — Кожен відстебни пояс, поклади в ногах койки і стань струнко з лівого боку.

Раптом на однім кінці барака з'явився лейтенант із майором, повільно проходлячи й витягаючи маленькі пакунки з поясів. Солдати скося стежили за ними. Оглядаючи пояси, офіцери невимушено розмовляли, немов би були самі.

— Так, — сказав майор, — на цей раз ми не відкрутимось... Цей триклятий наступ...

— Ну, тепер ми доведемо, до чого ми здатні, — сміючись сказав лейтенант. — Досі ми не мали нагоди.

— Гм! Краще відкладіть цей пояс і перемініть його. Ви були на фронті?

— Ні, сер.

— Гм, так... Ну, ви будете іншої думки, коли там побуваєте, — сказав майор.

Лейтенант насупився.

— Так, а взагалі, лейтенанте, ваша частина в цілком доброму стані... Вільно, солдати! — Лейтенант з майором на мить затримались на дверях, наставляючи коміри шинелей, і поринули в дощ.

За кілька хвилин увійшов сержант.

— Ну, одягайте плащі й швидко йдете.

Вишикувавшись, вони довго стояли на дощі. Вечір був похмурий. Гладенькі хмари мали блідомісний відтінок. Дощ бив у обличчя і вони горіли. Фюзеллі неспокійно дивився на сержанта. Нарешті прийшов лейтенант.

— Струнко! — закричав сержант.

Зробили переклик і наприкінці списку викликали нового солдата, високого, з виряченими, мов у теляти, очима.

— Рядовий першого розряду Даніель Фюзеллі виписується з роти і йде до штабної роти.

Фюзеллі побачив, як очі солдатів здивовано блиснули. Він криво посміхнувся Медвізеві.

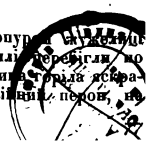
— Сержанте, відведіть солдатів на станцію.

— Чоти, праворуч! — вигукнув сержант. — Марш!

Рота затупотіла під ливним дощем до станції.

Фюзеллі повернувся до барака, зняв свого ранця й плаща і витер на лиці воду.

У ранішньому сонячному сяйві над темним пурпуром снігу на колії, золотом видіскували рейки. Очі Фюзеллі зберегли по колії, — туди, де вона завертала у виріз, де вогка глина горіла яскравим жовтогарячим кольором у ясного сяйві. Станційний перон, на

якому мерехтіли калюжі від нічного дощу, коли їх рябив вітер, пу-
стував. Фюзеллі заходив на ньому, зажавши руки в кишені. Його
послали сюди розвантажити медикаменти, що мали прибути з раніш-
нім поїздом. Потрапивши до штабної роти, він почував себе вільно
й приємно. Нарешті, думав собі, він має роботу, на якій доведе,
чого він вартий. Походжав, голосно насвистуючи.

Поїзд поволі сунув до станції. Паровіз зупинився набрати води,
і по всіх вагонах загуркотіли буфери. Платформа раптом зарясніла
солдатами в хакі, що тупотіли ногами й галасливо метушилися.

— Куди йдете, хлопці? — спитав Фюзеллі.

— На Рів'єру. Хіба по нас не видно? — пробурчав хтось.

Але Фюзеллі уже побачив знайоме обличчя. Він потискував руки
двом засмаглим солдатам з брудними від кількадечної подорожі в то-
варових вагонах обличчями.

— Галло, Крісфільде! Галло, Ондр'юсе! — кричав він. — Коли ви
дісталися сюди?

— О, місяців із чотири тому, — сказав Крісфільд, допитливо див-
лячись на Фюзеллі чорними очима. — О, я пригадую тебе. Ти — Фюзеллі.
Ми були разом в учбовому таборі. Пам'ятаєш, Енді?

— Аякже, — сказав Ендр'юс.

— Як ти влаштувався?

— Чудово, — відповів Фюзеллі. — Я тут в оптичному відділі.

— Де це, чорт дери?

— Ось там, — Фюзеллі невизразно показав за станцію.

— А нас місяців чотири муштрували біля Бордо, — сказав Ен-
др'юс — а тепер ми збираємось подивитися, що там є.

Паровіз засвистів і, важко пихкаючи, рушив. Хмари білої пари
заслали станційний перон, солдати доганяли свої вагони.

— Щастя вам! — сказав Фюзеллі, але Крісфільд з Ендр'юсом уже
пішли. Він побачив їх знову, коли поїзд рушив — двоє засмаглих бру-
дних облич, серед купи інших засмаглих і брудних. Пара, забарвлена
жовтим у ясному ранішньому повітрі, ще слалася, коли останній ва-
гон зник за поворотом.

Над старою мітлою порох висів густою хмарою. Ранок був похму-
рий, і в кімнату, завалену великими білими пакувальними ящиками,
де замітав Фюзеллі, добувалося тьмяне світло. Він часом зупинявся
й спирався на мітлу. Чув, як відалік маневрували поїзди, лунали
вигуки і одностайний тупіт ніг на учбовому плацу. У будівлі, де
прибирав він, було тихо. Він замітав і думав про свою роту, що
маршує під ливним дощем, про хлопців, знайомих йому з учбового
табору в Америці, Ендр'юса та Крісфільда, що зараз тряслися у ва-
гові на фронт, де Даніельсового дружку розпанахало пополам улам-
ком набою. А він же написав додому, що його підвищили в кап-
рала. Що йому робити, коли прийдуть листи на ім'я капрала Дена
Фюзеллі? Поклавши мітлу, він витер порох на жовтому стільці, на
столі, вкритому вузькими папірцями ордерів, що стояв серед нагро-
мадження пакувальних ящиків. Десь унизу грюкнули двері і на схо-

дах, що вели у передню частину складу, почулися кроки. Увійшов маленький чоловічок із малп'ячим сіро-брунатним лицем в окулярах і вислизнув із пальто, мов малесенький біб із величезного стрючка.

Сержантські нашивки на його тонкій руді здавалися незвичайно широкими й показними.

Він побурчав на Фюзеллі, сів до свого столу і відразу почав переглядати ордери.

— Чи є що в поштовій скриньці сьогодні? — хрипко спитав він у Фюзеллі.

— Усе тут, сержанте, — відповів той.

Сержант знову схилився над столом.

— Вимийте це вікно сьогодні, — сказав він, трохи помовчавши. — Майор може щохвилини зайти сюди... Треба було зробити це ще вчора.

— Гаразд, — понуро мовив Фюзеллі.

Він знехота пішов до кутка кімнати, взяв стару мітлу й почав зм'ятати з сходів. Порох збився коло нього, і він закашлявся. Тоді зупинився й сперся на мітлу. Йому пригадалися всі ті дні, що минули відколи він востаннє бачив цих хлопців, Евдр'юса та Крісфільда, в учбовому таборі в Америці, і уявив свої майбутні одноманітні дні. Він знову почав мести, зм'ятаючи куряву з приступки на приступку.

Фюзеллі сидів на краєчку койки. Він щойно поголився. Був недільний ранок, і надвечір він думав звільнитися. Витер лице рушником і підвівся. Надворі йшов дощ величезними срібними смугами й оглушливо стукотів по просмоленому картону, яким укрито барак.

Фюзеллі помітив на другому кінці довгого ряду койок групу солдатів, які, здавалося, всі на щось дивилися. Скинувши куртку й накинувши її на руку, він пішов подивитися, що там трапилось. Крізь стукотіння дощу він почув, як тонкий голос казав:

— Байдуже, сержанте, я хворий. Я не можу підвестися.

— Хлопчисько збожеволів, — сказав хтось позад Фюзеллі і відійшов.

— Зразу ж вставайте! — горлав сержант. То був дужий чорнявий чоловік, що скидався на дроворуба. Він стояв біля ліжка. На ліжку слід купи ковдр виглядало біле, мов крейда, обличчя Стоктона. Зуби хлопцеві були зціплені, очі округлились і вирячалися немов би від жаху.

— Геть з ліжка зразу! — несамовито рикнув сержант.

Хлопець мовчав. Його білі щокі тремтіли.

— Та що з ним збіса сталося?

— Чого ви його самі не витягнете, сержанте?

— Зразу вилазьте з ліжка! — знову закричав сержант, не звертаючи уваги на зауваження.

Солдати, що скупчувалися навколо, розійшлися. Фюзеллі, мов зачарований, спостерігав віддалік.

— Гаразд, в такому разі я покличу лейтенанта. І ви за неслухняність підете під військовий суд. Гей, Мортоне і Моррісоне, стережіть його.

Хлопець тихо лежав під ковдрами. Він заплющив очі. Ковдра підіймалась і опускалась, і вони бачили, що він важко дихав.

— Слухай, Стокстоне, чому ти не підводишся, дурню? — сказав Фюзеллі. — Хіба ти можеш брикатися проти всієї армії?

Хлопець не відповідав. Фюзеллі відійшов.

— Збожеволів, — промурмотів він.

Лейтенант, кремезний і червонолиций, увійшов, пихкаючи цигаркою, в супроводі старшого сержанта. Він зупинився й струсив воду з свого похідного капелюха. Дош не переставав оглушливо стукотіти по даху.

— Слухайте, ви хворі? Коли хворі, негайно докладіть, — з удаваною ласкавістю сказав лейтенант.

Хлопець тупо подивився на нього і не відповів.

— Ви мусите підвестися й стати струнко, коли до вас звертається офіцер.

— Я не встану, — почувся тихий голос.

Червоне обличчя офіцера спалахнуло.

— Сержанте, що сталося з цим солдатом? — роздратовано спитав він.

— Я нічого не можу з ним вдіяти, лейтенанте. Він, мабуть, збожеволів.

— Нісенітниця... Звичайне неслухнянство... Ви арештовані, чуте? — крикнув він до ліжка.

Відповіді не було. Дош іще дужче стукотів по даху.

— Вирядіть його на гауптвахту спломідь, коли треба буде, — наказав лейтенант. — Він пішов до дверей. — І, сержанте, зразу ж приготуйте папера до військового суду.

Двері грюкнули.

— А ну, підніміть його, — сказав сержант двом вартовим.

Фюзеллі відійшов.

— Бувають же дурні на світі, — звернувся він до солдата в другому кутку барака. Він стояв, дивлячись крізь вікно на широкі смуги дощу.

— Ну, піднімайте ж його, — крикнув сержант.

Хлопець лежав, заплющивши очі. Його крейдянобіле обличчя було майже під ковдрою, він був дуже тихий.

— Ну, чи ви самі встанете і підете на гауптвахту, чи нам доведеться вас туди відносити, — крикнув сержант.

Вартові обережно підхопили його й посадили.

— Ну, гаразд, витягайте його з ліжка.

Квола постать у сорочці хакі і жовтуватих спідніх простояла з хвилину між двох солдатів. Потім безсилою купою впала на підлогу.

— Слухайте, сержанте, він зомлів.

— Чорт, справді... Геї, Моррісоне, покличте сюди санітара з шпиталю.

— Він не зомлів... хлопчисько вмер, — сказав другий солдат. — Допоможіть мені.

Сержант допоміг знов покласти тіло на ліжко.

— Ну й штука, чорт би його взяв, — сказав сержант.

Очі розплющились. Тоді голову накрили ковдрою.

МАШИНИ

І

Поля й туманні синьо-зелені ліси поволі пропливали повз вагон, що гуркотів і підскакував на рейках, то зупиняючись годинами на запасних коліях, де панувала тиша і де крізь безладний гомін солдатів чути було жайворонків, то швидко гуркаючи через мости і берегами нефритово-зелених річок, де стрункі тополі тільки-тільки зазеленіли і де часом грала риба. Солдати, похмурі й стомлені, спираючись один на одного, купчилися в дверях і дивилися на рідлю, що пропливала повз них, на луки, де золотаво-зелену траву цяткували козельці, на села, де безладно скупчені червоні дахи губилися серед густого цвіту персиків. Крізь запах немитих тіл у формах і вугляний дим добувався дух вогких полів: гною на щойно засіяних полях, корів та тільки но завітаних пасовищ.

— Мабуть таки добрі жнива в цій країні... Зовсім не такі, як у тім клятім Поліньяку, правда, Енді? — спитав Крісфільд.

— Нас так часто муштрували, що траві ніколи було рости.

— Далєбі, правду кажеш, її справді там не було.

— Хотілося б мені трохи в цій країні пожити, — мовив Крісфільд.

— Треба попросити, щоб нас лишили тут.

— Не може бути, щоб на фронті було так, як тут, — озвався Джекінс, вистромяючи голову між головами Ендр'юса та Крісфільда і щетина його неголеного підборіддя терлася об Крісфільдову щоку. Голова в нього була велика, квадратова з низько підстриженим волоссям; фарфорово-блакитні очі під повіками видавалися білими на червоному засмаглому обличчі, а квадратові щелепи сірними від щетинястої бороди.

— Скажи, Енді, чи довго, чорт би його взяв, будемо ми ще в цьому проклятому поїзді... Я втратив уже всяке уявлення про час...

— У чім річ, ти вже старієшся, Крісе? — спитав, сміючись, Джекінс. Крісфільд обернувся, проштотався межи Ендр'юсом і Джекінсом.

— Ми їхали цим поїздом чотири дні і п'ять ночей, і нам уже на пів дня лишилося пайки, отже кудись під'їздимо, — відповів Енр'юс.

— Тут не скидається на фронт.

— Таж весна там так само, як і тут, — зауважив Ендр'юс.

На небі того дня пливли пухкі жовто-рожеві хмаринки і то темнішали, густо синіючи там, де над пагорками проходив дощ, то яснішали, коли сонячне світло різьбило сині тіні тополь і жовто осявало дим паровоза, що насаджуючись пихкав на чолі довгого поїзда.

— Чудно, га? Яке дрібне все тут, — казав Крісфільд. — В Індіані

ми б і не глянули на такі лани. Але щось тут нагадує мені, як було на весні дома.

— Хотів би я побачити Індіану на весні,— сказав Ендр'юс.

— То приїзди, як скінчиться війна і ми всі порозбігаємось по домівах... Приїдеш, Енді?

— Закладаюсь,— приїду.

Вони в'їздили у передмістя. Уздовж шляху рядами й купками простяглися невеличкі муровані й тинковані будинки. З неба, сповненого бурштиновим світлом та бузковою барвою, почав сіяти дощ. Черепичні дахи й рожево-сірі вулиці міста весело виблискували на дощі. Невеликі садки здавались свіжими смарагдово-зеленими кляптами. Солдати дивилися на нескінченні ряди червоних димарів на черепичних дахах, де відбивалося осяйне небо. Віддалік височів пурпурово-сірий шпиль церкви і бованили нерівні обриси старих будівель. Вони під'їздили до вокзалу.

— Діжон,— прочитав Ендр'юс. На платформі стояли в голубих шинелях французькі солдати і чимало цивільних.

— Го, це перші справжні цивільні, яких я бачу, відколи переїхав океан,— сказав Джеквінс.— Ті кляті селяки в Поліньяку зовсім не скидалися на справжніх цивільних. А ці вбираються, як і в Нью-Йорку.

Вони проїхали вокзал і поমалу загуркотіли повз нескінченні товарні поїзди. Нарешті поїзд зупинився остаточно.

Почувся свисток.

— Не вилась ніхто,— закричав з переднього вагона сержант.

— Чорт! Вони тримають нас у цьому проклятому вагоні, мов би злочинців,— мимрив Крісфільд.

— От би піти й погуляти по Діжону.

— Атож, хлопче.

— Слово честі, я багато дав би, щоб посвідати десь у молочній,— озвався Джеквінс.

— Чорта знайдеш ти доброго молока в цих клятих жаб. У цьому місті діставеш тільки *vin blanc*.

— Ляжу спати,— сказав Крісфільд. Він простягся на купі амувіції в кутку вагона. Ендр'юс сів біля нього й втупив очі у свої заболочені чоботи, проводячи собі довгою рукою, тепер так само засмаглою, як і Крісфільдова, по білявому, коротко підстриженому волоссі.

Крісфільд крізь піззাপлющені очі дивився проти світла на схудлі обриси Ендр'юсового обличчя. І відчув якусь теплу посмішку, що промайнула десь у глибині, коли подумав: «збіса хороший хлопець». Потім йому згадалася весна на індіанських рівнинах і дрізд, що місячної ночі співав у білій, усій в цвіту, акації за домом. Він майже відчував важкі пахощі квітів білої акації, які вдихав звичайно, сидючи після вечери на приступках, стомлений важкою цілоденною оранкою, а тим часом на кухні, пораючись, чимсь торохкотіла мати. Він не хотів би повернутися туди, але було приємно часом згадувати, як виглядав жовтий фермерський будинок, червона комора (якої двері батько так і не спромігся пофарбувати), і похила корівня, де завжди падали драпки. Він тупо намагався уявити собі, як там

буде на фронті. Там напевно не буде так зелено й приємно, як тут, де вони проїздили. Товариші казали, що так, як у пеклі. Ну, та чорт з ним! Він заснув.

Прокидався він помалу; теплу приємність сна поволі заступало відчуття задубілості від незручної пози, від гвіздків у чоботі та від ранця, що вдавився йому в плече. Ендр'юс, заглибившись у думки, лишався у тій самій позі. Солдати сиділи на розчинених дверях або порозлягалися на амуніції.

Крісфільд підвівся, потягся, позіхнув і пішов до дверей подивитися. На гравій за вагоном почувся важкі кроки. Дебелий солдат з чорними бровами, що сходилися йому над переніссям, і з чорним-чорною щетинуватою бородою пройшов повз вагон. На його рукаві були сержантські нашивки.

— Подивись, Енді, — гукнув Крісфільд, — цей байстрик уже сержант.

— Хто? — підводячись, спитав Ендр'юс і, лагідно усміхаючись, подивився своїми блакитними очима у чорні Крісфільдові.

— Ти знаєш, про кого я кажу.

Темнозасмаглі щоки Крісфільдові спалахнули. Очі з довгими чорними віями виблиснули. Кулаки стислися.

— О, я знаю, Крісе. Я не знав, що він у цьому полку.

— Чорт з ним! — стиха промурмотів Крісфільд, знову кинувшись на ранці.

— Придерж поводи, Крісе, — сказав Ендр'юс. — Ми всі незабаром сплатимо наші рахунки. Не варт турбувати себе дурницями.

— А чорт із ним усім. Як доведеться, то й доведеться.

— Я ж не лаюся, бачиш! — Ендр'юс знову сів біля Крісфільда.

Згодом поїзда, підсакаючи, рушав. Колеса стукали й гуркотіли по рейках, і грязюка грудочками підсакувала на дошках підлоги. Крісфільд поклав руку під голову й заснув знову, ще не заспокоївшись від нападу люті.

Ендр'юс дивився крізь пальці на темний вагон, що все похитувався, на солдатів, що порозлягалися на підлозі і від кожного струсу кивали головами, на рожево-сірі змарки і клапти сілпучеблакитного неба, що його він бачив за силуетами голів та плечей солдатів, які стояли на дверях. Колеса стукотіли без перестану.

Вагон рвучко зупинився; всі попрочадилися, а один солдат упав. Надворі пронизливо свистіли.

— Гей, усі з вагонів! Ворущись, ворущись! — насаджувався сержант.

Солдати безладно товклися, передаючи амуніцію з рук до рук, аж поки біля вагона утворилася безладна купа ранців та гвинтівок. Уздовж усього поїзда біля кожних дверей лежала безформна купа амуніції і метушилися солдати.

— Ворущись!.. При повному лаштуванні!.. Шикуйсь!.. закричав сержант.

Солдати з ранцями й гвинтівками помалу шикувалися. Лейтенанти в дупках похідних шинелях, туго підперезані, переходили через на-

спані на запасних коліях купи вугілля і ставали край перенг. Солдатам наказали «вільно», вони стояли, спершись на рушниці й пильнуючи зелений водняний бак на трьох дерев'яних ніжках, з накинutoю на ньому величезною розірваною парусиною. Коли вгамувалося безладне тупотіння ніг, здали стало чути гуркіт, ніби хтось лівиво ворухни важке листове залізо. Усе небо було в дрібних плямах, червоних, пурпурових, жовтих, а над усім розлився багрянний світ сонячного заходу.

Віддали наказа рушати. Солдати замаршували поритою дорогою з глибокими калюжами і раз-у-раз порушували лави, обминаючи їх. З одного боку соснового ліска стояло чимало грузовиків і гарматних ящиків: біля похідної кухні, де варили вечерю, купчилися шофери в своїх широких капюшонах. Минувши лісок, колона повернула в поле, за куду кам'яних і тинкованих будинків без дахів. У полі зупинилися. Трава була ясносмарагодова, а ліс та далекі пагорки в тінях ясної глибокої блакиті. На полі лежали пасма блідоблакитного туману. У торфовищі то тут, то там виднілися чітко вирізані заглибини, ніби утворені якоюсь незваною твариною. Солдати цікаво дивилися на них.

— Ніякого вогню, пам'ятайте, що ви в полі зору ворога. Сірник може погубити загін, — драматично заявив лейтенант, віддавши наказа ставити палатки.

Поставивши палатки, солдати у пронизливому, білому, уже густішому тумані, стояли навколо них і вечеряли холодною своєю пайкою. Скрізь чулися невдоволені та буркотливі голоси.

— Чорт, ходім, Крісе, в палатку, бо до кісток промерзнемо; — сказав Ендр'юс.

Поставлені вартові діловито походжали, часом підозріло поглядаючи на лісок, де були шофери.

Крісфільд з Ендр'юсом заізли в маленьку палатку і загорнулися в ковдри, щільно притулившись один до одного. Спершу було холодно й твердо і вони неспокійно ворочалися, але потроху тепло від їхніх тіл нагріло тонкі ковдри і м'язи почали відходити. Ендр'юс заснув перший, і Крісфільд чув його глибоке дихання. Обличчя йому насупилося. Він згадав чоловіка, що пройшов повз поїзд у Дижоні. Останнього разу він бачив цього Андерсона в учбовому таборі. Тоді той був тільки капрал. Він пам'ятав день, коли його підвищили в капрала. Це було незадовго до того, коли однієї ночі в бараці Крісфільд замахнувся на нього ножем. Якийсь хлопець саме в пору схопив його за руку. Андерсон трохи зблід і пішов геть. Але відтоді ні разу не заговорив до Крісфільда. Заплющивши очі й щільно притулившись до обм'яклого тіла Ендр'юса, Крісфільд бачив обличчя Андерсона, його брови, що сходилися над переніссям, і щелепу, завжди чорнявату від густої бороди або синю, коли він був поголений. Нарешті напруження послабшало, на мить йому згадалися жінки, якась ясно-волоса дівчина, що її він бачив з поїзда, і тоді раптом його опала неборна сонність, і все понялося чимсь м'яким, теплим, чорним — і він поринав у сон, не відчуваючи нічого, крім холоду з одного боку та теплою тіла свого приятеля — з другого.

Уночі він прокинувся і виліз із палатки. Ендр'юс пішов за ним. Зуби їм трохи цокотіли, вони випростовували задубілі ноги. Було холодно, туман зник. Яскраво сяяли зорі. Вони трошки збочили в поле, геть від палаток.

Ледве чутве шелестіння й дихання, немов від череди, добувалося від поспудого подку. Десь голосно дзюрчав струмок. Вони напружували слух, але гармат не було чути. Стояли поруч, дивлячись угору на міради зорь.

— Це Оріон, — сказав Ендр'юс.

— Що?

— Он та купка зірок, то Оріон. Бачиш? Гадають, що він нагадує чоловіка з луком, але мені він завжди здається хлопцем, що ступає по небу.

— Сила зірок сьогодні, правда? Тю, що це таке?

За темними пагорками спалахнула заграва й впала, мов у кузні.

— Мабуть, там фронт, — тремтячи відповів Ендр'юс.

— Певно завтра довідаємось.

— Авжеж. Завтра вночі краще про це довідаємось, — сказав Ендр'юс.

Вони трохи постояли мовчки, прислухаючись до дзюрчання струмка.

— Чорт, уже тихо, га? То не фронт. Чим це пахне?

— А що?

— Та ніби десь цвіте яблуня.. Чортівня, ходім в палатку, поки наші коври не прохололи.

Ендр'юс все дивився на купу зорь, яку назвав Оріоном.

Крісфільд сіпнув його за руку. Вони знову заїзди в палатку, згорнулися вкупі і зразу ж заснули глибоким сном.

Далеко перед собою Крісфільд бачив ранді, і під різними кутами були перед ним голови в картузах, що весь час піднімалися й спускалися, гойдаючись у такт швидкого маршу. Сів теплий приємний дощ і, мішаючись з потом, збігав з обличчя. Колона довго маршувала протолінійним шляхом, поритим і попованим від великого руху. Поля й тини, вкриті кущами жовтих квітів, зникли, і потяглася алая тополь. Білі мокрі стовбури та нерухоме гілля в пухкому брості все ще так само нескінченно вишикувалися збоку, як нескінченно в його вухах відбивалися безладне тупотіння ніг та брязкіт амуніції.

— Слухай, чи не на фронт ми йдемо?

— А біс його зна.

— Ніякого фронту й близько немає.

Солдати говорили уривчасто, важко дихаючи.

Колона завершила на край дороги, пропускаючи валку грузовиків, що їхала назустріч. Крісфільда геть обляпало болотом, коли грузовик по грузовикові торохкотів повз нього. Він хотів обтерти обличчя мокрою рукою, але потрапила підшивка й подряпала шкуру,

вже пом'ягчену дощем. Він стиха довго і плаксиво лаявся. Гвинтівка здавалась важкою, мов залізний брус.

Вони увійшли в село з дерев'яними, потинкованими домочками. Крізь відчинені двері видно було вигідні кухні, де блищали мідні каструлі і чисті червоні кахлі підлог. Перед деякими будинками були невеличкі присадки, де рясніли крокоси та гіацинти, а кущі самшиту виблискували під дощем густою зеленню. Вони промаршували через майдан, забрукований дрібним жовтим кругляком, де височіла сіра церква з стрільчастою аркою над дверима і стояло кілька кафе з виспаненими на дверях назвами. Чоловіки й жінки дивилися з дверей та вікон. Колона помітно притишила ходу, але плеталася далі, і коли будинки почали все рідше траплятися по дорозі, солдати втратили надію на спочинок. Вуха поглотили від безладного топоту ніг по макадамовому шосе. Ноги солдатів мов налилися оливом, так ніби на них пересунулась вся вага ранців. Намуляні плечі давалися взнаки і, беззастаново підвіваючи, боліли. Голови похнюпились. Очі бачили тільки закаблукі переднього солдата, що весь час підіймалися та спускалися. Маршування стало для кожного солдата особистим змаганням з ранцем, який здавався чимсь злостивим та сильним, що намагалося звалити людину.

Дош ушух, трохи розхмарилося, і небо забарвилось біложовтуватим кольором, неначе хмари, що ховали сонце, стали прозоріші.

Колона зупинилася біля кількох ферм, розкиданих уздовж шляху. Солдати полягали край дороги, закриваючи яснозелену траву своїми брудносірими шинелями.

Крісфільд ліг на землю недалеко від шляху, сховавши гаряче обличчя в росляну конюшину. Кров шуміла йому в ухах. Руки й ноги немов пристали до землі; здавалося, він уже ніколи не спроможеться ворухнутися ними. Він заплющив очі. Поволі холод почав проїмати його. Він сів і витяг руки з ремів свого ранця. Хтось дав йому цигарку і він втягнув у себе трохи їдкою приємного диму.

Біля нього лежав Ендр'юс, примостивши голову на ранець, і курив, протягуючи брудною рукою цигарку своєму приятелеві. Блакитні очі його дивно вирізнялися на багряно-червоному заболоченому лиці.

Крісфільд узяв цигарку й помацав кишеню, шукаючи сірника.

— Я вже виснажився докраю, — сказав Ендр'юс.

Крісфільд бурчав. Він жадібно затагся цигаркою.

Пролунав посвист.

Солдати поволі підводилися й шикувалися, понурившись під вагою своєї амуніції

Роти помаршували поодинокі.

Крісфільд чув, як лейтенант сказав сержантові:

— Чорт його знає, як по дурному все це робиться? Якого чорта нас не вирядити б сюди відразу?

— Так ми не на фронт ідемо? — спитав сержант.

— Фронт, туди к бісу! — відповів лейтенант.

Лейтенант, маленький чоловічок, скидався на жокія, і грубе червоне обличчя його тепер, коли він сердився, зробилося майже багровим.

— Мабуть збираються нас тут розташувати, — сказав хтось.

Відразу всі загомоніли: „Нас мабуть тут розташують».

Вони довго стояли в шерензі, чекаючи; рапці муляли спини та плечі.

Нарешті, сержант закричав:

— Ну, несіть своє маваття нагору.

Наступаючи один одному на ноги, солдати лізли на темний сінник, де важко повітря пахтіло сіном і гострим духом коров'ячого гною з коровника. По кутках лежало трохи соломи, ті, хто виліз перший, порозстилали там свої ковдри.

Крісфільд з Ендр'юсом зазігли в куток, звідки крізь дірку, де черепиця випала з даху, можна було бачити двір, по якому ходили білі та рябенькі курчата і рвучко клювали. Літня жінка, стоячи на дверях будинку, підозріло дивилася на ряди убраних в хакі солдатів, що поволі через усі двері забиралися до комари.

До неї підійшов офіцер з червоною книжечкою в руді. Їхня розмова посувалася важко. Офіцер аж почервонів. Ендр'юс закинув голову й зареготав, у захваті качаючись по соломі. Крісфільд теж засміявся, не зовсім розуміючи, в чім річ. Вони чули, як над їхніми головами по даху ходили голуби з своїм безнастанним, одноманітним ру-ку-ку-ку.

Крізь звичайний запах ферми враз потягло ситою стравою, що варилася в похідній кухні.

— Сподіваюсь, нам дадуть чогось смаченького, — сказав Крісфільд, — я хочу їсти, як молотник.

— Я теж, — озвався Ендр'юс.

— Слухай, Енді, ти ж умієш трохи говорити по їхньому, га?

Ендр'юс невизразно хитнув головою.

— Ну, так може ми дістанемо яєць, чи ще чогось у тієї леді внизу. Спробуємо по обіді.

— Гарзд.

Вони знову полягали на соломі й заплющили очі. Шоки їм ще пашіли від дощу. Скрізь, здавалося, панував цілковитий спокій; солдати лежали, стига й одноманітно розмовляючи. Знову засіяв дощ, м'яко шелестячи по черепиці. Крісфільдові здавалося, що ніколи в житті йому не було так затишно, хоч холодні мамоклі черевики щипали йому ноги, а коліна були мокрі і теж холодні. І під одноманітний шелест дощу та тихі голоси навколо, він заснув.

Йому снилося, ніби він удома, в Індіані, але замість матері, біля кухонної печі стояла французенка, яку він бачив на дверях ферми, а біля неї лейтенант з червоною книжкою в руді. Він їв маісовий коржик з малясом із розбитої тарілки. Коржик був чудовий з товстою шкоровкою, розсипчастий і гарячий, а масло на ньому було холодне й приємне на смак. Нараз він покинув їсти і почав лаятися, кричачи на все горло: «А щоб вам пропасти, проклаті. — почав він, але нічого більше не міг вигадати. «А щоб вам пропасти, проклаті», — почав знову. Лейтенант дивився на нього, насуплюючи чорні брови, що зійшлися над переніссям. То був сержант Андерсон. Кріс вихопив ножа і кинувся на нього, але то вже був Енді, його товаришок, і він застромив ножа в нього. Він охопив руками Ендр'юсове тіло, плачучи

гіркими сльозами... прокинувся. У темному сіновалі, де всі метушли-
лися, чути було бряжчання казанків. Солдати вже заходили драбиною.

Жайворонки сповнювали п'янке повітря безнастанним, гармоній-
ним дзенькотом маленьких дзвіночків. Крісфільд з Ендр'юсом ішли полем
по білому клеверу, що вкривав край горба. Внизу, в долині, купчилися
червоні дахи ферм і простяглася біла стрічка шосе, а по ньому, нем-
мов жуки, сунули довгі валки грузовиків. Сонце швидко зайшло за
сині гори по другий бік неглибокої долини. Повітря пахтіло кле-
вером та глodom з живоплоту. Вони глибоко вдихали повітря, перехо-
дячи поле.

— От добре, що здихалися цієї юрби, — казав Ендр'юс.

Крісфільд ішов мовчки, волочачи ноги по сплутаному клеверу.
Його оповила якась олив'яна заціпеність, немов обгорнула в тельо
задушливе укривало; важко було йти, важко розмовляти. Проте його
м'язи під цим укривалом гостро напружились і тремтіли, як завжди,
коли він збирався битися або залицаяся до дівчини.

— Якого чорта не вирядять нас на фронт? — зненацька мовив він.

— Атож, усе було б краще за це... ждати, ждати, ждати...

Вони йшли й чули, як без кінця й краю співали жайворонки, як
шелестіли в клевері ноги, як стиха бряжчали гроші в Крісфільдовій
кишені, як віддалік нерівно гудів мотор аероплану. Часом Ендр'юс
нахилився і зривав кілька білих квіток клеверу.

Літак несподівано наблизився й сплавував широкою дугою над
полем, все заглушаючи своїм ревом. Вони встигли вглядіти пілота
й спостережника, раніше як літак полинув угору й зник проти
розірваних багрових хмар. Пролітаючи, спостережник махнув їм рукою.
Вона довго стояла серед дедалі темнішого поля, дивлячись у небо;
де ще співали жайворонки.

— Хотів би я бути на місці тих хлопців, — сказав Крісфільд.

— Справді?

— Чорт візьми, я б усе віддав, щоб дременути з цієї клятої піхоти.
Це не життя, коли з людиною поводяться немов з яким негром. Так,
це не життя.

— Якби нас вирядили на фронт і ми повоювали б та й покінчили
з цим усім. А то — ми тільки вправляємось кидати гранати, вправ-
ляємось штрикати багнетами, знов і знов вправляємось. Збожеволіти
можна.

— Яка, збіса, користь, Крісе, говорити про це? Гірше, як тепер,
бути не може, хіба не правда? — Ендр'юс засміявся.

— Знову той літак.

— Де?

— Он там, спустився саме за ліском.

— Там їхнє поле.

— Присягаюсь, ті хлопці чудово збувають свій час. Я подавав
рапорта, щоб мене перемістили в авіаційний учбовий табір. Та звідти
ніякої відповіді. Якби щось почув, не киснув би далі в цьому бруд-
ному свинарнику.

— А гарно сьогодні ввечері на цьому горбі, — сказав Ендр'юс, мрійно дивлячись на білу червоно-жовту смугу, де зайшло сонце. — Ходімо вниз та випиймо пляшечку вина.

— Це діло. Та чи буде там сьогодні та дівчина...

— Антуанетта?

— Угу... Знаєш, друже, хотів би я переспати з нею ніч.

Вони прискорили ходу, ступаючи по зарослій травою дорозі, що тяглася серед високого живоплоту до села, під виступом горба. Під кущами обабіч шляху було майже темно. Високо вгорі білий жовтий світ змив пурпур із хмар, поволи мерхнути та сіршаючи. Птахи щебетали й шелестіли поміж молодим листям.

Ендр'юс поклав руку на плече Крісфільдіві.

— Ходім повільніше, — сказав він, — не хочеться так скоро виходити звідси.

Він недбало зривав китички глоду і мов знехотя відчіпляв шпичкувате гілля, що чіплялося за його шинелю та слабо натягнені обмотки.

— Чорт візьми, друже, — мовив Крісфільд, — так ми ще спізнаємось на вечерю. Мабуть уже пізно.

Вони знову прискорили ходу і за хвилину дійшли до перших селянських будинків із щільно зачиненими віконницями.

Серед дороги, широко розставивши ноги, стояв військовий поліцай, апатично помахуючи своїм «клубом»*. Обличчя йому було червоне, а очі прилипли до зачиненого верхнього вікна будинку, звідки крізь щільни у віконниці просмикувались смуги жовтого світла. Він стуdiv губи, немов би збираючись засвітити, але не свистів. Він нерішуче топтався на місці. Раптом із невисоких зелених дверей будинку вийшов офіцер, і поліцай, стукнувши підборами, козираув, іще довго тримаючи руку біля картуза. Офіцер нашвидку торкнувся капелюха, вийнявши на мить із рота сигару. Офіцера хода завмирала на дорозі, і військовий поліцай потроху набирив свого звичайного вигляду.

Крісфільд з Ендр'юсом проскочили на другий бік і ввійшли в двері маленького похилого будинку з вікнами, зачиненими важкими дерев'яними віконницями.

— Закладаюся, небагато на фронті цих байстрюків, — зауважив Кріс.

— Не більше, як інших, — сміючись сказав Ендр'юс і причинив двері. Вони опинилися в кімнаті, що колись у фермі правила за вітальню. Це знати було з люстри з кришталевими прикрасами і з помаранчових квітів на клаптеві запорошеного червоного оксамиту під склянцям ковпаком на карнизі. Меблі повиносили, і кімнату заставляли чотири квадратні дубові столи. При одному сиділи троє американців, а при другому зовсім молодий смаглявий французький солдат, що похилився над столом, понуро дивлячись у склянку з вином.

Дівчина в злинялій сукні з якоїсь пурпурної матерії, що обмалювала міцний вигін плечей і грудей, незграбно увійшла в кімнату, засунувши пальці в кишені темносинього фартуха, проти якого округлі її руки видавалися золотаво-брунатними. Обличчя її було

* Поліційний дубець, сталевий всередині, а зверху гумовий.

такого ж самого золотавого відтінку, під щільне волосся, попелясто-біле. Побачивши двох солдатів, вона всміхнулася; тонкі її губи розкилилися й показали погані жовті зуби.

— Ça va bien Antoinette?* — спитав Ендр'юс.

— Oui,** — відповіла вона, дивлячись поверх них на французького солдата, що сидів у другім кутку кімнати.

— Пляшку червоного вина, vite,** — сказав Крісфільд.

— Тобі сьогодні можна не дуже то й vite, Крісе, — сказав хтось за другим столом.

— Чому?

— Перевірки не буде. Капрал сам мені сказав. Сержант пішов розважатися, а лейтенанта немає.

— Правильно, — зауважив другий солдат, — ми можемо не повертатися і збіса добре погуляти сьогодні.

— У місті новий військовий поліцай, — сказав Крісфільд. — Я сам його бачив... І ти, Енді, — правда?

Ендр'юс кивнув. Він дивився на француза, лице якого було в затінку, а чорні віії закривали очі. Його оливкова шкіра на вилицях поїнялася пурпуром.

— Га, хлопчику, — гукнув Крісфільд, — це старе вино швидко змагає... Антуанетто, дістали коньяку?

— Я ще хочу вина, — сказав Ендр'юс.

— Швар, Енді, пий чого забажається. Я хочу чогось, що погріло б кишки.

Антуанетта принесла пляшку коньяку та дві скляночки і сіла на порожній стілець, згорнувши червоні руки на фартушку. Її очі перебігали з Крісфільда на француза.

Крісфільд трохи повернувся на стільці й подивився на француза, на мить зустрівшись очима з поглядом жовтуватого-карих очей солдата.

Ендр'юс сперся на стіну, попиваючи темне вино; його очі мрійно втупились у тівь від люстри, що відкидала дешева олійна лампа з олив'яним абажуром на облуплений тинк протилежної стіни.

Крісфільд штовхнув його.

— Прокинься, Енді, ти спиш?

— Ні, — всміхнувся Енді.

— Випий ще коньяку.

Крісфільд впевнено налив ще дві склянки. Він знову втупив очі в Антуанетту. Вицвіла пурпурова сукня застібалася біля шиї. Три верхні гачки були розстебнуті і гострим кутком видвіла золотаво-брунатна шкіра й краєчок кремової білизни.

— Слухай, Енді, — сказав він, обіймаючи приятеля за шию й шепчучи на вухо, — закинь їй слівце про мене, закинеш, Енді? Я не хочу, щоб той клятий жабник узяв її, йбо не хочу. Закинь слівце, Енді.

Ендр'юс засміявся.

* Як справи, Антуанетто?

** Байдуже.

*** Мерщій

— Спробую, — сказав він, — але завжди може виявитись царця Савська, Крісе.*

— Антуанетто, J'ai un ami,** — випалив Ендр'юс, показуючи на Кріса довгою брудною рукою.

Антуанетта всміхнулась, показуючи свої погані зуби.

— Joli garçon,** — сказав Ендр'юс.

Обличчя Антуанетти знову стало байдуже і прекрасне. Крісфільд відхилився на спинку стільця з порожньою склянкою в руці, захоплено стежачи за приятелем.

— Antoinette, mon ami vous.. vous admire,** — улесливо казав Ендр'юс.

У двері вистромилась жіноча голова. У неї було обличчя й волосся Антуанетти, тільки старішої років на десять; проте, шкіра замість золотаво-брунатної була жовтувата і поморщена.

— Viens,***** — верескливо сказала жінка.

Антуанетта підвелася; проходячи повз Крісфільда, трохи зачепила його ногу й вишла. Француз із свого кутка пройшов через кімнату, поважно козирнув і пішов собі.

Крісфільд зірвався на ноги. Кімната ходором заходила перед ним.

— Цей жабник пішов за нею, — вигукнув він.

Та ні, Крісе, не пішов, — крикнув хтось за ближчим столом. — Сідай собі, старигане. Ми закладаємо за тебе.

Правда, сідай та пий, Крісе, — мовив Ендр'юс. — Треба ще чогось випити. Не хочу я пити весь вечір те саме. — Він пінув його знов на стілець. Крісфільд силкувався знову підвестися. Ендр'юс насів на нього, стілець упав. Обидва простяглися на червоних кахлах підлоги.

— Скрутило хлопця, — сказав хтось.

Крісфільд побачив широке червоне обличчя Джеккіна, що стояв над ним і шкіряв зуби. Він підвівся й насулено знову сів на стілець. Ендр'юс уже сів проти нього, байдужий, як звичайно.

За столами було повно. Хтось одномоментно тягнув:

О, дуб, і ясень, і верби плакучі —
Зелена зростає у божій країні трава...

— Стара Індіана, — закричав Кріс, — єдина божа країна, яку я знаю. — Він раптом відчув, що міг би розповісти Енді все чисто про свою домівку, про широкі маїсові лани, що мерехтять і шелестять під липневим сонцем, про річку з червоними глинястими берегами, де він частенько кушався. Він здавався все те бачив перед собою; вбирав винний дух силосної ями, бачив корів, що безперервно жували жуїтку, з ротів у них звісала трава, — вони ждали біля воріт, коли їх пропустять до корита з водою; відчував жовту куряву і торохкотіння, — молотили пшеницю, а він лежав на копиді сіна, яке сам

* Ендр'юс натякає на легенди про Соломона й дарця Савську. Прегарна з обличчя, дарця Савська в тих легендах змальовується напівпотоурою.

** У мене є приятель.

... Гарненький хлопець.

... Антуанетто, мій приятель у захваті... у захваті від вас.

..... Іди сюди.

подавав цілісний довгий день у пекучу спеку, і тихий вечірній вітрець прохолоджував йому шию. Але він тільки й спромігся сказати:

— Індіана — божа країна, адже так, Енді?

— О, у нього таких країн чимало, — промурмотів Ендр'юс.

— Я бачив у нас градину, дев'ять дюймів як кругом обміряти, їйжебо, бачив.

— Мабуть, діє той град, як ураганний вогонь.

— Хотів би я бачити, чи накоїть стільки лиха той триклятий ураганний вогонь, як навробив один із наших ураганів з громом та блискавкою, — горлав Кріс.

— Мабуть не бачити нам ураганних вогнів, хіба лише вправи з гранатами.

— Не сумуй, братику, — сказав хтось через кімнату. — Ще надивишся. Ця війна триватиме збіса довго...

— Я хотів би сьогодні дати прочуханки тим гунам, їйбо, хотів би, Енді, — стиха мурмотів Кріс. М'язи йому напружувались від лютого роздратування. Він, примруживши очі, дивився на солдатів в кімнаті, бачачи їх у якомусь спотвореному білому світлі та червонуватих тінях. Він уявляв, як кидає в цю юрбу гранату. Потім побачив Андерсонове обличчя, важке біле обличчя з бровами, що сходилися на перенісці, і синювате голене підборіддя.

— Де він зупинився, Енді? Я піду покітаюсь із ним.

— Ендр'юс догадався, що це значить.

— Сідай і пий, Крісе, — мовив він. — Не забувай, що сьогодні ти збираєшся перебути ніч із царидею Савською.

— Якщо я не доберусь до цього проклятушого... — тут голос йому спав і він нечутно замурмотів прокльони.

О, дуб, і ясін, і верби плакучі —
Зелена зростає у божій країні трава...

знову заспівав хтось.

Крісфільд помітив якусь жінку біля столу, що спиною до нього забирала пляшки. Енді розплачувався з нею.

— Антуанетто, — сказав він. Підвівся, обняв її за плечі. Швидко пручнувшись, вона штовхнула його на стілець. Обернулася. Він побачив жовтувате обличчя й плаські груди старшої сестри. Вона здивовано дивилася на нього. Він п'яно вишкірився. Виходячи з кімнати, вона кивнула головою їти за нею. Він підвівся й похитуючись вийшов до дверей, тягнучи за собою Ендр'юса.

У внутрішній кімнаті стояло велике ліжко з завісами, де спали жінки, і камін, де варили страву. У кімнаті було темно, крім кутка, де він з Ендр'юсом стояли й блимали очима від свічки, що горіла на столі. За ним видно було тільки рудуваті тіні і величезне запнуте ліжко з червоним укривалом.

Француз, десь у темряві, кілька разів повторював.

Avions boches... ss-t!

Вони стояли тихо.

* Бошівські літаки, тс!

Угорі чути було хривіння моторів, що голоснішало й тихшало, як дзвжання мухи на шибці.

Вони з цікавістю подивилися один на одного. Антуанетта спиралася на ліжко, її лице було байдуже. Важке волосся розпустилося й спадало на плечі димчасто-золотими хвилями. Старша жінка хихикала.

— Ходимо, Крісе, побачимо, що там коїться, — сказав Ендр'юс. Вони вийшли на темну сільську вулицю.

— К бісу жінок, Крісе, тепер війна! — голосно й п'яно вигукував Ендр'юс, коли вони похитуючись пішли вулицею, взявшись за руки.

— Присягаюсь, війна... Я йду битися... — Крісфільд почув, як приятелева рука затулила йому рота. Він безсило дався вести себе, відчувачи, що його штовхають з дороги.

Десь у темряві почувся офіцерів голос:

— Приведіть цих солдатів до мене.

— Єсть, сер, — відгукнувся другий голос.

Повільні важкі кроки попрямували до них дорогою. Ендр'юс усе штовхав його вздовж стіни, поки раптом не впали обидва до ями з гноєм.

— Прошу, лежи тихо, — шепотів Ендр'юс, обхоплюючи Крісфільда. Важкий пах сухого гною вдарив їм у ніс.

Вони чули як кроки наблизилися, хтось нерішуче походив і знов пішов в тому ж напрямку, як і прийшов. Тим часом мотори вгорі дирчали все дужче й дужче.

— Ну? — почувся офіцерів голос.

— Не зміг знайти, сер, — промимрив другий.

— Що за дурниця! Вони п'яні, — відповів офіцер.

— Так, сер, — смиренно погодився другий.

Крісфільд хихикнув. Йому страшенно закортіло зареготати й голосно крикнути.

Ближчий мотор припинив свій тягучий рев, і ніч, здавалося, мертво привишкла.

Ендр'юс зірвався на ноги.

Повітря розітнув крик і жахливий хрипкий вибух. Вони побачили, як стіна над їхньою ямою на мить освітілася сліпучим червоним подум'ям.

Крісфільд підвівся, гадаючи, що побачить димуючі руїни. Сільська вулиця була та сама, що й завжди. Від місяця, який ще не вийшов за обрій, небо трохи світілося. Вікно будинку навпроти яскраво жовтіло. У нім маячив синій силует офіцерського картуза й форми.

На вулиці стояла невелика купка.

— Що сталося? — владним голосом запитала форма в вікні.

— Німецький літак скинув бомбу, майоре, — почувся захеканий голос.

— Якого біса він не зачиняє вікна? — увесь час мурмотів хтось. — Це ж ціль для них, щоб якраз улучити... ціль, щоб улучити.

— Є пошкодження? — спитав майор.

У тиші, вгорі, зловісно, мов велетенські москити, хрипко загули мотори.

— Здається, знов чути, — знову повільно сказав майор.

— О, так, сер, так, сер, багато, — відповів напружений голос.
— Та скажіть же йому, бога ради, лейтенанте, щоб зачинив вікно, — пробурмотів хтось.
— Як збіса могу я сказати? Кажіть ви.
— Нас усіх повбиває, так воно й буде.
— Ні сховищ, ні землянок, — тягнув із вікна майор. — Це помилка штабу.
— Тут льох! — закричав знову нетерплячий голос.
— О, — сказав майор.

Три швидкі, хрипкі вибухи один по одному заглушили все, виблиснуло червоне блискуче полум'я. Нараз по вулиці заметушилися селяни, шукаючи, де б сховатися.

— Слухай, Енді, можуть зробити перевірку, — сказав Крісфільд.
— Дременемо додому селом, — зауважив Ендар'юс.

Вони обережно вилізли з гнійної ями. Крісфільд здивовано відчув, що тремтить. Руки йому заклакля. Він ледве стримувався, щоб не цокотіти зубами.

— Чорт, засмерділися ми тепер на цілий тиждень.

— Тільки б вилізти, — пробурмотів Крісфільд, — з цього проклятущого села.

Вони побігли садом, продерлися через живопліт і, пройшовши рівне поле, вилізли на горб.

Унизу на шляху загавкала зенітна гармата, і небо замиготіло виблисками шрапелі. Звідкись добулося кулеметне: «піт-пут-пут».

Крісфільд здіймався на пагорок у ногу з приятелем. Бомба за ними вибухала за бомбою, а над ними повітря гуло від вибухів шрапелі та гудіння літаків. Коньяк ще трохи грав їм у крові. Часом вони натикалися один на одного. Бувши на горбі, обернувшись й подивилися назад. Крісфільд почував якесь захватне піднесення, що пульсувало в ньому дужче, як збудження від коньяку. Він несвідомо охопив приятеля за плечі. На всім хисткім світі, здавалося, жили тільки вони самі.

Унизу, в долині, лскраво палав будинок. З усіх боків добувався рев зенітних гармат, а над головою так само безтурботно гули мотори.

Зненацька Крісфільд вибухнув сміхом.

— Ййбо, завжди трапляється щось кумедне, коли я буваю з тобою, Енді, — сказав він.

Вони повернули і швидко збігли другим схилом горба до ферми, де стояли на квартирах.

II

Наскільки сягало око, перед Крісфільдом скрізь височіли сірі стовбури берез, з яскравозеленим мохом на однім боці. Землю вкривав товстий шар торішнього опалого листя, що оглушливо шелестіло за кожним кроком. Його очі стежили за іншими темнооливковими плямами, що пересувалися спереду між дерев. Угорі, крізь кружки світла та темнозелене листя, він бачив то тут то там клапти навислого сірого неба, сірішого за сріблясті стовбури берез, що

ніби пересувалися навколо нього в усіх напрямках, коли він ішов. Він напружував очі, вдивляючись у кінець кожного ряду, поки в них не потемніло від нескінченного блимання сірих та зелених плям. Часом над його головою шарудіння вщухало, і темнооливкові плями не ворухилися. Тоді, крізь стукіт крові у вухах, він чув здала батареїне «понт! понт! понт!» і по лісі перебігав дзенькіт, немов від граду, коли важкий набій, свистячи пролітав над верховіттям і глухо вибухав за кілька миль.

Крісфільд увесь спітнів, але не почував ні рук, ні ніг. Усі почуття зосередилися в очах і вухах та ще в свідомості, що він тримає рушницю. Часом він уявляв, ніби бачить щось сіре, що пересувається й стріляє. Його палець натискував язичка. Треба цілити вильно, казав він собі, він увижав сіру пляму, що вибігала зза сірого стовбура, різкий постріл своєї гвинтівки, — і сіра пляма коїться по опалому листі.

Гілка зірвала йому з голови шолом, він підкотився під ноги й ударився об коріння, злегка задзвенівши.

Його раптом опав жах, в очах потемніло. Серце мов перекочувалося у грудях. Він, немов паралізований, задубів і тільки за хвилину нахилився й підняв шолом. У роті відчувався дивний присмак крові.

— Ну й поквитуюся з ними за це, — бурмотів він, зціпивши зуби.

Пальці йому ще тремтіли, коли він нахилився, підняв шолома, дуже дбайливо надів, застебнувши ремінець під підборіддям.

Скажена лють охопила його.

Темнооливкові плями попереду знову посувалися. Він рушив, напружено роздивляючись праворуч і ліворуч, пристрасно бажаючи щось побачити. Скрізь видно було сріблясті стовбури берез, з яскраво-зеленою смужкою на однім боці. На кожнім кроці опале руде листя шаруділо несамовито.

Деся далеко, між рухливих стовбурів, лежала колода. Ні, то не була колода, то була купка сіро-зеленого сукна. Крісфільд, не вагаючись, пішов до неї. Сріблясті стовбури берез кружляли навколо його, вимахуючи корявими руками. У листі, випроставшись на весь зріст, лежав німець.

Крісфільд зрадів шалено, кров мало не кипіла йому в жилах.

Він бачив гудзики на спині довгої шавелі німця і червону стрічку на його картузі.

Він штовхнув німця ногою. Крізь чобіт відчув його ребра. І знову ще раз штовхнув його з усієї сили. Німець важко перевернувся. Він не мав обличчя. Крісфільдова зневажність раптом зникла. Де було обличчя, там темніла візарувата маса чогось багрового, жовтого та червоного, і половина тої маси прилипла до рудого листя, коли тіло перекочувалося. Великі мухи з яскравими сілущозеленими тільцями кружляли над ним. У засмаглій, брудній від глини руці був револьвер.

Крісфільда аж морозом сипнуло; німець застрелився.

Він нараз, захекуючись, кинувся бігти до розвідки.

Мовчазні берези кружляли навколо нього, вимахуючи сучкуватим гіллям над його головою. Німець застрелився. Ось чому він не мав обличчя.

Крісфільд приєднався до лави; він став ззаду. Капрал ждав на нього.

— Бачив ти щось? — запитав він.

— Нічорта, — ледве чути пробурмотів Крісфільд.

Капрал пішов уперед — на чолі відділу. Крісфільд знову був сам. Під ногами до божевілья оглушливо шелестіло листя.

III

Крісфільд втопив очі у листя на верховітті горіхів, немов з металу гравоване на тлі прозорого ясного неба, обшите торочкою і позолочене скраю, де на нього падало сонце. Він стояв напружено й нерухомо, наввиписку, хоч у лівій щиколодці гостро боліло і вона так напухла, що, здавалось, ось-ось розірве черевика. Він відчував обабіч себе солдатів, а за ними позаду ще лави. Здавалось, ніби ця застигла лава людей у хаці, що наввиписку і без кінця чекали когось, хто звільнив би їх від цього стоячого паралічу, — може витягнутися, не порушивши лінії навколо світу. Він спустив очі на притоптану траву в полі, де виписувався полк. Десять позаду чулося дзенькання острогів на офіцерських чоботях. Потім на дорозі захрипів мотор і нараз затих, почувися кроки, що наближались до солдатських лав, і купка офіцерів заклопотано пройшла мимо, немов би їм тільки й роботи було, що ходити. Крісфільд помітив орли в плечах хаці, далі зірку, подвійну зірку, а над нею червоне вухо й трохи сивого волосся — генерал пройшов надто швидко, і обличчя не можна було розглядіти. Крісфільд вилаявся сам до себе, бо щиколодка дуже боліла. Він знову перевів очі на бахрому дерев на тлі ясного неба. Ось що мав він за тижні у шапках, за те, що раз-у-раз падав на живіт у болото, стріляючи в невідомі сірі дятки, що ворушилися в сірій грязюці. Щось полізло йому по спині. Він не знав, чи то воша, чи то йому тільки здалося. Вигукнули наказа. Він автоматично змінив позу, ставши вільно. Звідкись здала до довгих темних лав наближався маленький чоловічок. Повіяв вітрець, зашелестівши шорстким листям горішкин. Голос щось викикував там, але Крісфільд не розбирав, що саме. Вітер у гіллі ритмічно, величю шумів, і це скидалося на клеко-тіння води за кормою того транспорту, що перевозив його сюди. Вирізьблені грона листя мінилися золотими іскорками та оливковими плямами і хиталися, немов би щось змітаючи сперед ясного неба. Крісфільдові спала одна думка. А що, якби листя розгойдувалось усе дужче й дужче, досягаючи землі, і мело, мело, аж поки не позмітало геть усе, ці муки і вошей, і форми, і офіцерів з кленовими листками, чи то орлами, чи то зірками, подвійними й трьоїстими зірками на плечах? Він раптом улвів себе в своєму давньому просторому робочому костюмі, з розстебнутою сорочкою, під вітерцем, що, жартівливо повіваючи, пестив, мов дівчина, його шню, коли він вилежувався на копиці сіна проти пекучого індійського сонця. Як чудно, що він згадав усе це, подумалося йому. Поки він не знав Енді, він ніколи так не думав. Що сталося з ним за ці дні?

Полк маршував колонами по чотири в ряд. Щокроку Крісфільд відчував гострий пекучий біль у щиколотці. Його форма була надто тісна, і по спині збігав піт. Навкруги були спітнілі, роздратовані обличчя; сукиняні форми з високими комірами цього пекучого вечора видавалися якимись сорочками для божевільних. Крісфільд маршував, стиснувши кулаки; він жадав із кимсь побитися, застромити свого багнета в людину, як стромляв його в опудало під час тих нескінченних муштр; він жадав геть роздягтися й стискувати руки дівчині, аж поки вона закричить.

Його рота проходила повз іншу, вишикувану, перед тим, як її розпустити, коло зруйнованої будівлі з дахом, що осів посередині, мов спина старої корови. Сержант стояв збоку, згорнувши руки й критично поглядав на роту, коли вона проходила повз нього. У нього було біле масивне лице, а чорні брови сходилися над переніссям. Крісфільд, проходячи, пильно подивився на нього, але сержант Андерсон здавався не впізнав його. Крісфільд насупився й спалахнув, ніби від нього відвернувся друг.

Рота нараз обернулася на купу солдатів, що розстібали сорочки й форми, перед тісною дощаною халупою, де їх розташували. Халупу ту збудували французи за часів Марни, * кілька років тому, як сказав Енді один солдат.

— Мрієш про Індіану? — спитав Джедкінс, весело штовхаючи Крісфільда під ребра.

Крісфільд стис кулаки і вдарив би його в щелепу, але Джедкінс встиг своєчасно оборонитись.

Йому обличчя спалахнуло. Він замахнувся, зігнувши довгу руку.

— Що ви, чорт візьми, надумали? — крикнув хтось.

— За що він хотів мене вдарити? — текаючи і захищаючись, вигукнув Джедкінс.

Солдати стали поміж них.

— Пусти, я провчу його.

— Заткнись, дурню, — сказав Енді, відтягуючи Крісфільда геть.

Рота похмуро розійшлась. Дехто ліг у високу нескошену траву в холодку зруйнованого будинку, одна з стін якого була разом з тим стіною халупи, в якій вони жили.

Енді'юс з Крісфільдом мовчки йшли дорогою, занурюючи ноги в глибоку куряву. Крісфільд ішов, припадаючи на ногу. Обабіч від дороги тяглися лани достигнутої золотої проти сонця пшениці. Віддалік підіймалися низькі зелені пагорки й переходили в синяву, перемежаючись з жовтими смугами достигнутого хліба. Де-не-де густі купи дерев або стіна тополь порушували пласку лінію пагорків. В живоплотах рясніли блакитні волошки й маки всіх барв, від карміну до жовтогогарячого, похитуючись під вітерцем на дротяному стеблі. За поворотом дороги шум від дивізії затих і чулося тільки гуління бджіл на великих темноцурпурових головках клеверу й золотих серцях стокроток.

— Ти дика людина, Крісе, що, збіса, найшло на тебе, що ти

* Тобто під час рішучих боїв на Марні, на початку імперіалістичної війни.

хотів ляснути по щоді цього бідолазу Джеджіна? Він же віддубасив би тебе. Він удвоє за тебе важчий.

Крісфільд ішов мовчки.

— Йібо, я думав, що тобі вже досить тієї бійки... Думав, що тобі набридло калічити людей. Тобі не подобається, коли тобі болить? — Ендр'юс казав уривчасто, гірко, втупивши очі в землю.

— Мабуть, я вивернув цю трикляту щиколодку, коли вчора упав грузовика.

— Краще піди на огляд до пувкту. Слухай, Крісе, мені болить усе це... Краще застрелитися, ніж далі так...

— Ти щось засумував, Енді... Слухай... Ходім скупаємось. Там, біля дороги є озеро.

— У мене в кишені є мило. Змиємо трохи вошей.

— Не йди, сто чортів, так швидко... Енді, ти освіченіший за мене. Ти повинен знати, від чого людина стає мов божевільна... Мені здається, в мені сидить чорт.

Ендр'юс гладив лице віжним шовком макової пелюстки.

— Цікавий я знати, що буде, як я з'їм кілька таких голівок, — мовив він.

— А чому цікавий?

— Кажуть, що хочеться спати, коли лежиш серед маку. Чи не хотілося б тобі, Крісе, заснути, щоб і не прокидатися, поки скінчиться війна і там знову стати людиною.

Ендр'юс надкусив зелену маківку, що тримав у руді. Проступив молочний сік.

— Гірко... Мабуть це опіум, — сказав він.

— Що таке?

— Речовина, що присипляє і дає дивовижні сни. У Китаї...

— Сни, — перебив Крісфільд, — сьогодні мені снився сон. Снівся той хлопець, що застрелився, як я був у розвідді в Брінджійському лісі.

— А що ж там трапилося?

— Нічого, один фріц застрелився.

— Це ще краще, ніж опіум, — зауважив Ендр'юс. — Його голос тремтів від несподіваного хвилювання.

— Мені снилося, що мухи, які дзиччали навколо його, не мухи, а літаки... Пам'ятаєш останнє село, де відпочивали?

— І майора, що не хотів зачиняти вікно? Аякже.

Вони полягали на порослому травою березі, що спускався від дороги до ставка. Високий очерет, де тихо шелестів вітер, закрив від них шлях. Угорі велетенські білі купчасті хмари нагромаджували поверх на поверх, мов фантастичні галеони під усіма парусами летіли поволі, міняючись у зеленястому небі. Купочки трави й водорость розбивали відсвіти хмар на срібній мерехтливій гладіні ставка. Вони спершу лежали на спині, потім почали роздягатися, дивлячись на небо, що здавалося безмежним і вільним, як океан, — безмежнішим, вільнішим за океан.

— Сержант казав, ніби приладдя, щоб знищувати воші, незабаром прибудуть.

— Вони нам потрібні, Крісе.

Ендр'юс роздягався поволі.

— Хіба не чудово відчувати сонце й воду на тілі, як тобі здається, Крісе?

Ендр'юс пішов до ставка і ліг животом на нижній, м'який мурижок біля води.

— Хіба не чудово так відчувати все своє тіло, правда? — мрійно сказав він.

— Шкіра така ніжна й напружена, і ніщо на світі не має такої чутливості, як м'язи. Ййбо, не знаю, що я робив би без тіла.

Крісфільд засміявся.

— Подивись, як здулася ця дурна щиколодка.. Знайшов вошей? — поспитав він.

— Знайду й потоплю їх, — відповів Ендр'юс. — Крісе, відійди від тих смердючих форм, відчуєш себе людською істотою з сонцем на тілі, а не вошним солдатом.

— Галло, хлопці, — добувся несподівано тонкий голос. «Христіанський» юнак із гострим носом та підборіддям підійшов до них ззаду.

— Галло, — похмуро відповів Крісфільд, шкутильгаючи до води.

— Хочеш мила? — спитав Ендр'юс.

— Збираєтесь трохи покупатися, хлопці? — мовив «христіанський» юнак. Потім переконано додав: — Це гаразд.

— Краще теж скупайтесь, — сказав Ендр'юс.

— Дякую, дякую... Слухайте, коли ви нічого проти мого зауваження не маєте, то чому ви, хлопці, не лізете у воду... Бачите, он двоє французьких дівчат дивляться на вас з дороги. — «Христіанський» юнак стиха хихикнув.

— Вони на нас не зважають, — сказав Ендр'юс, завзято намілюючись.

— А я певен, їм до вподоби це, — озвався Крісфільд.

— Я знаю, вони взагалі ніякої моралі не мають... А проте...

— А чом би їм не дивитися на нас? Тож не кожній людині трапляється таке щастя.

— Що ти хочеш сказати?

— А бачив ти колинебудь, що робить із тілом людини дрібний відламок набою? — грізно спитав Ендр'юс. Він кинувся у мілку воду й, бризкуючись, поплив на середину ставка.

— Покличте їх сюди, хай допоможуть нам ловити воші, — сказав Крісфільд і поплив за Ендр'юсом. На середині він ліг на підштанні обмішні в теплу воду й оглянувся на «христіанського» юнака, що стояв ще на березі. За ним роздягалися інші солдати і невдовзі трав'янистий схил заряснів голими людьми та жовтувато-сірою білизною, а в воді борсалося багато темних голів та ляскучих спин. Коли він вийшов, Ендр'юс уже сидів біля одержі, схрестивши ноги. Він узяв сорочку й надів її.

— Ййбо, ніяк не зважуся знов одягти цю трикляту штуку, — тихо мурмотів Ендр'юс, немов би сам до себе. — Я відчуваю себе таким чистим і вільним. А це те саме, що добровільно знов пірнути в бруд та неволю... Так і хочеться піти голяка в поле.

— Служіння рідній країні ви називаєте неволею, друже мій? — «Христіанський» юнак, що тинявся між купальників, сів на траві поруч Ендр'юса. Його чистенька форма, добре вичищені черевяки та обмотки дивно контрастували із заболоченою просякнутою потом солдатською одежею.

— Називаю, чорт його забирай, називаю.

— Ви наберетеся лиха, хлопче мій, коли отаць розмовлятимете, — застережливо сказав «христіанський» юнак.

— Ну, а що ж тоді, на вашу думку, неволя?

— Ви повинні пам'ятати, що ви добровільний заступник справи демократії. А робите ви це, щоб ваші діти могли жити спокійно...

— А вам доводилося коли застрелити людину?

— Ні... Ні, звичайно, ні, але я й сам би пішов в армію, я й хотів піти... Тільки що маю хворі очі...

— Та я бачу, — стиха сказав Ендр'юс.

— Пам'ятайте, що наші жінки, наші сестри, кохані, матері моляться за вас цю хвилину.

— Хотів би я, щоб вимолив мені хто чисту сорочку, — відповів Ендр'юс, починаючи одягатися. — Чи давно ви тут?

— Якраз три місяці. — Його пожовкле лице з гострим носом та підборіддям, засяло. — Але, хлопці, ці три місяці варті усіх років мого священству... — він урвав собі мову, — мого життя... Я почув, як б'ється велике серце Америки. О, хлопці, ніколи не забувайте, що ви берете участь у великій христіанській справі.

— Ходім, Крісе, годі.

Вони пішли від «христіанського» юнака, обвиняючи солдатів на березі ставка, якому відсвіт зеленясто-срібного неба та скупчених білих хмар надавав вигляду вільної безмежної просторони. З дороги вони ще чули тонкий писклявий голос.

— Отаке переживе тебе й мене, — сказав Ендр'юс.

— Слухай, Енді, а ти добре вмієш розмовляти з такими молодцями, — захоплено мовив Кріс.

— Яка радія у розмовах? Ійбо, у квітці є ще трохи меду. Чи не нагадують тобі про дім ці пахощі, Крісе?

— Слухай, Енді, скільки вони платять цим «христіанським» юнакам?

— А чорт їх знає!

Вони повернулися вчасно і стали в чергу по обід. Усі розмовляли й сміялися, збадьорені духом страви й дзенькотом казанків. Недалеко від похідної кухні Крісфільд побачив сержанта Андерсона, що розмовляв з їхнім сержантом Гігінсом. Обидва сміялися, і він чув, як Андерсон весело сказав товстим голосом: «На цей раз ми виплуталися, Гігінс... Сподіваюся, так буде й далі». Сержанти подивилися один на одного, поблажливо, по батьківському позирнули на солдатів і зареготали.

Крісфільд почував себе безпорадно, немов був у ярмі. Йому припадало тільки працювати, напружуватися та стояти наввипинку, а цей білолиций Андерсон міг тинятися скрізь, так ніби вся земля належала йому, та ще сміятися так поважно. Він простяг тарілку.

Кухонний черговий кинув у неї м'яса і налив підливи. Він сперся на просмолену стіну хати й почав їсти, насуплено дивлячись на двох сержантів, що сміялися й розмовляли, як гулящі люди, а солдати двох їхніх рот, ханкома, мов собаки, ковтали страву.

Крісфільд раптом скинув очі на Евдр'юса, що сів на траві біля будинку, дивлячись на лави шпениці; дим від цигарки, обгортав спіралями його лице й ясне волосся. Обличчя його було спокійне, майже щасливе.

Крісфільд стис кулаки й почув, як зненависть до тієї іншої людини душить його.

— Мабуть у мені таки сидить чорт, — подумав він.

Вікна були дуже низько над травкою, і тому в хаті, де стояла чота, світ був тьмянний і зеленкуватий. Коли солдати лежали на ковдрах по своїх ліжках, сплетених із тонкого дроту, натягнутого межі вкритими двійлю обрубками дерева, їхні засмаглий обличчя мали від того хворобливий вигляд, як у людей, що працюють по конторах. Ластівки ліпили гнізда під самим дахом, і їхня покльді цяткувала білим і плямувала дошки підлоги в проходах між лавами, де ще не встигли вигоптати поодинокі клапті жовтої трави. Цю хвилинку хата була порожня, і Крісфільд виразно чув пік-пік! маленьких ластовенят по їхніх із грязюки зіплених гніздах. Він тихо сидів на краєчку ліжка, дивлячись крізь відчинені двері на сині тіні, що почали довшати на луговій траві. Його руки кольору теракоти байдуже звисали між колін. Він стиха навістував. Очі, під довгими чорними віями, втопив у далину, хоч ні про що й не думав. Він відчував затишнє, невимовне привілля. Було приємно отак сидіти самотою в бараці, в той час, як інші солдати були на вправах з гранатами. Ніхто сюди не нагодиться і не віддаватиме йому наказів.

Тепла сонність опала його. Від похідної кухні добувався голос, співаючи:

О, моя дівчинка лялечка, вся вона, мов лялечка,
Ця Лулу, гарненька дівчинка мо-я.

Над головою у гніздах стиха щебетали ластів'ята. Часом чудоса тріпотіння крил і ластівка влітала в хату. Щоки Крісфільдові трохи почервоніли. Голова схилилася на груди. А надворі куховар усе стиха наспівував, помазу побрызкуючи сковородками:

О, моя дівчинка лялечка, вся вона, мов лялечка,
Ця Лулу, гарненька дівчинка мо-я.

Крісфільд заснув.

Він прокинувся й здригнувся. У хаті було майже темно. Хтось високий чорним силуетом вимальовувався на ясному овалі дверей.

— Що ви тут робите? — спитав він товстим сердитим голосом.

Крісфільд забулимав очима. Автоматично підвівся — може це офіцер. Раптом його погляд зосередився. На дверях, заступаючи світло, стояв Андерсон. У зеленуватій темряві його шкура здавалася молочно-білою, контрастуючи з густими бровами, що сходилися над переніссям, та темною щетиною на підборідді.

— Чому це ви не пішли з ротою?

— Я вартую в бараці, — промирих Крісфільд. Він відчував, як кров пульсує йому в п'ястях та скронях і мов вогнем палить йому очі. Він вступив очі в підлогу біля Андерсонових ніг.

— Був наказ усім ротам іти і не лишати ніяких вартових.

— А!..

— Ми ще поговоримо про це, коли прийде сержант Гіггінс. Тут чисто?

— Так ви кажете, що я нахабний брехун? — Крісфільд раптом заспокоївся й повеселішав. Він відчував, як його опанувала лють. Він ніби стояв осторонь від себе і спостерігав, як лютішає.

— Тут треба прибрати... Цьому клятому генералові може заманується оглянути приміщення, — холодно сказав Андерсон.

— Ви назвали мене нахабним брехуном, — знову сказав Крісфільд якомога зухваліше. — Ви, мабуть, мене не впізнали?

— Ні, впізнав, ви той хлопець, що хотів штрикнути мене ножем, — холодно сказав Андерсон, випростуючись. — Гадаю, за цей час ви трохи дисциплінувалися. Проте, тут треба прибрати. Чорти, вони навіть не поскидали цих пташиних гнізд. Ну й рота! — мовив Андерсон, усміхаючись.

— Я нічого не буду робити для вас.

— Слухайте, краще зробіть, інакше буде для вас гірше, — відповів сержант товстим різким голосом.

— Якщо я вирвуся колибудь з армії, то я вас пристрелю. Ви вже добре допекли мені. — Крісфільд говорив поволі, холодно, як і Андерсон.

— Добре, побачимо, що скаже на те військовий суд.

— Начхати мені, що ви там зробіте.

Сержант Андерсон повернувся на підборах і вийшов, крутячи пальцями нижнього гудзика на своїй формі. Знадвору вже добувалося тупотіння ніг, пролунав наказ: «Розій-дись!» У хату ввадали солдати, сміючись і розмовляючи. Крісфільд тихо сидів на краю ліжка, дивлячись на ясний квадрат дверей. Він бачив, як на дворі Андерсон розмовляв із сержантом Гіггінсом. Вони потисли руки і Андерсон зник. Крісфільд почув, як сержант Гіггінс кинув йому навздогін:

— Мабуть, коли я стріну вас другого разу, то стукну підборами й козирну.

Голосний регіт Андерсона, віддаляючись, завмирав.

Сержант Гіггінс увійшов у хату і, попрямувавши просто до Крісфільда, суворо й офіційно сказав:

— Ви під арештом... Смоле, постережіть цього рядового, візьміть ружницю й патронташ. Я зміню вас, щоб ви могли пообідати.

Він вийшов. Усі очі цікаво обернулися на Крісфільда. Смол, червонопикий солдат з довгим носом, що нависав над верхньою губою, болзко зачотгав до свого місця поруч Крісфільдового ліжка і, грюкнувши, снутив приклад на підлогу. Хтось засміявся. Ендр'юс підійшов до них; схудле, засмагле його обличчя і блакитні очі виглядали хвилювання.

— Що сталося, Крісе? — тихо спитав він.

— Та сказав тому байстрюкові, що чхав я на всі його заходи, — сказав уривчасто Крісфільд.

— Слухай, Енді, воно, мабуть, не треба дозволяти, щоб з ним розмовляли, — сказав Смол вибачливо. — Не розумію, чому сержант завжди скидає на мене усяку брудну роботу.

Енд'юс відійшов, нічого не відповівши.

— Не журись, Крісе, нічого вони тобі не вдіють, — добродушно усміхаючись, сказав Джекінс у дверях.

— Чхав я на те, що вони вдіють, — знову сказав Крісфільд.

Він ліг горичерева й дивився в стелю. Солдати метушилися, прибираючи барак. Джекінс замітав підлогу мітлою з сухої лози. Інший солдат багнетом звальював гнізда. Гнізда, зіплені з грязюки, розсипалися, падали на підлогу й на ліжка, а в повітрі літало пір'я і дхнуло послідом. Маленькі голі тільця з жовтими дзьобами, надто як на них великими, м'яко падали на підлогу, тихо попискуючи й конаючи. А ластівки різко, рвучко кричали, ширяли по хаті, б'ючись об низький дах.

— Слухай но, підбери їх, хіба не можеш? — сказав Смол.

Джекінс вимітав разом з пилом і брудом маленькі тільця, що хапали дзьобом повітря.

Кремезний солдат нахилився й позбирав голопірчат, стиснувши губи з виразом ніжності. Він склав долони, ніби утворивши гніздо, і з них стирчали довгі шийки та жовті роззявлені дзьоби. Енд'юс наскочив на нього в дверях.

— Галло, «папаша», — спитав він, — що це за чортівня така?

— Щойно оце підбрав їх.

— Не можуть вони дати спокою навіть цим бідолахам! Справді, здається, всі вони показалися, раді завдавати болю і птахові, і звірю, і людині.

— Війна — не гулянка, — зауважив Джекінс.

— Чорт би її взяв, а втім це ще не причина, щоб скаженіти і вкрай дратувати людські почуття.

На дверях з'явилося лице із загостреним підборіддям і носом, обтягнутим пергаменовою шкурою.

— Галло, хлопці, — сказав «християнський» солдат. — Я саме згадав, що завтра відкриваю крамничку в крайній хаті на Бокурському шляху. Там буде шоколад, сигари, мило тощо.

Усі зраділи. «Християнський» солдат сляв.

Він випадково глянув на пташенят у «папашиних» руках.

— Як ви могли? — спитав він. — Щоб американський солдат був навмисне жорстокий! Ніколи не повірив би цьому.

— Вам треба дечого навчитись, — промурмотів «папаша» і перелякано вийшов на кривих ногах надвір, де вже смеркало.

Крісфільд дивився на сцену біля дверей невидющими очима. Жакна нервовість, яку він намагався перемогти, опановувала його. Даремно переконував він себе, що йому начхати; він уявляв, як самотно стоятиме перед усіма тими офіцерами, як вони різкими голосами почнуть перехресно допитувати його, і йому ставало страшно. Краще б його відшмагали. «Що я їм буду казати», — питав

він себе; чи не зіб'ється він, чи не скаже такого, чого не думає, чи може не спроможеться й слова вимовити. От якби Енді пішов із ним. Енді освічений, як ті офіцери, він ученіший за всіх тих воляк укулі. Він зможе оборонити себе й своїх приятелів; якби тільки вони дозволили йому.

— Я почував себе так само, як ці пташенята, коли нас обстрілювали в траншеях біля Ботікуру, — сміючись сказав Джедквіс.

Крісфільд прислухався до розмов, наче з іншого світу. Його вже відокремили від його частини. Він зникне, і вони ніколи не довідаються й не подікаватимуться, що з ним сталося.

Залунав свисток на обід, і солдати повиходили. Він чув їхній гомін і брязкіт казанків, коли їх відкривали. Він лежав на ліжку й дивився в пітьму. Надворі ще мерехтів блідий синій світ, дивно забарвивши багровим червоне обличчя Смола та його довгий пониклий ніс із звислою на кінчику блискучою краплею.

Крісфільд застав Ендр'юса, коли той прав сорочку в струмку, що біг через зруйноване селище по той бік шляху навпроти будівель, де розташувався дивізіон. Від блакитного неба, цягovanого рожево-білими хмарами, ясна вода переливалася синім, лавандовим, білим. На дні було видно побиті шоломи, клапти амуніції та бляшанки, де колись було м'ясо. Ендр'юс повернув голову; під носом у нього була грязюка, а підборіддя у мильвій піні.

— Галло, Крісе, — сказав він, дивлячись на нього блискучими блакитними очима, — ну як? — На чолі залягла ледве помітна зморшка.

— Дві третини місячної плати та заборона відпустки, — весело сказав Кріс.

— Ну, це ще милостиво.

— Еге, казали, що я добре стріляю тощо, тим то на цей раз відпустили.

Ендр'юс знов заходився терти сорочку.

— Я дуже забруднив цю сорочку, і вже думаю, що ніколи не зможу її випрати, — мовив він.

— А ну пусти, Енді. Я її поперу. Ти на це нездатний.

— К бісу. Зроблю сам.

— Та пусти бо!

— Ну, прошу...

Ендр'юс підвівся і рукою стер з носа грязюку.

— А я таки підстрелю цього байстрика, — сказав Крісфільд, тручи сорочку.

— Не будь Йолопом, Крісе.

— От присягаюся, що застрелю.

— І нащо то самому себе під'юджувати? Справа кінчена. Ти, мабуть, ніколи його й не побачиш.

— І зовсім я себе не під'юджую... А все таки застрелю. — Він дбайливо викрутив сорочку, ляснув нею Ендр'юса по обличчі. — Маєш, — сказав він.

— З тебе добрий хлопець, Крісе, хоч ти й Йолоп.

- Мені казали, що за день чи за два ми вирушаємо на позиції.
- Добіса артилерії проїхало шляхом: французька, англійська, якої тільки хочеш.
- Мені казали, що в Аргонському лісі таку бучу збили...
- Вони поволі перейшли шлях. Зв'язковий мотоцикліст прогудів позад них.
- О, цим хлопцям весело живеться.
- Не думаю, щоб комунібудь було тут весело.
- А офіцерам?
- Вони надто заклопотані своєю поважністю, щоб мати на те час.

Різкий, холодний дощ мов батоном шмагав його по обличчю. Жодного вогника, жодного звуку, крім шелесту дощу по траві. Він напружував зір, вдихавшись у п'ятому, аж поки перед очима застрибали червоні й жовті плями. Він посувався повільно й сторожко, дуже обережно тримаючи щось у руці під дощовим плащем. Відчував дивну стриману лють; здавалося, сам ішов за собою слідком, стежачи за кожним своїм рухом, і те, що він бачив, звеселяло й тишило його так, що йому аж співати хотілось.

Він повернувся, і дощ зашмагав по щоді. Він відчував під шоломом волосся, зможє від поту, що котився, змішуючись з дощем, по його розчервоному обличчю. Його пальці дуже обережно стискували гладеньку довгу річ.

Він зупинився й на мить заплющив очі. Кризь шелест дощу чув як в одній хаті розмовляли солдати. Заплющивши очі, він бачив просто себе біле Андерсонове обличчя з неголеним підборіддям та бровами, що зійшлися над переніссям.

Несподівано він опинився перед стіною. Він простяг руку. Рука одскочила від шорсткого мокрого просмоленого картону, так ніби діткнулася чогось мертвого. Він впомацки пішов по під стіною, ступаючи якнайобережніше. Здавалося, ніби він знову був на розвідці в Брінгійському лісі. Йому спадали на думку ті самі фрази, що й тоді. Не думаючи, що це значить, слова «забезпечте для демократії світ» самі собою виникали йому в голові. Вони дуже заспокоювали. Вони посіли його думки. Він знов і знов проказував їх собі. А вільна рука якнайобережніше намадувала гачок, на який зацепнута була дерев'яна віконниця. Віконниця трохи відчинилася, гучно скрипнувши, гучніше за торохкотіння дощу на даху. Струмок води з даху лився йому на обличчя.

Нараз смуга світла, змінюючи все чисто, надвоє розтяла п'ятому. Дощ заблищав, мов бісерна запона. Крісфільд глянув у маленьку кімнату, де горіла лампа. При столі, де купчилися друковані бланки різного формату, сидів капрал; позад його стояло ліжко й лежала купа амуніції. Капрал читав журнал. Крісфільд довго дивився на нього; його пальці стискували гладеньку річ. У кімнаті більш не було нікого.

Якийсь жах опав Крісфільда; він не ховаючись відійшов від вікна й штовхнув двері в хату.

— Де сержант Андерсон? — задихуючись, снитав він якогось солдата.

— Коли щось важливе, тут є капрал, — відповів той. — Андерсон поїхав до учебного офіцерського табору ще позавчора.

Крісфільд знову вийшов на дощ. Дощ шмагав його просто в лице, очі заливала вода. Він тремтів. Йому зненацька стало страшно. Гладенька річ у руці немов пекла його. Він напружував слух, немов би чекаючи вибуху. Пішов просто по дорозі, все швидше й швидше, мов намагаючись втекти від того вибуху. Світкнувся об купку каміння. Автоматично витяг шнур із гранати і кинув її далеко від себе.

З хвилину панувала тиша.

Серед пшениці спалахнуло червоне полум'я. У вухах щось різко грохотнуло.

Він швидко йшов під дощем. Позад нього, у дверях хати, чулися схвильовані голоси. Він байдуже йшов далі, дощ сліпив очі. Коли, нарешті, вийшов на вогонь, був такий засліплений, що не бачив хто в шинку.

— То, присагаюся, це Кріс, — почувся Ендр'юсів голос. Крісфільд струсив воду з вій. Ендр'юс сидів і писав; перед ним була сила паперу і пляшка шампанського. Голос Енді мов заспокоював його нерви. Йому хотілося, щоб той говорив і говорив, не вгаваючи.

— Ти послідай Йолоп, якого ще світ не бачив, — стиха сказав Ендр'юс. Він узяв Крісфільда за руку й увів його в тісну затишну кімнату, де стояло високе ліжко з брунатним укривалом і великий кухонний стіл з недоїдками.

— Що трапилося? Твої руки страшенно тремтять. Але чому?.. О, pardon, Crimpette... C'est un ami...* Ти знаєш Кримпет, га? Він показав на молоду жінку, що саме вийшла зза ліжка. Рожеве лице її було одутле, під очима, немов від стусанів, темні синці; волосся розпатлане. Брудна сіра муслинова сукня, де не було половини гачків, погано обтягувала її великі груди й розм'яклу постать. Крісфільд жадібно подивився на неї, почувваючи, як його люта роздратованість згорає в шаленій жадобі.

— Що з тобою, Крісе? Ти збожеволів, що так утік з казарми?

— Слухай, Енді, йди звідси. Я не такий, як ти... Іди звідси.

— Ти скажений. Не хочу сперечатися... Але я й усі ми невдовзі будемо такі... Випий.

— Потім.

Ендр'юс засів за свої папери й пляшку, відштовхнувши розбиті тарілки з холодною стравою, щоб розчистити місце на масному столі. Він відпив з пляшки, закашлявся, узяв олівець у рот і сумно втупився в папір.

— Ні, я з таких як ти, Крісе, — мовив він через плече, — але мене приборкано. О, боже, як мене приборкано.

Крісфільд не чув, що він каже. Він стояв перед жінкою, вдивляючись в її обличчя. Вона остовіліла й перелякано дивилася на нього. Намадав у кишені гроші. Він якраз одержав плату, у нього був банкнот на п'ятдесят франків. Він обережно розгорнув його перед

* О вибачте, Кримпет... Це мій приятель.

нею. Очі їй заблищали. Живчики звузилися, немов би прилипили до барвистої кредитки.

Трохи згодом Крісфільд сидів напроти Ендр'юса. На ньому ще був його мокрий плащ.

— Мабуть, ти думаєш, що я свиня, — сказав він своїм звичайним тоном. Можливо ти й маєш радію.

— Ні, — сказав Ендр'юс. Щось спонукало його покласти свою руку на Крісфільдову, що лежала на столі. Вона була холодна й спокійна.

— Слухай, чому ти тремтів, коли прийшов сюди? Тепер, здається, ти заспокоївся.

— О, не знаю, — м'яко й голосно відповів Крісфільд.

Довго мовчали. Позаду них чути було, як ходила жінка.

— Ходім додому, — сказав Крісфільд.

— Гарзд... Bonsoir, Крїмпет.

Дош удух. Бурхливий вітер порозривав хмари на клацті. Де-не де крізь них сяяли зорі.

Вони весело брьохали по калюжах. Часом, коли вітер не морщив їх, в тих калюжах відбивалися ятки зір.

— Далєбі, хотів би я бути таким, як ти, Енді, — сказав Крісфільд.

— Тобі не треба бути таким, як я, Крісе. — Я взагалі не людина. Я приборканий. О, ти й не знаєш, як мене приборкано.

— Знання, певно, допомагає людині пробиватися в світі...

— Так, але яка радія пробиватися, коли ти не маєш світу, де пробиватися? Крісе, я належу до тих, що жонглюють знаннями. Найкраще, гадаю, що може трапитися з нами, це загинути в цій різанині. Ми приборкане покоління... А коли тебе уб'ють, школа.

— Я ні на що не здатний. Та чхав я на все те. Я хочу спати.

Коли вони ввійшли до свого приміщення, сержант підозріло подивився на Крісфільда. Ендр'юс відразу заговорив з ним.

— У нужнику, розказують, сержанте. Хлопці з тридцять другої переказують, що можливо ми рушимо в четвер на трикляті позиції.

— Багато вони знають.

— Це останнє видання нужникових новин.

— Чорт візьми! А коли ви хочете, Ендр'юсе, щось знати... то... Це буде до четверга, або буду я послідній брехун. — Сержант Гігінс набрав незвичайно таємничого вигляду.

Крісфільд пішов до ліжка, спокійно роздягся й поліз під ковдру. Він двічі мляво випростав руки і, поки Ендр'юс говорив з сержантом, заснув.

IV

Місяць лежав у хмарах на обрії немов величезний червоний гарбуз в огудині.

Крісфільд, примруживши очі, поглядав на нього крізь віття яблунь, обтяжених яблуками, що в свіжому повітрі пахли вином. Він сидів

на землі, м'яво простягнувши ноги й спираючись на шорсткий стовбур яблуні. Навпроти нього, прихилившись до другого дерева, темнішала квадратова постать, а над нею широкі з довгою щелепою лице Джекінса. Між ними лежали дві порожні пляшки свід коньяку. Навкруги шумів сад, терлося одне об одне й потріскувало суковаті гілля в порив осіннього вітру, що налітав, обважнілий вогким духом лісу, гнилої садовини та всіма паходами перезрілих полів. Крісфільд відчував, як вітер ворухив вогке волосся на чолі й крізь гудіння й туман від коньяку він чув г-у-п, г-у-п, г-у-п яблук, що їх струшував кожний порив, сюрчання нічних комах та десь далеко безуғанний гарматний рев, немов би під час танцю били там-тани.*

— Ти чув, що казав полковник? — голосом охриплим від перепою спитав Джекінс.

Крісфільд ригнув і невразно хитнув головою. Він згадав оскаженого Ендрюса, коли розпустили солдатів, як він сидів на краю колоди біля похідної кухні, втупив очі в землю і місив її черевиком на болото...

— Так, — він далі Джекінс, сплкуючись наслідувати врочистому та значущому тону полковника. — «Щодо бранців», — він гикнув і зробив м'явий рух рукою, — «щодо бранців, ну, це я лишаю на вас, але пам'ятайте тільки... тільки пам'ятайте, що гуни накоїли в Бельгії, і я мушу додати, що в нас небагато запасних пайок, отож що більше бранців братимете, то менше зостанеться харчу вам самим!»

— Точнісінько так і казав він, Джекінсе, точнісінько так.

— «Що більше бранців братимете, то менше зостанеться харчу вам самим», — тягнув Джекінс, переможно вимахуючи рукою.

Крісфільд намацав пляшку; вона була порожня; він помахав нею в повітрі й шпурнув у дерево навпроти. Дрібні яблука градом посипалися Джекінсу на голову. Він похитуючись підвівся.

— Кажу вам, хлопці, — говорив він, — війна не гулянка.

Крісфільд підвівся й, зірвавши яблуко, вгризся в нього.

— Солодке, — мовив він.

— Солодке, дурниці, — мимрив Джекінс. — Війна не гулянка... Кажу тобі, товаришу, коли ти братимеш бранців, — він гикнув, — після того, що казав полковник, я виб'ю з тебе живий дух, йібо виб'ю. Випускай їм тельбухи, немов би то опудала для муштри. Випускай тельбухи! — Він раптом зарюмсає, мов засмучена дитина. — Чуєш, Крісе, я мабуть блюватиму.

— Та обережніше, — сказав Крісфільд, відштовхуючи його. Джекінс прихилився до дерева й виригнув.

Повний місяць вийшов зза хмар і залив яблуневий сад холодним золотим сльвом, і на голій землі, що расвіла яблукками, запелелоса фантастичне мереживо тіней від переплетених гілок та гіллячок. Гарматний гуркіт ближчав. То була гучна напружена гуркотнеча, немов би з усієї сили котили по кегельбану великі кулі, а для акомпаніменту безперервно немов струшували бляшані листи.

— Ну й пекло ж там, не взяв його чорт.

* Велетенські дикунські барабани.

— Мені краще, — сказав Джеккінс. Ходім добудемо ще ком'яку.
— Мені хочеться їсти, — відказав Крісфільд. — Ходім попросимо стару зварити нам яєць.

— А чорт! Пізно вже, — пробурчав Джеккінс.

— Яка там у біса година?

— Не знаю, я продав годинника.

Вони пішли навмання через сад. Вийшли в поле, повне величезних гарбузів; осяяні місячним світлом вони кидали чорні, мов ями, тіні. Віддалік бовваніли лісисті горби.

Крісфільд підняв середнього завбільшки гарбуза й з усієї сили підкинув його вгору. Він глухо гепнувся й розскочився натрое, бризкаючи вогким жовтим насінням.

— З тебе таки дуже людина, — сказав Джеккінс, підкидаючи більшого гарбуза.

— Слухай но, там є ферма, може ми наберемо яєць у курянку.

— К бісу курей.

У дю мить по мовчазному полі пролунало кукурікання. Вони побігли до темних будівель ферми.

— Начувайся, тут може стоять офіцери.

Вони обережно обійшли тиху купку прямокутних будівель. Ніде не світилося. Важкі дерев'яні ворота відчинилися легко, не риннувши. На даху комори височів голубник, темніючи проти місячного диску. Геплий дух стаєнь ударив їм у ніс, коли вони прокрадалися навшибок у закиданий гноєм двір ферми. У повітці вони наткнулися за стіл, де лежали, досягаючи, груші. Крісфільд надкусив одну. Премний солодкий сік потік по підборіддю. Він хапко й пожадливо їв грушу й надкусив другу.

— Напихай у кишені, — шепнув Джеккінс.

— Нас можуть упіймати.

— Чорт з ними, хай ловлять. За день чи за два все одно підемо наступ.

— Хотів би я набрати яєць.

Крісфільд прочинив двері в хижку. У ніс ударив дух вершків сиру.

— Іди сюди, — прошепотів він. — Хочеш сиру?

Чимало сирів, покладених у ряд на полиці, засріблилися в місячному промінні, що пробилось у відчинені двері.

— Чорт, не готові ще, — сказав Джеккінс, вгрузивши важким кураком в один свіжий м'який сир.

— Не роби цього.

— А хіба ми не врятували їх від гунів?

— Алеж, чорт його бери, не...

— Війна не гулянка, от що, — сказав Джеккінс.

За другими дверима в тісній комірчині, де долі була солома, вони натрапили курчат на сідалі. Курчата вісні їжилися й стиха пописували.

Раптом пролунало голосне гоготіння, і курчата несамовито зашуміли.

— Ушваймось, — бурмотів Джеккінс, тікаючи до воріт.

У будинку проникливо галасували жінки. «C'est les boches! C'est les boches!» — заглушало пискотняву курчат і кудкудакання гвінейських курей. Верескляві істеричні зойки жінок розтинали шелест осінньої ночі.

— Сто чортів, — захекано сказав Джедкінс, — ці жабилиці не мають права так галасувати.

Вони знову зникли в саду. Кризь писк курчат, що тримав за ноги Джедкінс, Крісфільд чув, як галасувала жінка. Джедкінс спритно скрутив курчаті шию. Вони швидко йшли через сад, топчучи яблука. Крик щодамі ставав тихший, і знов чути було тільки гарматний гуркіт.

— Чорт, мені трохи неприємно перед господиною, — сказав Крісфільд.

— А хіба ми не врятували їх від гунів?

— Енді іншої думки.

— Ну, так коли хочеш знати, що я думаю про цього хлопчину Енді... Я не дуже високої про нього думки. Він, мабуть, брехун, ось що, — сказав Джедкінс.

— Ні, він не брехун.

— Я чув, як лейтенант казав. Він триклятий брехун, собака. — Крісфільд сердито вилаявся.

— Поживеш побачиш. Кажу тобі, хлопче, війна не гулянка.

— Що ж, чорт його бери, робити з цим курчам? — спитав Джедкінс.

— Пам'ятаєш, що сталося з Едді Вайтом?

— Чорт, краще кинути його тут.

Джедкінс стоїв курча за шию, розмахнувся й кинув його якнайдалі в кущі.

Вони рушили шляхом між каштанів, що йшов до їхнього села. Скрізь було темно, крім безформених плям ясного місячного світла, білого, як молоко, серед різьблених тіней від листу. Навкруги повіяло холодним духом лісу, достиглої садовини й прілого листя, шумуванням сільської осені.

На сільській вулиці перед ротною канцелярією, на сонці, біля столу сидів лейтенант. Перед ним виблискували купки грошей і барвисті кредитки. Поруч його врочисто стояв сержант Гіггінс, молодший сержант і капрал. Солдати застоювали черги; підходячи до столу, вони шанобливо віталися під козирок, діставали гроші і поважно відходили. З позилых побілених хат кілька селян дивилося крізь маленькі вікна з сірими рамами. У яскравочервоному солячому світлі шеренга солдатів кидала на жовтий піскуватий шлях безформену сивьо-фіялкову тінь, мов велетенська стоніжка.

За столом біля вікна кафе «Nos braves poilus» ** засіли Смог, Джедкінс і Крісфільд, шелестячи грішми в кишенях, і дивилися на маленький палісадник біля дому по той бік дороги, де за парканом, за жовтогарячними нагітками, на приступках сидів Ендр'юс і розмов-

* Боші! Боші!

** Наші хоробрі ветерани.

ляв із старою жінкою, що згорбилась на низенькому стільці, проти сонця на порозі, схиливши маленьку сиву голову до його білявої.

— Ось бачите, — урочисто сказав Джеккінс. — Він навіть не йде по плату. Цей хлопець думає, ніби він хтозна й що.

Крісфільда спалахнув, але не сказав нічого.

— Він цілий день тільки й знає, що розмовляє з цією старою господинею, — вишикірився Смол. — Певно нагадує вона йому матір або ще когось.

— Він завжди, коли є час, бігає за дими жабниками. Мені здається, він радше вип'є з жабником, як з американцем.

— Мабуть хоче їхній мові навчитись, — сказав Смол.

— Не піде він далеко в цій армії, от що скажу я вам, — мовив Джеккінс.

Маленькі домочки по той бік дороги горіли червоним від призахідного сонця. Ендрюс повільно і мляво підвівся й простяг старій руку. Вона встала — маленька, хистка постать у чорній шовковій шаці. Він нахилився до неї і вона кілька разів мідно поцілувала його в обидві щоки. Він пішов дорогою до квартир, тримаючи картуза в руці і втупивши очі в землю.

— Він заклад за вухо квітку, немов цигарку, — зневажливо пирхнув Джеккінс.

— Ну, мабуть, час іти, — сказав Смол. — Нам треба бути в казармах о шостій.

З хвилину помовчали. Віддалік без угаву бухали гармати.

— Незабаром і ми там будемо, — сказав Смол.

Крісфільда мов морозом обсіпало. Він облизав губи.

— Ну й пекло мабуть там, — мовив Джеккінс. — Війна не гулянка.

— Начхати мені на все те, — відгукнувся Крісфільда.

Солдати вишикувались на вулиці з раницями за плечима, ждучи наказу рушати. Тонкі пасма білого туману ще трималися на деревах і над невеликими присадками. Сонце ще не вставало, але купи хмар у білому блакитному небі мінилися пурпуром і золотом. Солдати стояли неправильно лавою, трохи зігнувшись під важким лаштунком, ворухачись, тупаючи ногами, дяскаючи руками; носи й вуха їм почервоніли від равнішого холоду. Іхне дихання паркою підносилось вгору.

На туманній дорозі поволі наближався темний лімузин. Він зупинився перед лавою солдатів. З будинку навпроти квапливо вийшов лейтенант, натягаючи рукавички. Солдати, стоячи в лаві, цікаво дивилися на лімузин. Дві шини були сплющені, скло розбито, темна фарба подряпана, а на дверцях три довгі визублені дірки знищили номер. Тихий шепіт перебіг лавами. Дверці важко відчинилися і похитуючись вийшов майор у легкій ясножовтій шинелі. Одна рука, перев'язана закривавленим бінтом, трималася на пов'язці з хустки. Лице йому було біле й перекошене, немов застигла маска болю. Лейтенант привітав його під козврок.

— Бога ради, де санітарний пункт? — голосно й тремтячи спитав він.

— У цьому селі немає, майоре.
— Де ж він у чорта є?
— Не знаю, — смиренно відповів лейтенант.
— Якого чорта ви не знаєте? Уся ця організація гнила, чорт лери... Майора Стенлея тількищо вбито. Що це в чорта за село?
— Трикур.
— Де це, чорт би його взяв?
Виглянув шофер. Він був без кашкета, волосся припало пилом.
— Бачите, лейтенанте, нам треба дістатися до Шалону...
— Так, саме так. Шалон над... Шалон-над-Марною, — сказав майор.

— У квартирмейстра є карта, — мовив лейтенант. — Крайня хата ліворуч.

— О, хутчій їдьмо туди, — сказав майор. Він ніяк не міг відчинити двері.

Лейтенант допоміг.

Коли він відчинив, ближчі солдати встигли зазирнути в авто. На задньому місці було щось довге, безладно загорнуте в ковдри і прихилоне до сидіння.

Перш, ніж увійти, майор нахилився й витяг з автомобіля вовняний плед. Тримавши далі від себе, він здоровою рукою кинув його геть. Автомобіль поволі рушив, і солдати, вишикувані на вулиці чекаючи наказу, цікаво дивилися на три визублені на дверцях дірки.

Лейтенант дивився на плед, що лежав серед шляху. Він торкнув його ногою. Плед просякнув кров'ю, що де-не-де вже згусла.

Лейтенант і солдати його роти мовчки дивились. Сонце зійшло і засяяло позад їх на дахах маленьких побілених домочків. Далеко спереду на шляху полк почав рушати.

У

Вони зупинились на вершку горба. Крісфільд сидів на червоному глиноземі з рушницею між колін і дивився навкруги. Просто його на краю дороги було французьке кладовище, де на тлі неба вималюувались невеликі, дерев'яні, безладно похилені, хрестики і на теплом сонячному промінні виблискували похоронні вінки. Шлях, скільки сягало око, скидався на довгого темного червака, розрізаного де-не-де на куски валками грузовиків, — на темного червака, що крутився по схилі через безверхі руїни села і вповзав у потрощений ліс на гребенях найближчих горбів. Крісфільд напружував очі, силкуючись побачити віддаленіші горбки. Сині, сповнені спокою, вони бовваніли в полудневому мареві. Між биками зруйнованого кам'яного мосту вилискувала річка, зникаючи між двох рядів жовтих тополь. Десь у долині бухкала важка гармата. У далечині, до синіх, спокійних горбів, завиваючи, летів набій.

Полк Крісфільда рушив знову. Солдати, ковзаючи у глеюватій грязюці, сходили з горба, широко ступаючи; ремні ранців муляли їм плечі.

— Хіба ж не чудова країна? — спитав Ендр'юс, маршуючи поруч.

— Я волів би бути в офіцерському учбовому таборі, як цей байструк Андерсон.

— О, під сто чортів усе це, — озвався Ендр'юс. У петельці його брудної форми ще стирчала велика зів'яла нагідка. Він ішов, задержив голову, ніздрі тремтіли, радісно вдихаючи пахощі сонячного осіннього дня.

Крісфільд вибивав з рота недокурену цигарку і сердито сплював на закаблукі солдатів, що йшов перед ним.

— Це не життя, — сказав він.

— Я волію бути тут, авіж... ніж там, — мовив гірко Ендр'юс. Він хитнув головою до штабного авто, напханого офіцерами, що стояло край шляху. Вони, наче недільні екскурсанти, щось пили з термосу, передаючи його один одному. Вони ледве підводили руку, коли солдати проходили повз них, немов свідомо послаблюючи дисципліну. Один із них, маленький лейтенант з чорними вусами, закрученими на кінцях, вигукував: «Вони, хлопці, тікають, немов кролі; тікають, немов кролі!» Хвиля стриманого сміху часом перебігала по колоні, що проходила повз авто.

Важка гармата вистрелила знов. Крісфільд саме проходив повз неї, його немов по голові вдарило.

— Ну й дитинча, — сказав солдат позад нього.

Хтось заспівав:

Доброго ранку, містер Зіп, Зіп, Зіп!
Вам так само зголили зуб.
Вам так само зголили зуб,
Вам так само зголили зуб, як мені.

Всі підхопили. Їх ноги ритмічно тупали на брукованій вулиці, що крутилася межі зруйнованих селянських домочків. Повз них проїхали похідні шпитали — величезні грузовики, де купчилися зігнуті, з сірими обличчями солдати, від яких відгонило потом, кров'ю й карболкою.

Хтось виводив далі:

Прах піде до праху,
Пил піде до пилу...

— Іншої, — вигукнув Джедкінс, — ця нещаслива.

Але всі підхопили пісню. Крісфільд помітив, як блищали очі Ендр'юсові. «Ач який, завзятіший за всіх нас», — промайнула думка. Але він разом з усіма вигукував на все горло:

Прах піде до праху,
Пил піде до пилу.
Як не газ — граната
Покладе в могилу.

Вони знову полізли на горб. Шлях порили глибокі колії й гарматні ковдобини з брудною водою, куди зривались їх ноги. Почався ліс, власне кістяк потрошеного лісу, де були покинуті артилерійські платформи й шанці, де звисало клаптями подерте маскування. Землю й шлях вкривали бляшанки й мідні гільзи з набойів. Обабіч шляху з дерев звисав фестонами, немов витка рослина, ряд по ряді телефонний дріт.

Коли вони знову зупинилися, Крісфільд стояв на вершку горба біля французької батареї. Він цікавився на французів, що сиділи поблизу на колодах у рожевих та синіх сорочках, граючи в карти й курячи. Їхні рухи драгували його.

— Слухай, скажи їм, що ми наступаємо, — сказав він Ендр'юсові.

— А хіба ми наступаємо? — спитав той. — Гареза... Dites donc, les Boches courent-ils comme les lapins? * — гукнув він.

Один солдат повернувся й засміявся.

— Він каже, що вони так само тікають уже чотири роки, — мовив Ендр'юс. Він скинув рюкзак, сів на нього й намацав в кишені цигарки. Крісфільд зняв шолома й брудною рукою пригладив волосся. Він узяв шматочок жувальної табаки й сів, поклавши руки на коліна.

— Чи довго, чорт його бери, будемо ще чекати? — мурмотів він.

Поплутані тіні потрошених дерев поволі повзли через шлях. Французькі артилеристи вечеряли. Грузовики, проїжджаючи довгою валкою, гуркотіли, обляпуючи грязюкою солдат, що купчилися край дороги. Совде сімо і сила батарей у долині знову розпочала таку стрілянину, що неможливо було говорити. У повітрі раз-у-раз вилі й гули набой. Французи потяглися, позіхнули й спустилися в блівдаж. Крісфільд задрісно дивився на них. На зеленястому небі за високими поламавими деревами почали висипати зірки. Ноги Крісфільдові аж боліли від холоду. Він несамовито хвилювався, немов щось повинно статися, повинно статися, — але колона ждала нерухомо; присмерк густішав. Крісфільд уперто жував, намагаючись не думати ні про що, крім тютюнового присмаку в роті.

Колона рушила далі. Коли дісталися краю другого горба, Крісфільд відчув чудний солодкуватий пах, що зацвілав у носі. «Газ», подумав він, страшенно перелякавшись, і словив маску, що висіла на шиї. Та він не хотів перший її одягати. Накази не видавали. Він маршував, кленучи сержанта й лейтенанта. Та може їх уже забито? І йому уявилося, як весь полк раптом падає додолу, гинучи від газу.

— Чи не дихе тут чимнебудь, Енді? — обережно прошепотів він.

— Я чую змішаний сморід від дохлих коней, тубероз, бананової олії, морозива, яке звичайно нам давали в коледжі, дохлих щурів на горіші, — але якого дідька турбуватися? — хихикаючи, сказав Ендр'юс. — Якого чорта на це зважати?

— Він збожеволів, — промурмотів Крісфільд сам до себе. Він лився на зорі в чорному небі, що ніби пересувалися разом з коловою. А може зорі стояли на місці, а рухалися дерева, випахуючи схудлими, покаліченими руками? Він ледве міг чути, як тупотіли ноги по дорозі, таке пекло попереду й позаду зняли гармати. Раз-у-раз поперед них розривалась ракета, і її червоні та зелені вогні на мить змішувались із зорями. Та зорі він міг бачити тільки над головою. Скрізь здіймалося й спадало біле та червоне полум'я, так ніби палав обрій.

Коли вони почали сходити з горба, дерева раптом розступилися, і вони побачили долину, де без перерви спалахували гармати й білі

* Скажіть, чи правда, що боші тікають, мов кролі?

вогні зоряних гранат. Це скидалося на піч, де жеврів жар. На другому схилі горба раз-у-раз лунали оглушливі вибухи й злітали жовті язики полум'я. Біля батареї коло шляху, яка, здавалося, розламувала їм черепи, щоразу як стріляла гармата, видно було темні силуети артилеристів у фантастичних позах на тлі безнастанних переморгувань червоного полум'я. Оглушені, засліплені, вони йшли далі. Крісфільдові видавалось, ніби вони от-от увійдуть у блискуче гарматне жерло.

Під горбом, біля ліска з зацілілими деревами, вони знов зупинилися. Велетенськими плямами проповзла повз них у п'яті ще одна валка грузовиків. Поблизу вже не було батареї, і чути було скреготливий гуркіт передач, коли грузовики посувалися нерівним шляхом, проваляючись і видряпуючись із гарматних ковдобин.

Крісфільд лежав у сухому рівчачку, зарослому кущами і дрів'як, поклавши голову на равець. Навкруги теж простягалися солдати. Хтось поклав голову Крісфільдові на стегно. Гуркіт трохи послабшав. Крізь дрімоту він чув голоси солдатів, пригнічені й тихі, так ніби вони боялися говорити голосно. На шляху пронизливо, різко перегукувалися шофери. Грузовики проїздили рідше, стало майже тихо, і Крісфільд заснув.

Щось розбудило його. Він задубів від холоду й жаху. На мить здалося, ніби його покинули самого, ніби сотня рушила далі, — він нікого не почував біля себе.

Над головою немов гули велетенські москити, дедалі голосніше. Він чув, як лейтенант гостро гукав:

— Сержанте Гіггінс! Сержанте Гіггінс!

Раптом лейтенант чорно вималювався проти стіни полум'я. Крісфільд помітив його картуза, трохи набік, похідну шинелю, туго стягнуту на стану й дупко відстобурчену на колінах. Офіцера трусовуло впбухом. Знову стало темно. Крісфільд підвівся, в ухах йому гуло. Колона рушила далі. Десь недалеко в темряві хтось стогнав. Тупотіння ніг і брязкіт амуніції затамовували всі інші звуки. Він відчував, що важкий равець муля йому плечі. Часом у виблиску аеропланних бомб позаду видно було край шляху потрошені грузовики. Десь стукотів кулемет. Але колона тупотіла далі; солдати в неймовірній утомі згиналися під важкими рандами. Бурхлива вогняна п'ятма вже вгамовувалася і зникала у сірому світанку, коли Крісфільд зупинився. Повіки йому пекло, так ніби дуже горіли очі. Він не почував ні рук, ні віг. Гармати, ніби молотки, не вгаваючи били його по голові. Він ішов дуже поволі в лівій, часом налізаючи на солдата попереду. Обабіч була земля, глиняні стіни, і звідти капала вода. Нараз він, спотикаючись, спустився приступками в бліндаж, де було темно, як у льоху. Незнайомий дух ударив йому в ніс, і йому стало не гаразд, але, здавалося, його думки немов приходили дуже далеко. Він обмадав стіну. Ударився коліньми об тапчан з ковдрами на ньому. За мить він уже поринув у глибокий сон.

Прокинувся він з цілком проясненою головою. Дах бліндажу був зложенний з колоддя. Ясна пляма віддалік, то були двері, Мав надію, що не буде черговим. Дивувався, де подівся Енді й згадав, що

Енді божевільний — «брехливий собака», мовляв Дженкінс. Сів і, на-
силу знявши черевки й обмотки, загорнувся у ковдри. Навкруги
хропли й тяжко, стомлено дихали уві сні. Він заплющив очі.

Його судив військовий суд. Стояв, руки по швах, перед трьома
офіцерами біля столу. У всіх трьох були бліді обличчя й важкі си-
нясті щелепи, а брови сходилися над переніссям. Вони голосно читали
якісь папери, але хоч як він наставляв вуха, не розумів, про що
мовиться. Він чув тихий стогін. Якийсь дивний, невідомий дух хви-
лював його. Він не міг устояти наввипянку, хоч сердиті очі офіцерів
звідусіль пантрували його. «Андерсон, сержанте Андерсон, чим тут
дхне?» — питає він тоненьким цискотливим голоском. «Будь ласка,
скажіть чоловікові, чим тут дхне». Але троє офіцерів біля столу все
читали свої папери, а стогін голоснішав, поки він сам не скрикнув
уголос. У його руці була граната. Він потяг шнурка, кинув її й
побачив, як на полум'яному тлі вималювались лейтенантова похідна
шинеля. Хтось душив його. Він одчайдушно боровся з Андерсоном,
що обернувся на жінку з величезними обвислими грудьми. Він згріб
її і повернувся, щоб оборонитися від трьох офіцерів, які насувалися
на нього в туго підперезаних шинелях, що робили їх схожими на
ос. Усе померкло, він прокинувся.

У носі ще крутило від дивного неприємного духу. Він сів край
- тапчана й крутився, бо по ньому лазили воші.

— А чудно опинитися там, де недавно були фріци, — сказав
хтось.

— Голубе? Так ми наступаємо, — відгукнувся другий.

— Туди к бісовому батькові, що це за наступ? Я ще ні одного
німця не бачив.

— А, проте, ними пахне, — несподівано сказав Крісфільд, підво-
дячись.

У дверях з'явився сержант Гіггінс.

— Шикуйсь! — закричав він. Тоді додав звичайним голосом: —
Ану, виходьмо на них, хлопці.

Крісфільд зачепив обмоткою за куш терну край просіки й сі-
пав ногою туди й сюди, силкуючись звільнитися. Нарешті вправся;
розірвана обмотка волочилася за ним. Посеред просіки, залитої сон-
цем, він побачив навколішках біля чогось на землі солдата в тем-
ноолявковому. Німець лежав ничма, на спині його червоніла дірка.
Солдат нишпорив по його кишонях. Він подивився на Крісфільда.

— Сувеніри, — сказав він.

— З якої частини, товаришок?

— 143-го, — відповів солдат, повільно підводячись.

— Де ми в дідька?

— А біс його знає.

На просіці нікого не було, крім двох американців та німця з дір-
кою на спині. Віддалік чути було артилерію, а ближче «пут-пут-пут»
з окремих кулеметів. Листя на деревах бруннатне, багряне, жовте
витанцювало у сонячному сляві.

— Слухай, ці дурнячі гроші нічого не варті, правда? — спитав Крісфільд.

— Вімецькі гроші. Ні, чорт... Я знайшов годинника, оце штучка. — Солдат вийняв золотого годинника, увесь час підозріло дивлячись на Крісфільда примруженими очима.

— Я бачив на одному шаблю з золотим державом, — сказав Крісфільд.

— Де це?

— Там, у лісі! — невизначно махнув він рукою. — Я шукаю свою частину, ходім чи що? — Крісфільд пішов до другого кінця просіки.

— Мені й тут добре, — сказав солдат, лягаючи в траві на сонці.

Крісфільд ішов лісом; листя шаруділо під ногами, а обмотка волочилася ззаду. Він підійшов до дротяної загороджі, напівсхованої під опалим буковим листям. В одному місці вона була трохи перерізана, але, перелазячи, він роздер собі стегно. Знявши порвану обмотку, він намотав її поверх штанів і пішов далі, почувачи, як кров потроху тече по нозі.

Згодом він вийшов до прямої просіки, прорубаної в лісі й поритої коліями з численними брудними, кольору замазки, калюжами. Далі, на алеї, в смугі сонячного проміння він побачив постать і кваплячись попрямував до неї. Це був молодий хлопець, рудий, з рожево-білим обличчям. По золотій смужці на його комірі Крісфільд побачив, що то лейтенант. Він був без шинелі й капелюха, а вся форма спереду була в зеленуватому мулі, так ніби він лежав на животі в брудній калюжі.

— Куди ви йдете?

— Не знаю, сер.

— Ну, ходімо. — Лейтенант пішов якнайшвидше стежкою, несамовито вимахаючи руками.

— Чи бачили кулеметні гнізда?

— Жодного.

— Гм!

Крісфільд ішов за лейтенантом, який ступав так швидко, що він ледве встигав за ним, байдуже шугаючи в калюжі.

— Де артилерія? Ось що хотів би знати, — вигукнув лейтенант, зневацька зупиняючись й куйовдячи руде волосся. — Де, в біса, артилерія? — Він сердито подивився на Крісфільда зеленими очима. — Немає найменшої радії наступати без артилерії. — Він пішов ще швидше.

Раптом попереду слянув світ, і вони побачили темнооливкові форми. Нараз скрізь несамовито зататакали кулемети. Крісфільд помітив, що біжить вперед по стерні й клеверу серед купи незнайомих солдатів. Рушничні постріли, мов ляскіт батога, зливалися з кулеметним заїкуванням. Маленькі білі хмарки пливли високо в синьому небі, а спереду була купка будинків того самого, білого з лавандово-сірим кольору, як і хмари.

Він був у будинку, тримаючи в кожній руці по гранаті, мов по залізному ананасу. Несподівана самотність знову жалнула його. Надворі стріляв кулемет, перебивавий раз-у-раз випадковим вибухом

набою. Він подивився на підлогу, викладену червоними кахлями й на хромолітографію — жінка з дитиною, — що висіла на побіленій стіні. Він опинився в невеличкій кухні. У плиті ще горів огонь, і на ній щось кипіло в чорному горщику. Крісфільд навшпильки підійшов і зазирнув усередину. На дні, де булькала вода, лежало п'ять картоплин. На другому кінці кухні, за двома поламаними стільцями були двері. Крісфільд підкрився до них, кахлі немов хиталися в нього під ногами. Він поклав пальця на клямку й раптом відсмикнув. Зачаївши дух, довго стояв, дивлячись на двері. Тоді небайдливо штовхнув. Білявий хлопець сидів при столі, сперши голову на руки. Крісфільд дуже зрадів, помітивши, що на солдатів зелена форма. Він спокійнісінько натиснув пружину; з секунду подержав гранату, а тоді кинув її, утікши сам наперед кухні. Ясвоволосий хлопець не ворухнувся; його блакитні очі так само дивилися перед себе.

На вулиці Крісфільд наскочив на високого солдата; той тікав. Солдат схопив його за руку й сказав:

— Вогняна завіса наближається.

— Чия вогняна завіса?

— Нам треба тікати від неї, — казав він, захекано й важко дихаючи. Обличчя плямилося червоними плямами. Вони побігли разом порожньою сільською вулицею. По дорозі їм трапився рудоволосий лейтенант, що спирався на побілену стіну; його ноги являли купу пошматованої одежі й крові. Він кричав гострим божевільним голосом, що довго переслідував їх.

— Де артилерія? Ось що мені треба знати; де артилерія?

Ліс стояв сірий, з дерев капотіло. Крісфільд насилу підвівся з купи листя, де спав. Він зачквк з холоду й голоду, самотній, відбившись од своєї частини. Скрізь були солдати іншої дивізії. Капітан з піскуватими на колір вусами, загорнувшись в ковдри, походжав по дорозі за купкою буків. Крісфільд, скоро розвиднілося, побачив, як він ходив туди й сюди, туди й сюди, за мокрими скущеними стовбурами. Топчучи ногами вогке листя, Крісфільд полпентався геть від солдатів. Здавалося, ніхто того й не помітив. Його обступили дерева. Він бачив самі мокрі стовбури, сіро-зелені, чорві та ще жовте листя молодих дерев, що з усіх боків заступали йому обрій. Тупо міркував, чому це він пішов сюди. Десь у глибині ворухилася невизраза думка звійти свою частину. Сержант Гітінс, Енді, Джеджкінс, Смола... він хотів би знати, що з ними сталось. Згадав про роту, вишикувану на обід, і дух ситої страви, що добувався з похідної кухні. Він був страшенно голодний. Він зупинився й прихилився до порослого мохом стовбура. Глибока вираза на носі пульсувала, немов би там билася кров з усього тіла. Тепер, коли він не шарудів листям, у лісі панувала цілковита тиша, і тільки з листя та віт капала роса. Він напружував вуха, прислухаючись чи не чути ще чого. Тоді помітив; що дивиться на дерево, зреліше дрібною червоною дичкою. Він жадібно нарав жменю, але дичка була тверда й кисла, і після неї він відчув голод іще більше. Від кислого присмаку в роті він несамом-

вито розлютився. Ударив ногою тонкий стовбур дерева; сльози пекли йому очі. Голосно лаючись, верескливо й одноманітно, він пішов лісом, дивлячись у землю. Суччя боляче шкрябало йому в лице, криве гілля чіплялося за нього, але він ступав щораз далі. Нараз спіткнувся на щось тверде, що покотилося в листі.

Спинився, не ворухачись, озирнувшись навколо, переляканий. Під його ногами були дві гранати, а далі на дерево спирався, роззявивши рота, солдат. Спершу Крісфільдові вдалося, що той спить, бо очі йому були заплющені. Він обережно обдивився гранати. Запальники були цілі. Він поклав їх у кишені, зиркнув на солдата, що, здавалося, спав, і пішов геть, натрапивши на іншу лісову стежку, в кінці якої відко було сонячне сяйво. Небо вгорі застигло важкі пурпурові хмари, де-не-де жовто забарвлені. Він пішов був на сонячну смугу, коли згадав, що треба було б обдивитися кишені солдата, якого він щойно бачив, чи нема в нього сухарів. З хвилину він стояв вагаючись, а тоді знову вперто пішов на сонячну смугу.

Щось блиснуло в мереживі сонця й тіней. Зігнувшись на землі, сидів чоловік, насунувши картуза на самі очі, маленька золота смужка сяяла на сонці. Крісфільдові зразу спало на думку, що в нього може є їжа.

— Слухайте, лейтенанте, — кричав він, — чи не знаєте ви, де тут можна дістати чого попоїсти?

Чоловік поволі підвів голову. Крісфільд увесь похолов, побачивши важке, бліде Андерсонове обличчя; непоголена борода чорно чорніла на квадратному підборідді; довга виразка з краплями засохлої крові тяглася йому від брови через ліву щоку до кутка рота.

— Дай мені води, товаришок, — кволо сказав Андерсон.

Крісфільд грубо, мовчки подав йому пляшку. Він помітив, що рука Андерсона на перев'язі і що він пив жадбно, лжючи воду на підборіддя й на поранену руку.

— Де полковник Еванс? — тонким нетерплячим голосом спитав Андерсон.

Крісфільд не відповів, похмуро дивлячись на нього. Пляшка випала з руки Андерсонові і лежала на землі перед ним. Вода, виллюючись на рудувато-жовте листя, блищала проти сонця. Налетів вітрець, зашумів ліс. Злива жовтого листя посипалася навкруги.

— Спершу ви були капралом, потім сержантом, а тепер ви лейтенант, — повільно говорив Крісфільд.

— Краще скажіть мені, де полковник Еванс... Ви повинні знати... Він десь на шляху, — сказав Андерсон, силкуючись підвестися.

Крісфільд мовчки пішов геть. Холодною рукою він стискував у кишені гранату. Ішов поволі, дивлячись під ноги.

Раптом відчув, що натиснув пружину в гранаті. Він силкувався витягти її. Вона застрягла у вузькій кишені. Здавалося, рука і счлоднілі пальці, що вчепилися в гранату, спаралізовані. Тоді тепла радість розлилася в ньому. Він кинув гранату.

Андерсон стояв похитуючись. Ліс затремтів од вибуху. Посипався рясний дощ жовтого листя. Андерсон лежав долі. Він лежав такій рівний, ніби вгроз у землю.

Крісфільд натиснув пружину другої гранати і, заплющивши очі, кинув. Вона вибухла і знов ясно посипалося листя.

Упало кілька краплин дощу. Крісфільд знову був сам, швидко ступаючи, сповнений тепла й сили. Важкий холодний дощ бив йому в спину.

Він йшов, дивлячись униз. Слова незнайомої мови зупинили його. Обірваній солдат у зеленому, з бородою, що взялася ковтунами від болати, стояв перед ним, піднявши руки вгору. Крісфільд зареготав:

— Іди, — сказав він, — живо!

Солдат пошкандибав поперед його; він так тремтів, що мало не падав з кожним повим кроком.

Крісфільд ударив його ногою.

Солдат шкандибав далі, не повертаючись. Крісфільд знов ударив його, щораз почувавши під ногою спинний хребет та м'яке м'ясо стегон, а від реготу майже не бачив, куди йшов.

— Стій! — гукнув хтось.

— Я взяв полоненого, — не перестаючи реготати, закричав Крісфільд.

— Ну вже й полонений, — сказав солдат, показуючи багнетом на німця. — Він, мабуть, збожеволів. Я подбаю про нього... нема радії переправляти його в тил.

— Гаразд, — все ще регочучи, погодився Крісфільд. — Слухай, товаришу, де я дістану чого попоїсти. Я не їв уже півтора дні.

— На лінії розвідувальна чота, там уже дадуть тобі чогось... А як там справи? — Він показав на дорогу.

— А чорт його знає. Я не їв уже півтора дні.

Теплий дух смаженого м'яса добувався з казанка. Крісфільд стояв поважно, почувавши тепло і напихавши рота м'якою картоплею з ситим соусом, а коло нього товпились солдати, розпитуючи його. Поволі він почував ситість і задоволення, йому схотілося спати. Але йому дали рушницю і наказали йти далі з розвідувальною чотою. Чота йшла обережно, тією самою просікою.

— Ось офіцер загинув, — сказав капітан, що йшов попереду. Він трохи сумно прищмокнув язиком.

— Двоє з вас, хлопці, ідіть назад, візьміть ковдри і віднесіть його на перехрестя. Бідолашний. — Капітан пішов далі, прищмокуючи язиком.

Крісфільд дивився просто себе. Він уже не почував себе самотнім, знову маршуючи в лаві. Його ноги тупали в такт з іншими. Йому не треба було думати, чи праворуч іти йому, чи ліворуч. Він робитиме те, що і всі.

ІРЖА

I

У мутнозеленій калюжі при дорозі сиділи малесенькі зелені жабки. Джон Ендрюс вийшов із лав колони, яка повільно посувалася наперед, щоб глянути на них. Трикутні жаб'ячі голівки посеред калюжі вистромлювались із води. Він нахилився й сперся руками на коліна, полегшуючи вагу лаштунку на спині. Так стоячи, міг він побачити їх малесенькі з дорогоцінного каменю очі, кольору топаза. Відчув, як від ніжності до маленьких тендітних тілець жабенят, до очей йому немов підступають сльози. Щось казало йому, що треба бігти і знов ставати в лаву, що треба далі тягтись по грязюці, але він зостався тут, дивлячись на калюжу, спостерігаючи жабок. Помітив у калюжі свій відбиток. Цікаво подивився на нього. Ледве бачив риси брудної гримасуватої маски й силует схиленого над нею рушничного дугла. Ось що зробили вони з нього. І знову задивився на жабок, що плавно, вільно відштовхуючись ніжками, плавали в калюжі кольору обмоток.

Байдуже, так ніби його зовсім не стосувалося те, що діялося навколо, він почув пронизливий звук розриву шрапнелі на дорозі. Він утомлено випростався і був ступив наперед, коли побачив, що поринає в калюжу. Відчув якесь полегшення. Його ноги вгрузли в калюжу; він нерухомо лежав на багвистому березі. Жабенята поховалися, а звідкись у калюжу кольору обмоток поповз тоненький червоний струмок. Він дивився на безладні лави солдатів у темнооливковому, що тяглися повз його. Їхні кроки гули йому в ушах. Він відчув буйну радість, що відокремився від них і ніби крізь яке вікно спостерігав, як вони йшли, або з театральної ложі дивився на якусь утомну одноманітну ц'єсу. Він відсовувався від них далі й далі, аж поки вони стали зовсім малі, мов цяцькові солдатикки, забуті серед мотлоху на горіщі. Світло потьмарилося, так що бачити їх він не міг, а лише чув, як без увагу тупотіли по грязюці їх ноги.

Джон Ендрюс був на драбині, що неймовірно тряслася. Губкою з мильним піском він мив вікна в бараці. Він почав з лівого кутка й намілював один по одному невеличкі довгасті шибі. Рукі йому були, мов олив'яні, і він відчував, що ось-ось упаде з цієї хисткої драбини, але щоразу, коли він обертався, щоб подивитися вниз, збираючись злезити, бачив верх генеральського картуза й генералове підборіддя, що вистромлювалося спід козирка, і хтось гримав: «Струнко!», так лякаючи його, що драбина тряслася ще дужче, і він годивами без кінця розмазував мило шорсткою губкою, хоч кожен сустав його тіла був змучений хитанням драбини.

У вікнах, які він мив методично, швидко по пилці, спалахнуло яскраве світло. То були не вікна, а дзеркала. У кожній шибці він бачив своє худе обличчя в затінку гарматного жерла, що скоса вистромлювалось поруч. Двигтіння раптом припинилося. Він поринув у глибоку темну безодню.

Тонкий надірваний голос наспівував йому в вухо:

У серці Меріленду дівчина живе,
Вона мені серце своє віддає.

Джон Ендр'юс розплющив очі. Була могольна п'ятьма, і тільки ряд яскравих жовтих прямокутників, здавалося, тягся аж до самого неба, де він бачив зорі. Раптом його розум гостро запрацював. Він, кваплячись, злякано почав думати про себе. Трохи витягнув шию. У п'ятні розгледів людську постать, що простяглася горілиць поруч його і весь час чудно ворушила з боку набік головою, співаючи на все горло тонким надірваним голосом. Ту ж мить Ендр'юс відчув міцний дух карболки, що забивав усі знайомі пахощі крові й просяклого потом одягу. Він кругнув плечима і відчув жердини ношів. Тоді знову втопив очі в три яскравожовті прямокутники, що один над одним здіймалися у п'ятні. Безперечно, це вікна, він, десь біля будинку.

Він трохи ворухнув руками. Вони були мов олив'яні, але цілі. Відчув, що ноги йому горять. Спробував ворухнути і раптом знову все затьмарилося в гострому болю. Чийсь голос, не вгаваючи, кричав йому у вуха:

У серці Меріленду дівчина живе,
Вона мені серце своє віддає.

Але другий голос, тихший, говорив без кінця-краю ніжно і дзвінко: «І він сказав, що вони заберуть мене на південь, де на узбережжі стоїть невеличкий будинок, такий теплий і спокійний».

Спів людини поруч його перейшов у безладний крик, як звук фонографа перед кінцем п'єси:

Казковою стала країна,
Як мені присягли її уста.

Другий голос раптом увірвався короткими, жалібними зойками, що перейшли потім в уривки безладної поплутаної лайки. А тихий голос увесь час вів своє. Ендр'юс напружував слух, щоб чути його. Він притищував його біль, немов прохолодний, запашний олійний шматок на тіло.

«І там буде сад, повний квітів, троянд та маляр, там на півдні, і там буде тепло й спокійно, і сонце сяятиме увесь день, і небо буде таке синє...»

Ендр'юс почував, як його уста проказують ці слова механічно, немов яку молитву.

«... І там буде тепло і спокійно, ніякого шуму не буде там. І в саду буде повно троянд і...»

Але другий голос перебивав цей, заглушаючи тихий голос стогоном та жалісними прокльонами.

«І він сказав, що я можу сісти на ганку, і сонце буде тепле й спокійне, і сад буде повен пахоців, і узбережжя буде все біле, а море...»

Ендр'юс відчув, що голова йому, а тоді й ноги, враз піднялися в повітря. Гойдаючись, він після п'яти опинився в блискучобілому коридорі. Від пекучого болю ноги йому тремтіли. Лице чоловіка з цигаркою в роті зблизька подивилося на нього. Рука намацала його горло, де висіла налічка і хтось прочитав:

— Ендр'юс, 1.432.286.

Але він прислухався до голосу, що добувався з п'яти позад нього різко вигукуючи в маринні:

У серці Меріленду дівчина живе,
Вона мені серце своє відає.

Потім зрозумів, що стогне. Його розум цілком захопився дивним ритмом стогонів. З усієї істоти відчував він самі ноги та ще щось у горлі, що все стогнало й стогнало. І весь поринав у тому. Навколо нього сновигали білі постаті, він бачив укриті волоссям руки чоловіка в халаті, вогні, що спалахували й гасли; дивний пах ударив йому в ніс і обгорнув усе тіло, — та ніщо не в силі було відвернути увагу від одноманітного ритму його стогонів.

На лице закапав дощ. Він у всі боки ворухив головою, раптом приходячи до тями. Рот був сухий, як і шкура; він висунув язика, силкуючись спіймати дощові краплі. Його сильно струснули в ношах. Він обережно звів голову, увесь затремтівши від захвату, що може ще її зводити.

— Ану там нижче голову, чуєш? — пробурчав голос біля нього.

З краю від ношів він побачив спину чоловіка в мокрому блискучому плащі.

— Обережно з ногою, чуєш? — він почув, що, не вгаваючи, висі.

Потім враз його нахилили, голова стукнулася об поперечину ношів і він побачив, що дивиться на дерев'яну стелю, де полушилася біла фарба. Йому запахло газоліном, і він почув, як трусить машина. Почав пригадувати минуле, чи давно він дивився на жабенят у калюжі? Він яскраво згадав калюжу з мутнозеленою водою і маленькі трикутні голови жаб. Але це здавалося таким далеким, немов спогади про дитинство; усе життя його перед цим було коротке, як час, що минувся, відколи рушив автомобіль. Він підстрибував і гойдався, міцно вцепившись руками в жердини ношів. Ноги боліли дужче, усе його тіло, здавалося, зшудилося від цього болю. Спід низу добувався різкий голос, що кричав за кожним нахилом карети. Він силкувався не стогнати, але врешті не втримав і забувся в одноманітному протязному стогоні.

Знову на мить відчув капотіння дощу на обличчі, потім тіло його підкинуло. Ряд будинків, рудувато-брунатних дерев, димарів на тлі олив'яного неба — усе враз захиталося перед його очима і через мить заступилося склепінням сходів. Ендр'юс ще стогнав стиха, але очі йому з несподіваною цікавістю прикувалися до наліпних розеток склепіння й гербових щитів в центрі кожної частини стелі. Потім він глянув на лице чоловіка, що ніс нижчий кінець ношів. Це було

біде лице з прищиками біля рота й добродушними водяно-блакитними очима. Ендр'юс подивився в ті очі й силкувався всміхнутися, але той, хто ніс ноші, на нього не дивився.

Після нескінченних годин трусіння на ношах, коли він забувався, стогнучи з болю, до нього брутально торкнулися руки, стягли геть одіж і поклали на койку, де він лежав, задихаючись, втягуючи свіжий дух дезинфекції від постільної білизни. Він почув над собою голоси.

— Ця поранена нога не така погана... а ви ж казали, що її треба ампутувати?

— Ну, а що ж з ним, коли так?

— Можливо, контузія...

Від жаху холодний піт пройняв Ендр'юса. Він завер, заплющивши очі. Напади обурення збуджували його. Ні, вони ще не зламали його, він іще панує над своїми нервами, — доводив він собі. Проте, відчував, що руки, згорнуті на животі, тремтять. Біль у ногах розтанув у страху, що опав його. Даремно намагався він думати про щось стороннє. Він спробував думати про мелодію, наспівувати її, але в ухах йому кричав голос, що, здавалось, співав уже місяці, роки:

У серці Меріленду дівчина живе,
Вона мені серце своє віддає.

Це горляння, ця спотворена мелодія й біль у його ногах дивно переплутались, здавалось, чимсь єдиним і сам біль видавався тільки тремтінням безумної мелодії.

Він розплющив очі. Питьма зникла в ледве помітному жовтому світлі. Він квапливо обмацав себе, ворухнув головою й руками. Відчув байдуність, велику немічність і спокій: мабуть, він довго спав. Провів зашкарболою брудною рукою по лиці. Шкура була м'яка й холодна. Він ліг щокую на подушку і, не знати чому, задоволено всміхався.

Царниця Савська йшла до нього, тримаючи парасольку з маленькими яскравочервоними дзвониками навколо, і від тих дзвоників йшла прохолода. Волосся її було укладене у високу зачіску, густо обсіпану блакитною ірисовою пудрою, а на довгому шлейфі, який несла малпа, були вишиті в яскравих тонах знаки зодіака. То була не царниця Савська, а сестра-жалібниця, що її обличчя в темряві він не міг розглядіти, а вона спритно, по професійному, підсунувши під голову руку, не дивлячись на нього, давала йому щось пити. Він сказав: «Дякую» своїм звичайним голосом, що серед тиші здивував його самого, але вона пішла, нічого не відповівши, і він зрозумів, що то дзеленькотілі склянки ва таці, коли вона підходила до нього.

Хоч як було темно, він помітив стримані рухи сестри, коли вона мовчки підійшла до сусідньої койки, тримаючи поперед себе тацю з склянками. Він повернув на подушці голову й подивився, як обережно підсувала вона руку під голову сусіди, даючи йому напиться.

«Незаймана», подумав він, «напевне незаймана», і він тихенько засміявся, хоч ноги гостро й болісно замліли. Йому здалося, немов би душа йому раптом прокинулася від довгого заціпеніння. Заклята нудьга, що цілі місяці мертвила його, немов зникла геть. Він був

вільний. Йому спала радісна думка, що поки він на цій койці, в шпиталі, ніхто не відаватиме йому наказів. Ніхто не накаже почистити гвинтівку. Нікому не треба козиряти. І він не буде мучитися, як би догодити сержантові. Він може лежати цілісінький день і снувати свої власні думки.

Можливо, його поранено тяжко, і його звільнять з війська. Від цієї думки серце йому несамовито заколотилося. Це значило: він, що вважає себе за пропащого, що без опору дав затоптати себе в болото неволі, що вже не бачив ніякого звільнення від цієї машини, крім смерті, — він житиме. Він, Джон Ендр'юс, житиме.

Здавалося незбагненним, як він міг капітулювати, як він взагалі дозволити цій важкій, як жорна, дисципліні робити з ним, що заманеться. Він ще раз яскраво побачив себе, яким був перед тим, як його власне життя раптом було перекреслене, перед тим, як він опинився рабом між рабами. Він згадав сад, де в дитинстві сидів під миртовим кущем, мріючи весь м'ясний літній день, коли пашні шелестіли й мінчалися під пекучим сонцем. Він пригадав день, коли стояв голісінький посеред низької кімнати, а сержант мацав його пальцями й впіряв. Він раптом подумав, коли це могло бути? Невже тільки рік тому? Проте, за цей рік викреслено всі роки його життя. Але тепер він знову почне жити. Годі ганебно плазувати перед зовнішнім світом. Він буде відважний.

Біль у ногах поволі зосередився в ранах. Він ще трохи силкувався забути цей біль і мріяти далі, але спанина в ранах відбивалася в голові і хоч як одчайдушно намагався він продертися крізь туманні спомини й пригадати, хоч би невиразно, усе, що було яскравого й пожаданого в його житті, і закласти в собі новий фундамент для опору проти світу, щоб можна було розпочати наново жити, — він знову став тільки буркотливою пораненою плоттю, рабом, переможеним машиною; він почав стогнати.

Холодний сталевो-сірий світ сповнив палату, розсіюючи жовтий відблиск, що спершу почервонів, а тоді зник. Ендр'юс бачив ряди койок навпроти себе і темні сволоки над головою. «Мабуть, цей будинок дуже старий», — подумав він, і думка ця дивно схвилювала його. Чудно, що цариця Савська спала йому на думку, це ж безліч років тому думав він про це. Від дівчини на перехресті, що співає під вуличним ліхтарем, до патриціанки, що обриває троянди з височини своїх ношів, усі напіввигадані образи, усі втілення твого бажання... то була цариця Савська. Він голосно прошепотів: «La reine de Saba, la reine de Saba», і затремтівши від передчуття, що завжди хвилювало його увечері проти різдва, коли ще був малим хлопчиком, в свідомості, що новий світ розкриється перед ним, — він підклав руку під голову і спокійно заснув.

— Ну, хіба не жаби — обернути таке приміщення на шпиталь? — казав санітар, широко розчепіривши ноги, руки в боки, обернувшись до койок і звертаючись до кожного, хто почував себе добре й міг

* Цариця Савська, цариця Савська.

слухати. — Слово честі, не знаю, глосці, як витримаєте ви в цій дірі... Тут не було навіть електрики, поки не провели її мн... Як вам це подобається! Це свідчить, як піклуються ді клятї жабя... — Санітар був кудий, хоробливий на вигляд, з жовтуватим поморщеним обличчям і великими жовтими зубами. Коли він усміхався, горизонтальні зморшки на його чолі і зморшки, що йшли обабіч носа до кутків уст, виступали ще більше, і все його лице здавалося немов загримованим для комічної ролі в кіні.

— Щось ніби артистичне — правда? — спитав Епабаум з койки сумійної з Ендрюсовою, сухорлявий, з великими зляканими очима й буряковим обличчям, так ніби з нього геть зідрали шкіру. — Подивіться на роботу на стелі. Чимало, мабуть, грошенят вискочило.

— Непогано, як на танцювальну залу, коли трохи упорядити її, але як на шпиталь, то ні к чорту.

Ендрюс вигідно лежав на своїй койці, мов би з якогось іншого світу дивлячись на палату. Він почував себе зовсім чужим — і розмові, що точилася тут, і людям, що лежали мовчки або стогнали й кидалися в рядях вузьких койок, які заставляли всю цю залу в стилі ренесанс. У жовтому світлі електрики, дивлячись поверх вузької голови та раз-у-раз викривленого гримасою обличчя санітара, він невразно бачив там, де сволюки стелі віддаляються від стіни, ряд півстертих щитів, які підтримували фігури, вирізьблені на сирій кам'яній стіні — рукаті сатири з рогами, козячими бородами й ямкуватими очима, маленькі, присадкуваті фігури воляків і городян у чотирикутних капелюхах з мечами поміж зігнутих кодія, голі руки й ноги, переплетені з закрутками гострокінчатого акантового листу — усе це виділося дуже невразно; а коли електричні лампи гоїдалися від вітру, що знімав санітар, сквапно проходячи, — усі вони, здавалося, підморгували й звивалися, примарно посміхаючись із простертих долі тіл. Проте вони були близькі, приязні Ендрюсові. Він невразно хотів бути також угорі, товпитися під сволюками, гримасувати крізь важкі гірлянди гранатів і акантового листя, цього втілення старовинної буйної жадоби, чистих вогнів, що згасли, припали попелом віки тому. Він почував себе, як удома — в цій широкій залі, збудованій для широких рухів, поважної ходи, де дріб'язкова рутинна армії здавалася нереальною, а поранені солдати — негодящими автоматами, поламаними цяцьками, що лежали вряд.

Ендрюса відірвали від його думок. Епабаум говорив до нього Він повернув голову.

— Ну, як ти почуваш себе на становищі пораненого, друже?

— Чудово!

— Чудово?.. Ще б пак... Краще, ніж увесь день здвоювати рляд.

— А куди тебе поранено?

— Та от тепер у мене одна рука зосталась... А втім, наплювати... Одвіз свого останнього пасажира, та й по всьому.

— Що ти хочеш сказати?

— Я їздив на таксі.

— Прямна робота, правда?

— Та присягаюсь, корисна, якщо знати діло.

— Так ти, виходить, був шофером? — встрияв санітар. — Чудова робота... Коли я був у шпиталі — ще не у військовому — половина калічень була від таксі. У дитячій палаті лежала дівчинка шести років, так їй ноги по щиколодки геть чисто відтало таксі. Таке гарне ляне волоссячко було в неї... Гангрена... Тільки день і конала... Ну, я піду. І вам, хлопці, закортіло б піти туди, де я буду сьогодні ввечері!.. В одному тільки вам і пощастило, хлопці, що нема чого турбуватися про профілактику. — Санітар зморщив лице і хитро підморгнув.

— Слушайте, чи не можете ви мені зробити одну річ? — спитав Ендр'юс.

— А чом же, коли не клопітно.

— Чи не купите ви мені книжку?

— Хіба вам мало тих книжок, що в «христіанського» солдата є?

— Ні... це особлива книжка, — посміхаючись сказав Ендр'юс, — французька.

— Французька? — Гаразд, побачу, чи зможу купити. А як вона зветься?

— Флобера... От якби ви мені дали клаптик паперу й олівця, я написав би.

Ендр'юс нашкрывав назву книжки на одірваному ордері.

— Ось.

— Що за чортівня? Хто це Антонів? * Гостра штучка, мабуть. Хотів би я читати по французькому. Якщо ви читаєте такі книжки, ми вас виставимо звідси й вирядимо в номер чотири, вулиця Вілльє.

— З малюнками? — спитав Еплбаум.

— Один хлопець утік такі звідси місяць тому... Мабуть, не міг більше витримати. Його рава відкрилася, стався крововилив, і тепер його відслали назад, маєш полежать... Однак, треба йти. Бувайте! — Санітар квапливо пішов до виходу й зник.

Світло гасило, крім лампочки над сестриним столиком біля орнаментованих дверей, з крученими колонками, вирізьбленими з сірого каменю, які видно було над білою ширмою, що закривала двері.

— А про віщо ця книга, братухо? — спитав Еплбаум, повертаючи голову на своїй худій шиї, щоб краще побачити Ендр'юсове обличчя.

— Про одного чоловіка, який так пристрасно бажає всього, аж нарешті гадає, ніби нема вже чого бажати.

— Ти, мабуть, з університету? — саркастично поспитав Еплбаум.

Ендр'юс засміявся.

— Ну, так я хотів розповісти тобі про те, як я був шофером на таксі. Силу грошей закрівав, коли мене ще не брали до війська. Тебе теж по набору?

— Так.

— Як і мене. Я невисокої думки про тих хлопців, які задаються, ніби самі пішли, а ти?

— Та й я ні, сто чортів їм у ребра!

— Ні? — почувся голос по другий бік Ендр'юса, голос був тон-

* Ендр'юс просить купити йому драму Флобера «Спокуси святого Антонія».

кпій і загинався — А я т-т-тільки й можу ск-к-казати, що якби я не записався, я б загубив усе своє діло. Ні, сер, ніхто не може закинути мені, що я не своєю охотою записався.

— Ну, це тобі так здається, — сказав Епшаум.

— Маєш рацію, чорт дерн, мені так здається.

— А хіба твоє діло не загинуло?

— Ні, сер, я можу знов розпочати його там, де покинув. Я маю добру репутацію.

— А в чім?

— Я трунар з професії, мій тато ще передо мною був трунарем.

— Так ти мабуть почуваш себе тут, як удома! — мовив Енд'юс.

— Не маєш права говорити так, хлопче, — сердито сказав трунар. — Я людяний. Я ніколи не почувую себе, як дома, в цій брудній різанині.

Сестра проходила повз їхні койки.

— Як можете говорити ви такі страшні речі, — мовила вона. — Світло вже погасило. Мусите, хлопці, лежати тихо... А ви, — вона обсмикала простирadlo на трунаревому ліжку, — не забувайте, що зробили гуни в Бельгії... Бідолашна міс Кавел,* така сама сестра, як і я.

Енд'юс заплющив очі. Скрізь було тихо, і тільки чути було, як уривчасто хрюпали та важко дихали змучені солдати. «А я думав, що вона цариця Савська», промовив він до себе, скривившись у пітьмі. Він почав думати про музику, що її збирався написати про царицю Савську ще до того, як обірвалось його життя в порожній кімнаті, де його виміряли і зробили з нього солдата. Стоячи в пітьмі, у пустелі свого розпачу, він почує в даліні звуки каравану: — дзенькіт вуздечок, гудіння рогів, крики ослів і гортанні голоси людей, що співають пісень у пустині. Він зведе очі і побачить перед себе трьох зелених нерухомих верхівців на запієнених диких ослах, що показують на нього довгими пальцями. Нараз гарячим вихором закрутиться музика навколо його — флейти, літаври, рев рогів і плач воїнок, а смолоскипи палатимуть червоно й жовто, оточуючи його вогненним шатром, де яскраво товптимуться в'ючні мули, смугляві погоничі й вкриті барвистими попонами верблуди й слони з блискучою від самоцвітів зброєю. Голі раби зігнуть свої лиснючі спини перед ним, стелячи йому килим під ноги, і крізь полум'я смолоскипів рушать до нього цариця Савська, прибрана смарагдами й тьмяно-золотими оздобами, а малпочка підстрибуючи нестиме ззаду кінець її довгого трену. Цариця покладе руку з тонкими химерними нігтями йому на плече й, дивлячись їй у вічі, він нараз відчує, що досяг усіх жагучих образів свого бажання.

О, якби тільки він був вільний і мав змогу працювати! Усі місяці, втрачені в його житті, пройшли перед його очима, мов процесія привидів. І він лежав на своїй койці, втупивши широко розплющені очі в стелю, очайдушно сподіваючись, що рани його гоїтимуться ще довго.

* Едіт Кавел — американка, сестра-жалібниця. Винувачена в шпіонажі, була розстріляна німцями в Бельгії. Цей розстріл був формальним приводом до оповіщення війни Америкою.

Елбаум сидів край койки, одягнений у чисту нову форму; лівий укав її висів порожній і ще видно було залім, по якому він був горнутий.

— Так ти й справді йдеш? — спитав Ендр'юс, повертаючи на пошці голову, щоб подивитись на нього.

— Закладаюся штанами, Енді, що йду... І ти так само пішов би, кби трохи з ним побалакав.

— О, як би я хотів, коли б міг. Та не те що додому, мені... коли б ільки вилізти з форми.

— Я ані трохи не гоню тебе, голубе, другого разу ми вже будемо удріші... Тоді я буду головою військової комісії.

Ендр'юс засміявся.

— Якби я не був дурний...

— Т-т-ти був не один, — почувся зза Ендр'юса заїкуватий голос рунаря.

— Чорт, а я думав, трунарю, ти сам записався.

— Воно так і було, я не сподівався, що так вийде...

— А ти думав, що це буде гулянка?

— Чорт, мене не турбує, що я під газ потраплю, або що розірве мене, або інше що, — але я гадав: ми прийдемо і зробимо тут лад. Мене ж було ходове діло, трунарське, його заснував ще мій бацько... Іні виконували найкращі замовлення в Тіллетсвілі...

— Де? — сміючись, перебив Елбаум.

— Тіллетсвіль; хіба ти не знаєш географії?

— Ну далі, розкажи нам про Тіллетсвіль, — лагідно сказав Ендр'юс.

— Так ось, коли у-упокоївся там сенатор Уолес, кому ви думали б оручили набальзамувати тіло, відвезти на вокзал і доглянути, щоб се було як годиться? Нам... І я вже думав одружитися з шикарною івчиною і мав доволі «рук», які допомагали б мені влаштуватися, а навіть дали б замовлення, але я, як той дурень, узяв та й записався, та ще й у піхоту... Але, чорт би їх узяв, усі казали, що ми втратимося, щоб забезпечити світові демократію і, що, коли хто не іде, ніхто з ним не матиме справи.

Раптом він аж здригнувся від кашлю й ніяк не міг спинитися. Іарешті, між кашлем він сказав тоненьким, кволим голосом:

— Ну, от я й тут! І нічого не вдієш!

— Демократія... Хіба це демократія, що ми їмо смердючий гуляш, і дя гладка баба із спілки християнської молоді ходить з полковниками жерти шоколадне суфле... Добра демократія!.. Але я от що скажу вам: не будьте вівцями.

— Алеж, чорт дері, овець завжди більше як чого іншого, — промовив Ендр'юс.

— Як той казав: дурень народжується щохвилини. Цього ви пересвідчитесь, попоїздивши шофером, якщо нічого іншого не навчесь... Ні, сер, я візьмуся до політики. У мене є добрі зв'язки на Івадцять п'ягій вулиці... Бачте, в мене є тітка, містрис Саллі Шульц, власниця готелю на Сто тридцять третій вулиці. Чули ви про Джіма Д'Раяна? Не чули? Це її добрий приятель, розумієте? Бувши обое

католиками... Ну, я пішов подивитися, що воно тут за місто... Старий Форд каже, що спіднички тут — персики з вершками.

— Завжди к-кажеш таке, щоб драгувати хлопців, — заїкаючись, промовив трунар.

— Хотів би я піти з тобою, — сказав Ендр'юс.

— Ти, Енді, незабаром видажаєш, потрапиш до групи «А», дадуть тобі рушницю і «сроком руш, хлопці!» пересвідчитися, чи не краще влучають тепер фрци.. А ще пагякає про дурнів. Та ти найперший дурень, яких я коли бачив... Ну, нащо тобі здалося говорити лейтенантові, що ноги тобі вже не дуже болять? Та ти й не оглянешся, як тебе звідси вишкочуть. Ну, піду подивлюся, які тут мамзели.

Елбаум, убраний у форму, що висіла на ньому як мішок, гоголем пішов до дверей, і вся палата задрісно дивилася йому вслід.

— Диви, він мабуть і справді збирається бути президентом, — в'їдливо сказав трунар.

— Мабуть, що так, — додав Ендр'юс.

Він знов умосгнувся в ліжку, поринаючи в тупе відчуження драгівливого пекучого болю, з яким поволі зростались порвані зв'язки його стегон. Він безнадійно силкувався забути про біль; йому було про що подумати. Коли б він міг лежати цілком спокійно й збирати обірвані кінці думок, що блискали йому в голові. Він полічив, скільки днів він у шпиталі; п'ятнадцять. Чи можливо, щоб так давно. А він ще не встиг ні про що помркувати. Незабаром, казав Елбаум, його зачислять до групи «А» і пошлють знов на каторгу, і він не поверне своїй мужності, свого самовладання. Який, проте, болягуз він, що підкорився. Солдат побіч його все кашляв. Ендр'юс хвилину дивився на обрис жовтого обличчя на подушці, на загостреній ніс і невеличкі зажерливі очі. Він уявив пишний похоронний церемоніал, чорні рукавички, витягнені обличчя і тихі, лагідні голоси. Цей чоловік і його батько ще перед ним жили з того, що удавали те, чого не почували, жили з того, що на всі способи оповивали дійсність кременем і сухозлотоцею. Для цих людей ніхто й ніколи не вмирав; люди «відходили» й «упокоювались». А втім, трунарі потрібні. І діло це не ганебніше за яку іншу торгівлю. І щоб не зашкодити своїй торгівлі, цей трунар сам записався до війська, бо треба ж було забезпечити світові демократію. Ця фраза виринула в голові Ендр'юса серед цілої низки популярних мотивів і патріотичних нумерів на водевільній сцені. Він згадав як переможно мали над П'ятим авеню величезні прапори, як юрби, повні почуттям обов'язку, видавали гучні поклики. Це була поважна причина для трунаря. Та хіба для нього, для Джона Ендр'юса, це була причина поважна? Ні. Він не мав фірми, його не гнав у армію тиск громадської думки, він не був захоплений хвилею сліпої віри в слова підкуплених агітаторів. Він не мав сили жити. Йому на думку спали всі ті, хто на протязі всієї довгої, повної трагізму історії, з усміхом жертвував собою заради непорушності своїх ідей. Він не мав мужності навіть пальцем ворухнути за свою волю, але щиро радів. Ризикуючи своїм життям, як солдат, за справу, яку вважав марною. Яке право на існування мав такий чоловік, надто полох-

длий, щоб обстоювати свої думки й почуття, всього себе, усе, що робило його людиною, відмітною від товаришів, а не рабом, який стоїть з картузом у руці й жде, щоб хтось дужчий наказав йому діяти?

Мов раптовий нуд, огида до себе сповнила його. Розум його перестав формулювати фрази й думки. Він віддався огиді, як людина, що багато випила, а, проте, тримала свою волю на поведи — і от зараз безладно віддається сп'янінню.

Він лежав дуже спокійний, заплющивши очі, прислухаючись до руху в палаті, до голосів солдатів і до нападів кашлю, від яких заригувався його сусіда. Пекучий біль одноманітно пульсував. Він почував голод і невиразно хотів, щоб уже була вечеря. Як же ж мало давали їсти в шпиталі!

Він гукнув до солдата на протилежній койці:

— Гей, Сталкі, котра година?

— Та час уже обідати. А що, маєш добрий апетит на котлети з цибулею та на смажену французьку картоплю?

— Мовчи!

Почував брязкіт олив'яного посуду на другому кінці палати, і Ендр'юс іще дужче заметався на своїй подушці. Вірші «Пропшірського хлопця» глузуливо звучали йому в голові:

Був світ — той самий, давній світ,
І я — був я, мої речі зо мною,
І нічого не міг я більше зробити,
Як знову зайнятися грою.

Попоївши, він узяв «Спокуси св. Антонія», що лежали біля його непорушних ніг, і заглибився в книжку, жадібно зачитуючись пишно змодульованими фразами, неваже книга була наркотиком і в ньому ніг він знайти вайглибше самозабуття.

Він поклав книгу й заплющив очі. Мозок його був сповнений невідчужного мінливого слява, мов океан теплої ночі, коли кожна хвиля юзбивається на білде полум'я і в темній воді з'являються таємничі олочні вогні, блискають і зникають. Він поринув у чудний потік армонії, що пройняла все його тіло, як ото сіре небо на світанку невацька сповняють без краю мінливі візерунки світу, кольорів тіней.

Але коли він спробував опанувати свої думки і надати їм певного узичного виявлення, він побачив нараз, що спорожнів, як невелика ротока в піскуватих берегах, повна срібних рибок, нараз порожіє, коли тінь упаде на воду, і людина, замість тисячі блискучих величких тілець, бачить свій невиразний відбиток.

Джон Ендр'юс прокинувся, відчувши холодну руку на голові.

— Чи добре себе почуваете? — спитав хтось над його вухом.

Він побачив одутле, немолоде обличчя з товким носом, сірими чима і темними кругами під ними. Ендр'юс відчув, як ті очі допитливо дивилися на нього. Він помітив на рукаві, кольору хаки, червоний трикутник.

— Добре, — відповів він.

— Якщо ви, хлопче, не заперечуєте, я хотів би з вами трохи поговорити.

— Не заперечую. Ви маєте стільця? — усміхаючись, поспитав Ендр'юс.

— Я мабуть недобре зробив, збудивши вас, але бачите... ви були ближчий у ряду і я боявся, що забуду про вас, коли промину.

— Розумію, — сказав Ендр'юс, раптом надумавши вивести провід у розмові від «христіанського» солдата. — Чи давно ви у Франції? Як вам на війні? — хутко поспитав він.

Той сумно усміхнувся.

— О, ви, здається, хлопець сиритний, — сказав він. — Мабуть хочете швидше повернутися на фронт і перебити якнайбільше гунів? — Він знов усміхнувся з поблажливим виглядом.

Ендр'юс не відповів.

— Ні, сянку, мені тут не подобається, — помовчавши, сказав «христіанський» солдат. — Хотів би я бути вдома, але велика річ почувати, що виконуєш свій обов'язок.

— Та певно, що так, — мовив Ендр'юс.

— Чи чули ви про великий повітряний напад на німців? Вони бомбардували Франкфурт; о, коли б ще вони могли стерти з карти Берлін!

— Скажіть, ви дуже їх ненавидите? — тихо спитав Ендр'юс, — бо тоді я скажу вам щось і вам до нестями сподобається... Ось нахиліться.

Той зацікавлено нахилився.

— Щовечора о шостій приходять сюди в шпиталь полонені німці по недоїдки; то коли ви справді їх так ненавидите, — позичте револьвера у когось із ваших приятелів офіцерів і постріляйте...

— Слушайте... хлопче, де ви виховувались? — він раптом стурбовано випростався. — Хіба ви не знаєте, що полонені — священні?

— А знаєте, що сказав наш полковник перед Аргонським наступом? — що більше візьмемо полонених, то менше харчу нам залишиться; і знаєте, що було з полоненими? Чому ви ненавидите гунів?

— Тому що вони варвари й вороги цивілізації. Ви, мабуть, досить освічені й знаєте це, — відповів «христіанський» солдат, сердито підвишуючи голос. — До якої церкви ви належите?

— Ні до якої.

— Алеж ви повинні були мати зв'язок із якоюсь церквою, юначе. Не могли ж ви вирости в Америці язичником. Кожен христіанин належить чи належав до якоїсь церкви по охрищенні.

— Я не претендую бути христіанином.

Ендр'юс заплющив очі й одвернув голову. Він почував, як той нерішуче постояв коло нього. Через якийсь час він розплющив очі. «Христіанський» солдат нахилився над другим ліжком.

Крізь вікно на другім боці палати він бачив краєчок блакитного неба поміж білих з пурпуровими тінями, немов би ліплені покраси, хмар. Він дивився на небо, аж поки хмари почали золотитись у вечірньому сяйві й заслали його. Люте, безнадійне роздратовання пекло Ендр'юса. Як ці люди тішилися з ненависті! Щодо цього, то вже

краще бути на фронті. Люди гуманніші, коли вбивають один одного, аніж коли говорять про це. Отже, цивілізація це тільки величезна споруда облуди, і війна не тільки не руйнує її, але найповніше й найбільше її виявлення. Та повинно ж бути на світі щось більше, як зажерливість, ненависть і жорстокість. Чи може ці пишномовні фрази, що, мов блискучі змії, літають над людством, теж сама облуда? Змії в повітрі — от що вони справді, — пристрій з позолоченого паперу, причеплений до мотузка, прикраса, до якої не треба ставитись поважно. Він подумав про всю довгу низку людей, що боліли невимовною вікчемністю людського життя, які силкувалися словами змінити лад, які навчали прагнути іншого світу. Туманні й загадкові постаті — Демокрит, Сократ, Епікур, Христос; їх було так багато і такі невизначні були вони в срібляному тумані історії, що він ладен був вагатись, чи не були вони його власним виворотом; Лукрецій, св. Франціск, Вольтер, Руссо і сила інших, знаних і незваних, протягом цих трагічних століть; одні з них плакали, інші сміялись, і слова їх здіймались блискучими м'якими бав'юками, на мить засліплюючи людей і лопаючись. Він почував божевільне бажання пристати до переможних, кинутись у неминучу поразку, прожити життя, як сам хотів, не зважаючи ні на що, проголосити фальшивість євангелій, що під їхнім захистом зажерливість і страх сповнювали все більшими й більшими муками нестерпну агонію людського життя.

Тільки виїде він з шпиталю, — одразу ж дезертує; це рішення зневацька виникло в йому й примусило збудженим кров радісно захвилюватися в тілі. Тільки це й лишається йому; він дезертує. Він уявляв, як, шкандибаючи, утікає в темряві на своїх покалічених ногах, зриває з себе форму й зникає десь у далекому кутку Франції або закрадається стежками до Іспанії, на волю. Він ладен перетерпіти все чисто, піти на всяку смерть задля кількох місяців волі, в якій він забуде пониження цього останнього року. То був його останній марш з ранцем.

Безмежна радість захопила його. Здавалося, вперше за все своє життя він вирішив діяти. Усе інше було безцільне прагнення. Кров співала йому в вухах. Він утопив очі в напівстертій фігурі, що підтримували щити під сволоками протилежної стіни. Вони, здавалось, випростовували свої зібгані постаті й підбадьорюючи всімалися йому. Він уявляв їх вояками з старих казок, як вони вбивають драконів у зачарованих лісах, уявляв спритних купців та ремісників, кущонів, сатирів і фавнів, як вони вистрибують із своїх ніш і тягнуть його за собою в навальнім товщиці під звуки флейти — в останній безнадійний наступ на цитадель муки.

Світло погасили, і санітар обійшов койки з шоколадом, що лився в жестиані кухлі з приємним шипінням. З масним смаком шоколаду в роті, з відчуттям теплоти в шлунку, Джон Ендр'юс заснув.

Коли він прокинувся, в кімнаті була метушня. Крізь вікно навпроти промикалося червоноувате сонячне світло, а занадвору добувся безладний гамір, дзвони й рев гудків.

Ендр'юс подивився повз свої ноги на ліжку Сталкі навироти. Той сядів, випроставшись, з широко розплющеними очима.

— Хлопці, війна скінчилась!

— Викиньте його геть!

— Западись ти!

— Хай тобі заціпить!

— Прив'яжіть цього бугая! — загукали з усіх кутків палати.

— Хлопці! — ще голосніше загукав Сталкі, — отже я вам по правді, війна скінчилась. Мені саме снилося, ніби кайзер прийшов до мене на Чотирнадцяту вулицю й кидав мені п'ять центів за склянку пива. Війна скінчилась. Не чуєте хіба свистків?

— Ну й добре, збираймося додому!

— Замокніть! Чи дасте людям спати?

Палата знову заспокоїлась, але очі у всіх були широко розплющені; солдати лежали на своїх койках чудно спокійні, ждучи й дивуючись.

— Я скажу, — знов закричав Сталкі, — понад усі війни була війна... Що, не казав я вам?

Коли він говорив, парусинова ширма перед дверима впала і в кімнату увійшов майор; картуз йому збився, лице було червоне; в руці він тримав мідного дзвінка і несамовито дзвонив, проходячи палатою.

— Солдати! — гукнув він густим голосом, як ото сповіщають очки в без-болі.* — Сьогодні о четвертій годині три хвилини вранці війна скінчилась... Замирення підписано. К чорту кайзера!

Тоді він шадено задзвонив в обіденний дзвоник і затанцював між рядів койок, тримаючи старшу сестру за руку, а ця тримала невеликого жовтоволового лейтенанта, а цей — другу сестру і так далі. Підстрибуючи, вони бігли ланцюгом по палаті; передні співали — «Зоряний прапор», а задні — «Яккі йдуть», і всь те глушив майор своїм мідним дзвоником. Солдати, хто міг сидіти, посідали на ліжках і кричали. Інші неспокійно переверталися від оглушливого гамору.

А ті, обійшовши всю палату, вийшли, лишивши її в замішанні. Дзвінок добувався вже з другого краю будинку.

— Ну, що ти думаєш про це, трунарю? — поспитав Ендр'юс.

— Аж нічого.

— Чому?

Трунар перевів свої чорні оченята на Ендр'юса і глянув йому просто в вічі.

— Хіба ти не знаєш, що в мене крім рани?

— Ні.

— Я ж так кашляю. Я думав, що ти спостережливіший. У мене ж, хлопче, тbc.

— Звідки ти знаєш?

— Завтра мене переводять у палату тbc.

— От чорти! — Але слова Ендр'юсові заглушив пароксизм кашлю, що схопив його сусіда.

Додому, хлопці, всі додому; додому хочемо йти! співали видужуючі під управлінням Сталкі, який стояв на ліжку

* Популярна в Америці гра в м'яч.

в рожевій шпитальній піжамі; вона була занадто коротка, і спід неї видно було худі ноги, порослі рудим волоссям. Він брязкотів двома мисками, вибиваючи такт.

— Додому... Я ніколи не буду вдома, — мовив тручар, коли гамір трохи вщух. — Знаєш, чого я хотів би? Я хотів би, щоб війна тривала, доки не виб'ють всіх байстрюків.

— Яких байстрюків?

— А тих, що всіх нас сюди пригнали. — Від знову знесилено за- кашлявся.

— Алеж їм ніщо не станеться, навіть коли всі інші людські істо- ти... — почав Ендр'юс. Його перебив громовий голос з другого кінця палати:

— Струнко!

Додому, хлопці, всі додому; додому хочемо йти!

тривала пісня. Сталкі подивився в кінець палати і, побачивши, що там — майор, впустив миски, і вони розбилися коло його ліжка, а сам він мерщій заліз під ковдру.

— Струнко! — знову загорлав майор.

У палаті раптом запала ніякова тиша, уривана тільки кашлем Ендр'юсового сусіда.

— Якщо я ще почую галас у цій палаті, я вижену вас усіх із шпиталю, а хто не зможе йти, той порачкує... Війна скінчилась, але ви служите в армії, не забувайте цього.

Майор блиснув очима на ряди койок. Він повернувся на підборах і вийшов у двері, кинувши сердитий погляд на перекинуту ширму. У палаті було тихо. Знадвору чути було гудки, несамовито дзвонили у дзвони по церквах і коли-не-коли добувалися співі.

II

Сніг бив у вікна й стукотів по бляшаному даху флігеля, що був прибудований з одного боку до шпиталю і звався вітальнею. То було похмуре приміщення, прикрашене гірляндами закурених паперових прапорців, які один з «христіанських» солдатів поначеплював на косі своєї стелі, щоб відзначити різдво. Там стояли столи, на яких навалені були потріпані журнали, та прилавок, де були вишикувані потріскані білі чашки в сподіванні незвичайної нагоди, коли можна буде одержати какао. Серед кімнати, біля стіни головної будівлі, горіло в грубі, а навколо сиділо кілька людей у шпитальних халатах, сонно розмовляючи. Ендр'юс спостерігав, сидячи біля вікна, дивлячись на їхні широкі спини, схилені до груби, і на руки, звислі поміж колін, мляві від нудьги. Повітря було важке від вугільного чаду, змішаного з карболкою, від солдатського одягу й застоюного цигарко- вого диму. За прилавком із чашками «христіанський» солдат, кудий, рудий, вкритий ластовинням, читав паризьке видання «Нью-Йоркського Геральда». Ендр'юс, сидячи біля вікна на своєму стільці, відчу- вав, як ця мертвотна нерухомість навколо засмоктує його. На ко- лінах йому лежала купка записаних олівцем нотних аркушів, які він

нервово скручував і розкручував, дивлячись на грубу й нерухомі спини коло неї. В грубі стиха гуло, «християнський» солдат шарудів газетою, часом добувався сонний шепіт солдатський, а знадвору одноманітно й рівно у шибки бив сніг. Ендр'юс невиразно уявляв, як він швидко йде вулицями: сніг б'є йому в лице, навколо вируділо, проносяться рум'яні з холоду обличчя, блискучі очі спід капелюхів на мить зупиняються на ньому і минають; проходять гнучкі постаті живок, загорнутих у шалі, видно невиразні обриси грудей і стегон. Чи зможе він коли вільно й навмання блукати міськими вулицями? Він простяг ноги перед собою на підлозі: вони були якісь дивні, задубілі, тремтливі; але то не від ран були вони такі — вемов наляті оливом. Мертвогна нерухомість навколишнього життя опанувала кожну звинсту заглибину його мозку, і він ніяк не міг струсити з себе цю мертвотність припалих порохом, покалічених автоматів, що втратили своє власне життя, автоматів так довго муштрованих, що їх кіпцівки позбулись власних рухів, і тепер сидять ці автомати, нудьгуючи й ждучи наказів.

Нараз Ендр'юс прокинувся від думок; він спостерігав, як за шибкою, сяючи, кружляли сніжинки, коли це почув, що хтось зовсім біля нього тре руки; він обернувся. Невеличкий круглолидий чоловічок із сталевосірим волоссям, якнайдбайливіше заглаженим на черепі, стояв біля вікна, тручи пухкі білі ручки і стиха солодко та побожно зідаючи. Ендр'юс помітив, що його рожеву шню стискував пасторський комірець, а спід рукавів добре зшитой офіцерської форми вистромлювались накрохмалені манжети. Пояс і краги блищали так само. На плечі в нього був скромний срібний хрестик. Ендр'юс знов подивився на рожеві щоки, коли нараз відчув, що його гостро пильнують сталеві очі.

— Ви вемов би зовсім видужали, друже мій, — проказав співучий пасторський голос.

— Здається, що зовсім.

— Чудово, чудово... А чи не піти б вам у той куток кімнати? Так.

Він пішов із Ендр'юсом, запобігливо кажучи: — Ми зараз трохи помолимось, а тоді я розповім вам, хлопці, дещо цікаве.

Рудоволосий «християнський» солдат підвівся й, вийшовши зза прилавка з газетою в руці, промовив нудним голосом:

— Будь ласка, хлопці, ідіть у куток... Тихо, будь ласка... Тихо.

Солдати покірливо поплентались до складних стільців у кутку кімнати і, трохи погомонівши, принишкли. Двоє вийшли, кілька увійшло навшпиньках і сіло спереду. Ендр'юс сів на стілець з якоюсь розпачливою покорою й, затулївши лице руками, втупив очі в підлогу.

— Хлопці, — казав нудним голосом «християнський» солдат, — дозвольте відрекомендувати вам преподобного Скіннера, що... — голос «християнського» солдата раптом забривів дуже зворушено й патріотично, — ... що допіру повернувся з окупаційної армії в Німеччині.

При слові «окупаційна армія», вемов якусь струну зачеплено, всі заплескали в долоні й повеселішали.

Преподобний доктор Скіннер, поблажливо всміхаючись, подивився

на аудиторію й підняв руки, закликаючи до тиші й показуючи свої пухкі, рожеві долоні.

— Спершу, хлопці, любі друзі мої, давайте мовчки трохи помолимося нашому великому творцеві, — його голос то підносився, то падав, співучо протягуючи слова, голос людини, що звикла відправляти єпископську літургію, напучуючи добре вбраних, добре відгодованих парафіян. — Бож він дарував нам безпеку й втішив скорботу вашу. Помолімося, щоб він у час належний і сприятливий повернув нас непошкоджених тілом і чистих серцем, до наших родин, до дружин, до матерів і до тих, кого ми пошануємо колісь ім'ям дружини і хто жадібно жде на вороття наше, щоб він дав нам усе своє дальше життя присвятити корисному служінню великій країні, що їй, задля безпеки її й слави, ми добровільно віддали нашу молодість... Помолімося.

Важка тиша запанувала в кімнаті. Ендр'юс чув стримане дихання людей і шарудіння смігу на даху. Дехто човгав ногами. По довгій паузі співучий голос почав:

«Отче наш, що на небі...»

На «амінь» усі весело звели голови. Прокашлялись, стільці зарипіли. Солдати приготувалися слухати.

— Тепер, друзі мої, хочу я коротко розповісти вам про Німеччину, щоб ви уявили, як ваші товариші з окупаційної армії влаштовуються серед гунів... Я на різдво обідав у Кобленці. Як вам це подобається? Ніколи я й гадки не мав, що на різдво буду десь далеко від дому й своїх близьких. Але які несподіванки трапляються на цім світі. Різдво у Кобленці — під американським прапором!..

Він трохи помовчав, поки вщухнуть поодинокі оплески.

— Індик був найсмачніший, запевняю вас... Так, нашим хлопцям у Німеччині дуже, дуже добре, і вони тільки ждуть наказу, щоб і далі переможно наступати на Берлін. Бо, хлопці, хоч як мені прикро те казати, — але серця у німців не змінилися, як ми всі сподівалися. Вони, правда, змінили назви своїх установ, але їх дух не змінився... Яке прикре розчарування для нашого великого президента, що вибивався з сил, навертаючи на добрий розум німецький народ, примушуючи його зрозуміти той жах, в який Німеччина з своєї лихої волі вкинула весь світ. На жаль, вони ще далекі від таких думок. Вони силкувалися підступною пропагандою підірвати дух нашого війська... — Коротка буря кріпких прокльонів перебігла по кімнаті. Преподобний доктор Скіннер звів пухкі, рожеві долоні й ласкаво посміхнувся... — підрвати дух нашого війська, отож головному командуванню довелось запровадити якнайсуворіший режим, щоб цього запобігти. Справді, друзі мої, я вельми опасаюсь, що ми занадто рано зупинили наш переможний наступ, Німеччину треба було б знищити вкрай. Але нам треба тільки стежити й ждати, й скоритися тому, що вирішать ті великі люди, які незабаром зберуться на конференцію в Паризі... Дозвольте мені, хлопці, любі друзі мої, висловити надію, що ви якнайшвидше вигоїтесь від ран, і знов радо вступите до лав славетної армії, що мусить, на жаль, ще деякий час бути на сторожі, щоб боронити, як американці - христіани, цивілізацію, яку ви так

благородно врятували від безжального ворога... Проспіваймо ж укуді гімн: «Уставай, уставай за Ісуса», що — маю певність — ви всі його знаєте.

Солдати погідводились, крім кількох безногих, і невпевнено проспівали першу строфу гімну. Друга строфа геть розтіхалась, і тільки «християнський» солдат та преподобний доктор Скіннер проспівали її до кінця на всю силу своїх легенів.

Преподобний доктор Скіннер видобув золотого годинника й насулено подивився на нього.

— Бігме, пропущу поїзд, — промурмотів він. «Християнський» солдат допоміг йому одягти широку похідну шинелю, і вони обидва сквапно зникли у дверях.

— Ну й краги на ньому, їйбо, — сказав безногий, що сп'явся на стільць біля груби.

Ендр'юс, засміявшись, сів біля нього. У безногого були випнуті вилиці, величезна щелепа, але світлокарі очі й тонко обрисовані губи надавали обличчю дуже лагідного вигляду. Ендр'юс уникав дивитися на його тіло.

— Хтось казав, що він від Червоного хреста роздаватиме цигарки... Обдурили нас на цей раз, — сказав Ендр'юс.

— Хочеш? Я дістав, — сказав безногий. Величезною зморшкуватою рукою, що світилася мов алебастр, він видобув коробочку з цигарками. — Дякую.

Витерши сірника, Ендр'юс нахилився до безногого, щоб запалити йому цигарку. Мимоволі глянув він на солдатську куртку й темні штани, що порожні звисали з стільця. Холодний дроз пробивав його; він згадав кривульчасті шрами на своїх стегнах.

— Тебе теж у ноги поранило, браток? — спокійно спитав безногий.

— Так, але мені пощастило... Чи давно ти тут?

— Відколи Христос став капралом. Не знаю. Я потрапив сюди через два тижні після того, як наша частина пішла в окопи... Це було 16-го листопада року 1917... Що, не багато я бачив війни, правда? Проте, гадаю, небагато втратив.

— Ні... Але ти восталь надивився в армії.

— То правда... Війна то ще байдуже, коли б не армія.

— Тебе ж, мабуть, незабаром вирядять додому?

— Певно, що скоро... Звілки ти? *

— З Нью-Йорка, — відповів Ендр'юс.

— А я з Крастону, Вісконсін. Знаєш цю країну? Велика країна озер. Можна цілі дні їхати каное, * не перетягуючи його волоком. Ми стояли табором на великому озері Луї. Ми там чудово збували час... Жили, як дикуни. Одного разу я подорожував три тижні, не бачачи житла людського. Чи багато доводилося тобі їздити каное?

— Не стільки, як хотів би.

— Це таки добре гартує. Тільки скидаєш ковдри, зразу стрибаш у воду й пливеш. Як чудово пливти, коли ще ранішній туман над водою, а сонце тільки-тільки запалює верхівіття беріз. А чи чув ти,

* Легенький одновеслий човен.

як пахне свинина, коли смажиться — там у лісі на сковороді — на огні з соснини і з буку... Чудово ж пахне, правда?.. А коли нагребешся цілісінький день та натомишся, та засмажися аж до підшов, та сядеш біля вогнища, де печеться форель на жару, та чуєш, як на сковороді шкварчить свинина... О, хлопче! — Він широко розвів руки.

— Чорт, як би я rado скрутив шю цьому проклятому пасторові, — несподівано промовив Ендр'юс.

— Скрутив? — Безногий, усміхаючись, глянув на нього своїми карими очима. — Мені здається, він винен не більше, як... хтось з цього самого поріддя... Мабуть, і в Німеччині такі є?

— Як, на твою думку, забезпечили ми спокій і демократію для світу, як це могло б бути? — стиха спитав Ендр'юс.

— Чорт, звідки я знаю? А от закладаюсь, тобі ніколи не доводилось їд возити... А я возив, ціле літо возив, там, дома... Ого було життя!.. Уставав о третій ранку й переносив сто, а то й двісті фунтів льоду до кожної льодовні. О, таке життя загартує людину. Працював я з величезним норвежцем, Олафом звався, найдужча людина, яку я коли знав. А як пив він! О, умів таки хлопець випити. Я раз бачив, як він, вихиливши двадцять п'ять коньякових коктейлів, ще й переплив озеро по тому... Я тоді важив сто вісімдесят фунтів, а він підіймав мене однією рукою й перекидав через плече... Таке життя хоч кого загартує! Так, навіть пізно вночі повернувшись, ми вже о третій рано вискакували з ліжка, дружно, мов котп.

— А що він тепер робить? — спитав Ендр'юс.

— Умер на транспорті, коли сюди їхав. Помер від інфлуенци... Я зустрів хлопця з його подку. Його викинули за борт, коли вже підходили до Азорських островів... Ну, а я не вмер від інфлуенци. Хочеш ще цигарку?

— Ні, дякую, — відповів Ендр'юс.

Вони замовкли. Вогонь гудів у грубі. Ніхто не говорив. Солдати сонно кували на стільцях. Часом хтось спльовував. За вікном Ендр'юс бачив, як тихо, біло кружляли сніжинки. Тіло обважніло, розум проїняла задхлість старого горища й комерчини, де між уламків усякого збіжжя й побитого посуду валяюгься купи поламаних цядьок.

Джон Ендр'юс сидів на лаві у липовому парку, біде зимове сонце падало йому на лице й руки. Він, примруживши очі, глянув на сонце, медове на колір, а тоді, поволі спустивши засліплений погляд, подивився крізь чорне мереживо гілля на зелені стовбури дерев та на лаву навпроти них, де сиділи дві няні, а поміж них маленька дівчинка з лицем, ніжно зарум'яненним і без життя, немов лялькова, — одягнена в гофроване платтячко, спід якого виглядали колінця кольору слонової кості і ніжки, взуті в білі коротенькі панчішки й жовті саудалії. Над лляним вінчиком її волосся літав, проїнятий сонцем, мов бокал із кларетом, ясочервоний повітроплавик, що його дитина тримала за мотузок. Ендр'юс довго дивився на неї, захоплений недоречною витонченістю фігурки поміж величезними купами м'яса няньок. Йому раптом спало на думку, що вже минули місяці — неже тільки

місяці? — як його руки торкалися чогось віжного, — місяці, як він бачив квіти. Останню квітку дали стара в якомусь селі в Аргоні, жовтогарячого нагідка, і він згадав, як м'яко торкнулися зів'ялі губи старої до його щоки, коли, схилившись, вона поцілувала його. У його душі нараз щось спалахнуло, немов музична мелодія, якесь відчуття привидного спокійного життя, тихо прожитого серед полів, у сірих вуличках провінціальних містечок серед старих кутонь, повних пахощів зілля й чаду з печей, де вікна заставлені горщиками з запашними — в цвіт — васильками.

Щось спонукало його підійти до дівчинки й взяти її за руку. Дитина, глянувши й несподівано побачивши худого солдата з блідим виснаженим обличчям і ясножовтим волоссям, що вибивалося спід картуза, затісного для нього, — скрикнула й випустила мотузок повітроплавика, і він повільно злетів у повітря, ледве ноговідуючись на тихому холодному вітрі. Дитина розпачливо плакала, а Ендр'юс, сторопівши під розлюченими поглядами няньок, стояв перед нею; увесь зашарівітьш, нескладно перепрошуючи й не знаючи, що робити. Білі цепці нявкок схилилися й стрічки замаяли над головою в дитини — вони заходились її потішати. Ендр'юс пригнулено пішов геть, часом поглядаючи на повітроплавик, що темною цяткою літав на тлі сірих і топазових шмар.

*Sale Américaine**, — чув він, як сказала одна нянька другій.

Це була перша вільна година за цілі місяці, перша хвилинка самотності; він мусить жити; незабаром його вирядять назад у дивізіон. Хвиля жадоби до шаленої тілесної насолоди пройняла його, йому зажадалося димуючих страв, добре облитих пряно-запашними соусами, зажадалось упитися міцним вином, качатися на пухких килимах, в обіймах голих жагучих жінок. Він ішов тихою сірою вулицею провінціального містечка, забудованого низенькими будинками, з червоними димарями й черепичними дахами, забрукованого нерівним жовтуватим кругляком. Десь густо, лунко годинник вбив чотири. Ендр'юс засміявся. У шпиталі він має бути о шостій.

Ендр'юс втомився, ноги йому боліли.

Він опинився перед вікном цукерні, порожнім, як буває під час війни. Напис по англійському оповіщав: «Чай». Він увійшов, сів у гомінкій тісній залі, де столи були заславі червоними скатертинами, а на кожній стіні, обліпленій шпалерами під парчу, висіли літографії, у рожевих і зеленуватих тонах. Під гравюрою з написом «*Secret d'Amour*», де було зображене ліжко з завісочками, перед яким схилилося чимало людей, — сиділо троє молодих офіцерів; вони холодно й роздратовано подивилися на цього рядового шпитального вигляду, що вдерся до їх каварні. Ендр'юс оглянувся на них і спалахнув глухим гнівом.

Попиваючи гарячий запашний чай, поклавши перед собою чистий нотний папір, він мимохіть прислухався до розмов офіцерів. Вони говорили про Ронсара***. Почувши це ім'я, Ендр'юс від несподіванки роздратувався. Яке мають право вони говорити про Ронсара? Він

* Паскудний американець.

** Тямниці кохання.

*** Ронсар — славетний французький поет XVI ст.

знав про Ронсара більше ніж вони. Гнівні, зневажливі фрази скипали йому в голову. Він був так само чутливий, людяний, освічений, начитаний, як і вони, — яке ж право мали вони холодним підозрливим поглядом, яким зустріли, коли він увиходив, — показати йому місце? А проте, це, мабуть, було несвідоме й немінуче, як і його палюча заздрість.

Йому була дуже гірка думка, що, коли б один із них підійшов до нього, він підвівся б, козирнув і гречно відповідав би, не з увічливості, а боячись кари; ця думка була гірка, як полин, і його опало дитяче бажання довести їм, чого він вартий, — як бувало, коли старші учні знущалися з нього і він молився, щоб загорівся будинок і він героїчно врятував їх. У другій кімнаті, де було темно і на столах сумно лежали перекинуті стільці, стояв рояль. Він ледве втримався, щоб не піти туди й не заграти і своєю блискучою грою примусити цих людей, які вважають його за грубий автомат, за щось середнє між людиною й собакою, — визнати його, як рівно, як вищого.

— Але війна скінчилася. Треба починати жити. «Червоне вино, соловей співає троянді», — сказав один з офіцерів.

— Що скажете, коли б нам поїхати до Парижа без відпустки?

— Небезпечно.

— Що нам зроблять? Ми не призовники; нас можуть тільки виділити додому. А мені тільки цього й треба.

— Я ось що вам скажу. Ходімо в «Синю свиню», візьмемо коктейлю і поміркуюємо.

— «Лев і яшірка мали свої двори, де»... як воно там в біса зветься? А тому будемо розважатись і напиватись, доки майор Пібоді правує в Діжоні, собі на втіху.

Острогі задзвеніли, офіцери вийшли. Страшенна відроза опала Джона Ендр'юса. Він соромився свого злісного роздратованія. Якби під той час, коли він грав на роялі в Нью-Йорку для своїх друзів, до кімнати ввійшов би незграбно хтось убраний робітником, хіба, на мить, він не відчув би мимоволі презирства? Щасливий завжди не навидить нещасного, бо боїться його. Але всі ці думки дуже втомили його. Допивши чай, він перейшов у саму цукерню поспитати в старої жінки з безкровними губами й чорними вусиками, що сиділа за білим столиком в кінці прилавку, чи не заперечуватиме вона, коли він заграє на роялі.

У порожній чайній кімнаті серед безнадійно поперекиданих стільців, його загрубілі пальці незграбно рухалися по клавішах. Він забув про все чисте. Замкнені двері його душі широко розкрилися, і постали забуті розкішні зали його уяви. Цариця Савська, чудернацька, мов сатир, біла й пломениста безмежністю бажання, як величча, невгамовна Афродіта, стояла поруч, поклавши руки йому на плече, і від того через усе тіло його перебігали теплі солодкі хвилі, а голос її наспівував йому про всю невичерпну хтивість життя.

Десь у шістьм пробив годинник. — «Сім». — Джон Ендр'юс заплатив, попрощався з вусатою старою і покванно вийшов. «Як Сандрільйона з балу», майнула думка. Що ближче підходить він до шпигально тьмяно освітленими вулицями, то йшов повільніше й повільніше.

«Нащо вертатися? — говорило щось у ньому. — Усе буде краще, як це. Краще у річку кинутись, ніж повернутися». Серед сухого очерету край річки він бачив уже купку темнооливкової одежі... Він уявив, як голий кидається крізь крижану плівку у воду, чорну, як китайський лак. А коли він вилізе, задубілий і задиханий, на другий берег, чи зможе він почати нове життя, піби щойно народжений? Який би сильний він був, коли б міг розпочати життя наново. Як божевільно, як весело жив би він тепер, коли б не було війни... Він підійшов до дверей шпиталю. Люто здригнувся від огиди.

Він стояв мовчки, слухняно, а сержант вичитував йому за те, що він спізнився.

Ендр'юс довго дивився на ряд щитів, що підтримували темні сво-
доки — на стіні, навпроти його койки. Емблеми постиралося, і сірі
кам'яні фігури, що купчилися під щитами — сатир з волохатими ко-
зачими ногами, городянин у чотирикутному капелюсі, воляк із мечем
між холінами — були пооббивані й пошкрябані за інших воєн. Він
деже міг бачити їх у яскравому денному світлі, — такі були вони по-
півечені. Він дивувався, як то вони видалися йому такими живими,
коли він лежав у койці, втішений їхнім товариством, коли мучився
болею у равах. Проте, вже зовсім виписуючись із палати, він ласкаво
подивився на ці сірі кам'яні фігури.

Увизу, в конторі, де повітря було важке від лаку, закурених папе-
рів і цигаркового диму, він довго ждав, переступаючи з ноги на ногу.

— Чого вам треба, — спитав рудий сержант, не зводячи очей від
купи паперів на своєму столі.

— Чекаю на подорожню.

— Хіба я не казав вам прийти о третій?

— Тепер саме третя.

— Гм! — сержант далі переглядав папери й шарудів, перекладаючи
їх з одної купи на другу. У кутку кімнати повільно й уривчато
кладала машинка. За машинкою Ендр'юс побачив темну потлидцю
й сутулі плечі в бавовняній сорочці, схилені над машинкою. Біля
круглої високої груби коло стіни військовий з довгими вусами й склад-
ними нашивками шпитального сержанта, читав роман у червоній
палітурці. По довгій паузі рудий сержант нараз одірвав очі від папе-
рів і гукнув:

— Теле!

Військовий за машинкою повільно обернувся; у нього було чер-
воне широке обличчя й блакитні очі.

— Ну-у, — протяг він.

— Підійть подивіться, чи підписав уже лейтенант папери.

Військовий підвівся, задумливо потягся й незграбно вийшов з кім-
нати через двері за грубкою. Рудий сержант, відхилився на своєму
поворітному стільці й запалив цигарку.

— Чорт, — позіхаючи сказав він.

Вусатий військовий біля груби позіхнув так само, книжка зсуну-
лась з колін на підлогу.

— Це прокляте замипрення глушить у людині всяку честолюбність, — зауважив він.

— Чорт би взяв дипломатичну ногу, — сказав рудий сержант. — А знаєте, мене записали в ОУТ. Чорт би взяв цю ногу, неприємно повертатися додому без відзнаки.

Військовий повернувся і сів до машинки. Повільне, уривчасте клацання почалося знову.

Ендр'юс зачовгав по підлозі.

— Ну, а що ж з тією подорожньою? — спитав рудоволосий сержант.

— Лейтенант пішов, — відповів військовий, клацаючи далі.

— То може він лишив її на столі? — роздратовано гукнув сержант.

— Я не знайшов.

— Мабуть, треба самому піти пошукати... Боже! — Рудоволосий сержант полентався з кімнати. За мить він повернувся з кучкою паперів.

— Ваше прізвище Джонс? — буркнув він Ендр'юсові.

— Ні.

— Снівський?

— Ні... Ендр'юс, Джон.

— Якого ж чорта ви не сказали мені зразу.

Вусатий військовий біля груби раптом зірвався на ноги. Його лице пожовішало й засяло.

— Добрий день, капітане Гіггінсворт, — весело сказав він.

Гладкий військовий з сигарою у великому роті ввійшов у кімнату. Коли він говорив, сигара похитувалась йому в роті. На ньому були зеленуваті лайкові рукавички, надто тісні для його великих рук; краги вилискували, мов темне червоне дерево.

Рудий сержант повернувся й фамільярно привітався.

— Ідете на якийсь шикарний вечір, капітане? — поспитав він.

Капітан ххикнув.

— Слухайте, чи немає у вас цигарок Червоного хреста? Я дістав тільки сигари, а леді не можна пропонувати сигари, правда? — Капітан знов усміхнувся. Навколо унесливо засміялися.

— Чи вистачить вам дві пачки? У мене є трохи, — казав рудий сержант, риючись у шухляді.

— Чудово! — Капітан засунув їх у кишеню і, похитуючись, пішов з кімнати, застібаючи гудзики свого ясножовтого пальта.

Поважно всміхаючись, сержант сів знову...

— Ви нашли подорожню? — несміливо спитав Ендр'юс. — Я гадав їхати поїздом. Четверта година, дві хвилини.

— Не встигнете... Ви сказали, ваше прізвище Андерсон?

— Ендр'юс... Джон Ендр'юс.

— Ось вона... Чого ж ви не прийшли раніше?

Бадьоре повітря рум'яного зимового вечора лоскотало в носі Джонови Ендр'юсові, глибоко відсвіжаючи після застоюлого духу шпи-

* Офідерський учбовий табір.

тало, даючи йому почуття звільнення. Швидко йдучи сірими міськими вулицями, де вже по вікнах жовто світилися лампи, він думав, що перебуто ще один етап. Він полегшено згадав, що вже вколи не побачить ні шпиталю, ні зв'язаних з ним людей. Згадав Крісфільда. От уже багато тижнів минуло, як він його згадував. І от — понад сподівання зворушливо постало перед ним обличчя хлопця з Індіани. Овальне, темнозасмагле лице ще трохи по дитячому округле, з чорними бровами й довгими чорними війми. Але він не знав навіть, чи живий іще Крісфільд. Неймовірна радість охопила його. Він, Джон Ендр'юс, живий, і чи обходить його, що всі, кого він знав, помирали? На світі можна знайти веселіших товаришів, як раніше йому знані, розумніших співрозмовців, сильніших учителів. Холодне повітря сповнювало ніс і легені; його руки були міцні й гнучкі; м'язи на литках розтягувалися й стискувались, ноги весело тупотіли по нерівному кругляку вулиць. У вокзальній залі було холодно й задумливо, дхнуло важким повітрям і брудними формами. Французькі солдати, позагортавшись у довгі сині шинелі, спали на лавах або, скупчившись, жували хліб і запивали з металічних пляшок. Газова лампа в центрі тьмяно світила. Ендр'юс у покірному розпачі забився в куток. Йому треба чекати поїзда п'ять годин, а ноги його вже боліли, і він почував себе виспаженим. Піднесення, породжене виходом із шпиталю й вільною ходою немов залитими вином вулицями в іскристому вечірньому повітрі, заступалося поволі розпучко. Його життя тягтиметься в цій новолі серед брудних тіл, скучених там, де повітря таке важке, у спидах величезної повільної колісницеї Джаггернаут. * Яке йому діло, що бойня припилася? Армії й далі будуть молоти життя життям, дужити м'ясо м'ясом. Чи переживатиме він знову вільно й самотньо радісні години, що затамували б усю нудьгу каторги? Він не сподівався. Його життя і далі триватиме — як це брудне, смердюче приміщення, де люди в формах сплять у важкому повітрі, аж поки їм не накажуть маршувати, або нерухомо, без кінця й найменшого сенсу стояти в лавах, мов цяцьковим солдатикам, які дитина забула на горіщі.

Раптом Ендр'юс підвівся і виїшов на порожній пероп. Дув холодний вітер. Десь на товарній станції гучно пихкав паровіз, і клуби білої пари танули на тьмяно освітленому вокзалі. Він проходжувався, похнюпивши голову, засунувши руки в кишені; коли це раптом хтось на нього наскочив.

— Чорт, — почувся голос, і якась постать прожогом кинулась у брудні скляні двері, де був напис: «Buvette». ** Ендр'юс байдуже пішов за нею.

— Мені шкода, що я наскочив на вас... Я думав, що ви ВП, *** ось чому й дремонував. — Солдат, американський рядовий, повернувся й допитливо подивився в лице Ендр'юсові. Щоки йому були дуже

* Священна колісниця, що в ній у Індії один раз на рік возять богів; під її колеса кидаються релігійні фанатики.

** Буфет.

*** Військовий поліцай.

червоні, а маленькі каштанові вуса стирчали зухвало. Він говорив повільно, по бостонському протягуючи слова.

— Дарма, — сказав Ендр'юс.

— Ходім вип'ємо, — мовив той. — Я СВ. * — Куди їдете?

— Кудись до Бар-де-Люк, назад до своєї дивізії. Був у шпиталі.

— Довго?

— З жовтня.

— Так... Вип'ємо кюрасо. Це не зашкодить. Ви бліді... Мене звати Генслоу. Польовий лазарет при французькій армії.

Вони сіли до немитого мармурового столика, де сажа лягала візерушками на кільця від винних і лікерних склянок.

— Я їду до Парижа, — мовив Генслоу. — Моя відпустка кінчилась три дні тому. Я поїду до Парижа й захворію там на перитоніта або на запалення обох легень, або може на серце... Набридла армія.

— Шпиталь не краший, — зідхнув Ендр'юс. — Хоч я ніколи не забуду, як зрадів я, коли зрозумів, що мене поранено і я вибув із строю. Я сподівався, що рани важкі і мене вирядять додому.

— Ну, я не хотів би прогавити й хвилини на війні... Але тепер війна скінчилась... Чорт! Мавдри — от тепер моє гасло. Я оце два тижні пробую на Піренеях. Нім, Арль, Ле-Во, Каркассон, Перпіньян, Лурд, Гаварні, Тулуза. Га, що скажеш на це? А ти де служиш?

— Піхота.

— Як у пеклі було?

— Звичайно. Як у пеклі.

— А чом би не поїхати тобі зо мною до Парижа?

— Не хочу, ще спіймають, — замурмотів Ендр'юс.

— Зовсім безпечно... Я знаю там усе чисто... Треба буде тільки триматись якнайдалі від Олімпії та вокзалів, ходити швидко, та щоб взуття видискувало... ти ж спиритний, правда?

— Не дуже... Випиймо ще пляшку. Можна тут чогось попоїста?

— Ні чорта, а я не наважуюсь вийти з вокзалу, на дверях В П... Ми пообідаємо в марсельському експресі.

— Та я не можу їхати в Париж.

— Та годі... Слухай, а як тебе звати?

— Джон Ендр'юс.

— Ну, Джон Ендр'юс, я тільки можу сказати, що тобі сіли на шию. Не піддавайсь. Плюнь на них і погуляй як слід. Хай вони позападаються! — Він так стуконув пляшкою об стіл, що вона розбилась і пурпурове вино полилося по брудному мармуру й, вигравуючи, закапотіло додолу.

Французькі солдати, що купчилися коло прилавку, обернулися.

— *V'la un gars qui gaspille le bon vin,* ** — сказав високий, червоноокий солдат, з довгими опушеними вусами.

— *Pour vingt sous j'mangerai la bouteille,* ** — закричав маленький солдат, що ступив, хитаючись, і п'яно схилився над столом.

* Самовільно відсутній.

** Ач який, марує добре вино.

*** За двадцять су я з'їм пляшку.

— Згода, — сказав Генслоу. — Слухай, Ендр'юс, він каже, що за франк з'їсть пляшку.

Він поклав срібний блискучий франк на стіл біля розбитої пляшки. Солдат схопив пляшку за шию чорною клешнюватою рукою і, готуючись, оглянув її. То був страшний, як мрець, маленький чоловічок, неймовірно брудний; щокі йому плямилися чорною, а вуса й борода були немов поїдені мотиллями й ликуваті. Форма була обляпана грязюкою. Коли інші солдати скуццилися навкруг його й намагалися його відмовити, він сказав:

— *M'en fous, c'est mon métier,**** — і так почав поводити очима, що білки в тьмянім світлі заблищали, мов очі мертвої тріски.

— Та він справді хоче з'їсти її, — вигукнув Генслоу.

Солдат виблиснув зубами й відкусив визублений крайок скла. Почувся жакний хрускіт. Він знову вимахнув шийкою пляшки.

— Ййбо, він їсть, — оглушливо регочучи закричав Генслоу, — а ти от боїшся їхати до Парижа.

До вокзалу гуркочучи підходив поїзд; голосно шиплячи, виїгала пара.

— Та це ж поїзд до Парижа. *Tiens!*** — він сунув франк у брудну зашкарублу руку солдата.

— Ходімо, Ендр'юс.

Виходячи з буфету, вони чули, як знову хруснуло скло, то солдат удруге надкусив пляшку.

Ендр'юс пішов з Генслоу через сповнений паром перон до дверей вагона першого класу. Вони сіли. Генслоу зразу ж спустив чорний абажур на півкруглу лампу. Купе було порожнє. Він, задоволено зігнувши, розлігся на м'яких жовтих подушках на дивані.

— Та як же воно так? — промурмотів Ендр'юс.

— *M'en fous, c'est mon métier,* — перебив Генслоу.

Поїзд рушив зі станції.

III

Генслоу налив вина з червінькового глечика в склянки, де воно заграло яскравою червоною смугою порічкового кольору. Ендр'юс відклався на стільці і примруженими очима дивився на стіл, засланий білою скатертиною з підсмаженими брунатно-червоуватими хлібцями на мій, дивився крізь вікно на сквер, тьмяно освітлений цитринново-жовтими газовими ліхтарями, і на темні фронтони будиночків, що скупчилися навколо.

Напроти, біля стіни, сидів коло столу кривий хлопець з білим безбородим лицем і лагідними фіялковими очима, а поруч нього дуже близько сиділа дівчина без капелюша, спираючись на його милацю і ввесь час не зводила з нього очей. Серед кімнати стига гула піч, а з прочинених кухонних дверей добувалось червоувате світло й шкварчання, ніби щось там смажилось. На стіні, у брунатних тонах, що немов увібрали в себе тепло від усіх розмаїтих

* Начхати, це мій фак.

** Держи.

ситих страв з того дня, як ті тони покладено — висіли краєвиди Бюту,* яким він був колись, з вітряками й широкими полями.

— Я хочу мандрувати, — сказав Генслоу, поволі вимовляючи слова. — Абіссинія, Патагонія, Туркестан, Кавказ. Скрізь і всюди. Що скажеш, якби нам удвох поїхати на Нову Зеландію розводити вівці?

— Але чому не зостатися тут? Ніде не може бути краще, як тут.

— Тоді я відкладу на тиждень від'їзд до Нової Гвінеї. Але, чорт, я збожеволю, коли застряну денебудь після цього. Пройшла мені в кров... уся ця різанина. Від того я й мандрувати почав, — ось що вона зо мною зробила. З мене тепер шукач пригд.

— Чорт, я хотів би, щоб і зо мною трапилося щось теж таке цікаве.

— Прив'яжи каменюку до всіх твоїх вагань, скинь їх з Нового Мосту та й вирушай собі... Ох, хлопче... це ж золотий вік, щоб жити з розуму.

— Алеж ти ще в армії...

— Я відкараскаюсь... Вступлю до Червоного хреста.

— Як то?

— Та вже маю зачіпку.

Дівчина з овальним лицем і чорнуватим пушком на верхній губі принесла їм супу, густого, зеленкуватого супу, що смачно парував їм в обличчя.

— Коли ти порадиш мені, як можна звільнитися з армії, ти, можливо, врятуєш мені життя, — серйозно сказав Ендр'юс.

— Є два шляхи... Хай побалакаємо про це пізніш. А зараз поговоримо про щось потрібніше. Ти пишеш музику?

Ендр'юс кивнув.

Перед ними лежав омлет, золотаво-жовтий із зеленими плямами; кілька бурштинових пухирчиків кип'ячого масла все ще держалося з країв.

— Розкажи мені краще про музикальну поему, — сказав Генслоу.

— А коли ти шукаєш пригод і не маєш ніяких вагань, як же ти й досі солдатом?

Генслоу ковтнув вина і голосно зареготав.

— В тім то й річ.

Якийсь час вони їли мовчки. Парочка напроти них стиха й ніжно розмовляла. Під муркотіла, у кухні щось збивали в мисці. Ендр'юс відхилився на стільці.

— Напрочуд спокійно й мелодійно, — сказав він... Легко забути, що взагалі є яканебудь радість у житті.

— Дурнидя... Все — цирковий парад.

— Чи бачив ти коли щось страшніше за цирковий парад? Один із тих жартів, що зовсім не смішні.

— Justine, encore du vin!** — крикнув Генслоу.

— Ти знаєш, як її звати?

* Бют — горб. Означення Монмартра, — узгір'я і кварталів Парижа на правому березі Сени, на північ від великих бульварів.

** Жюстіно, ще вина!

— Я живу тут... Бют — шпшка на середині щита. Вісь у колесі. Ось чому тут така тиша, немов у центрі циклона, величезного, бурхливого, круговоротного циркового парадю.

Жюстіна, з червоними руками, що вищили стільки посуду, з якого інші так смачно їли, поставила перед ними червоного лавстуса, і його клешні та вуса розпласталися на скатертині, де вже видно було кілька пурпурових плям од вина. Підливка була жовта й пухка, немов канарейчині груди.

— Знаєш, — сказав Ендр'юс, раптом заговоривши твердо й збуджено й відкидаючи з чола скуйовжене жовте волосся, — я згодився б, щоб мене розстріляли наприкінці року, коли б я міг весь цей час прожити тут коло роая та мільйона аркушів нотного паперу... Одне варте було б другого.

— Сюди варт повернутися... Уяви собі, що ти повертаєшся сюди з Тибетських узгір'їв, де ти мало не потонув, мало не був оскальнований і залицявся до дочки афганського ватажка.. з червоними губами, підфарбованими лукумі, що солодкий їх присмак лишався в роті. — Генслоу м'яко пригладив свої маленькі каштанові вуса.

— Але що за користь бачити й почувати, коли не маєш змоги все те відтворити?

— А яка користь жити? Задля втіхи, чолов'яго; к чорту всі мізкування!

— Але єдина глибока втіха, яку я мав... — голос Ендр'юсові урвався.. Боже мій, я віддав би всю радість у житті, коли б зумів написати сторінку, що висловлювала б те, що я відчуваю.. Чи знаєш, роки вже минули, відколи я розмовляв із кимбудь?

Обидва мовчки дивилися у вікно на туман, що щільно затуляв його й скидався на бавовну, тільки ніжнішу, зеленувато-золотавого відтінку.

— Ну, цієї ночі військова поліція, напевне, не запопаде нас, — сказав Генслоу, весело постукуючи кулаком об стіл. — Геніальна ідея: піти на вулицю Сент-Ан і залишити начальникові військової поліції свою візитку картку... Чорт візьми. Пам'ятаєш того хлопця, що гриз пляшку.. Такому море по коліна, правда? От ти говориш, як відтворити... А чом тобі не відтворити цього? Я гадаю, що це поворот у твоїй кар'єрі. Саме це й підбило тебе приїхати до Парижа, — ти не можеш цього заперечувати.

Обидва засміялися, аж падаючи з своїх стільців. Ендр'юс перехопив відблиск сміху у блідофіялкових очах кривого хлопця і в темних очах дівчини.

— Давай но розкажемо їм про це, — іще сміючись, сказав він; його лице, безкровне по кількох місяцях перебування в шпиталі, раптом зашарілось.

— Ваше здоров'я, — сказав Генслоу, повертаючись і піднімаючи склянку. — «Nous rions, parce que nous sommes gris de vin gris.» — І він розповів їм про солдата, що їв пляшку. Він підвіся і жестикулюючи повільно розказував своїм тягучим голосом. Жюстіна теж

* Ми сміємось, бо ми трохи п'яні від п'яного вина.

стояла тут з блюдом начинених баклажанив; Їх шкурка неясно червоїла крізь шар темнобрунатного соусу. Коли вона всміхалась, щоким їй надималися, і вона трохи нагадувала білу кішку.

— А ви тут живете? — спитав Ендр'юс, коли всі вони насміялися.

— Завжди. Я не часто ходжу до міста... Це дуже важко... У мене всохла нога. — Він усміхнувся ясною посмішкою, мов дитина, розказуючи про нову забавку.

— А ви?

— Як же я можу бути в іншому місці? — відповіла дівчина. — Це нещастя, але нічого не вдієш. Вона постукувала милицею по підлозі, наслідуючи ходу. Юнак засміявся і міцно обняв її за плечі.

— Я хотів би жити тут, — широко мовив Ендр'юс.

— Чом же ви не живете?

— Та хіба ти не бачиш, він солдат? — швидко прошепотіла дівчина.

Юнак наморщив лоба.

— Ну, я гадаю це не з доброї волі, — сказав він.

Ендр'юс мовчав. Незрозумілий сором опанував його перед цими людьми, що ніколи не були і не будуть солдатами.

— Греки казали, — гріко промовив він, кажучи те, що вже давно було в нього на думці, — що, «коли людина стає рабом, вона вже першого дня втрачає половину своєї відваги».

— Коли людина стає рабом, — тихо проказав кривий юнак, — вона вже першого дня втрачає половину своєї відваги.

— А що з цієї відваги? Любові — от чого нам треба, — мовила дівчина.

— Я з'їв твої баклажани, друже Ендр'юс, — сказав Генслоу. — Жюстіна ще принесе нам. — Він вилив недопитки вина, що до половини сповнило обидві склянки своїм рідким блиском кольору червоних поріток.

Надворі туман обгорнув усе рівною п'ятьмою, що невиразно жовтішала чи червонішала навколо рідко розкиданих вуличних ліхтарів. Ендр'юс і Генслоу навмання спускалися довгими, тьмяними сходами, що вели з ділковитої п'ятьми Бюту до безладних вогнів і гомону людніших вулиць. Туман щипав їм у горлі, лоскотав у носі і торкався до щік, мов чийсь вогкі руки.

— Чому ми пішли з цього ресторану? Я хотів іще поговорити з тією парочкою, — сказав Ендр'юс.

— Та ми ще й кави не пили... Крім того, голубе, ми в Парижі... і не довго тут пробудемо... Не будемо ж ми дозволити собі весь час сидіти на одному місці... Скоро вже скрізь позачиняють...

— Юнак — художник. Він казав, що живе з того, що робить іграшки: вирізує з дерева слонів і верблюдів для Ноевих ковчегів. Ти чув?

Вони швидко пішли прямою спадистою вулицею. Внизу вже блищало золоте сляво бульвару.

Ендр'юс говорив сам до себе.

— Як чудово було б жити тут у невеликій кімнатці з краєвидом на велетенське рожево-сіре місто, мати якунебудь чудну, як ця юнакова,

роботу, щоб жити, а весь вільний час працювати й відвідувати концерти... Тихе, приємне існування... Зрівняй моє життя з цим. Рабство в тому залізному, металевому, пятабному Нью-Йорку та писання про музику в недільних газетах. Боже мій, і це!..

Вони сіли до столика в гомінливому кафе, повному жовтого світла, що блищало в очах, склянках, пляшках, та червоних губ, що розвиваються об тонкі, тверді вінця склянок.

— Невже тобі не хочеться зрівати все це з себе? — Енд'юс сіпнув обома руками за куртку там, де вона настовбурчилась на грудях. — О, я б хотів, щоб гудзики порозліталися по кав'ярні, розбиваючи лікерні чарки, дускаючи по пиках всіх цих франтувагих французьких офіцерів, що так пиндючаться тепер — тільки тому, що досить вижили, щоб ходили переможцями.

— Знаменита тут кава, — сказав Генслоу. — Тільки в ресторанчику в Ніцці під час останньої відпустки я пив крашу.

— Знову в іншому місці!

— Авжеж... Завжди й завжди в іншому місці! Ви'ємо слав'янки. Передвоєнної слав'янки.

Лакей був величний, з бородою, підстриженою, як у прем'єр-міністра. Він підійшов, побожно тримаючи перед себе підняту пляшку. Він стиснув уста з виглядом глибокої уваги, коли наливав у склянки білу, блискучу рідину. Скінчивши, він трагічним жестом перевернув пляшку дінцем догори; не вилілося жодної краплини.

— Це є кінець доброго старого часу, — промовив він.

— Прокляття доброму старому часу, — сказав Генслоу. — За добрі старі й вічно нові бучні паради в цирку.

— Хотів би я знати, чи багатьом були б до смаку твої паради, — відповів Енд'юс

— Де ти думаєш переночувати? — спитав Генслоу.

— Не знаю... Піду до готелю, чи ще куди.

— А чом би тобі не піти зо мною до Берги; у неї напевно є гості.

— Я хочу сам поблукати. Не тому, що зневажаю Бертиних друзів, — відповів Енд'юс, — але я так прагну самотності.

Енд'юс ішов сам вулицями в густому, рухливому тумані. Раз-у-раз таксі пролігало повз нього і, гуркочучи, зникало в п'ятьмі. Розпорочені купи людей, що їх ходу заглушав туман, пропливали повз його. Йому було байдуже, де він іде, але він ішов щораз далі, переходячи широкі людні авеню, де світло гаптувало на тумані золоті й оранжеві візерунки, блукаючи по просторах, безлюдних скверах, поринаючи у вузькі вулиці, де іноколи чулася чиясь різка хода, за хвилину затихаючи, а коли він зупинявся, прислухаючись до неї, то не чув нічого, крім далекого, притлумленого подиху міста. Нарешті він дійшов до узбережжя річки, де туман був густіший і холодніший і де ледве чутно плюскотіла вода біля бків мосту. Коли він ішов, ліхтарі то спалахували, то меркли, спалахували й меркли, а іноді він бачив, як голе гілля дерев мережило світляні круги біля ліхтарів. Туман

ніжно пестив його, тіні миготіли навколо, і він мигцем бачив м'який овал щік і очі, блискучі від туману й п'янки. Мов дружні й близькі люди оточували його в тумані. Приглушений гуркіт міста бадьорив його, мов дружні голоси.

...Від дівчини на перехресті, що співає під вуличним ліхтарем, до патриціанки, що обриває пелюстки троянд з височини своїх пошів... усі образи бажання...

Гамір навколишнього життя формувалася в його вухах довгими, модульованими фразами, — фразами, що своєю формою давали йому відчуття спокійного вдоволення існування, ніби він у якійсь античній майстерні дивився на висічений з пароського мармуру барельєф людей, які танцювали.

Один раз він зупинився й довго стояв, спершись на вкритий бісеринками туману стовп вуличного ліхтаря. Дві тіні, наблизившись, перетворилися на образи блідого юнака й дівчини без капелюша, вони йшли, мідно переплівшись руками. Юнак трохи шкандибав і його фіялкові очі були напружено зосереджені. Джон Ендр'юс раптом увесь затремтів, немов сподівався, що ці двоє підійдуть до нього, покладуть йому руки на плечі й скажуть щось надзвичайно для нього важливе. Та коли вони підійшли до ліхтаря, Ендр'юс побачив, що помилився. То були не той юнак і не та дівчина, що з ними він розмовляв на Бюті.

Він сквапно пішов геть і знову поринув у покручені вулиці, ступаючи по бруку, зупиняючись інколи й зазираючи то у вікно освітленої затильної кімнати в крамниці, де спокійно сиділи біля столу під лампою люди, та зазираючи в бар, де втомлений хлопчик з важкими повіками й рукавами, засуканими на тонких сірих руках, перетирив склянки, або стара жінка — безформна купа чорного одягу — мила підлогу шваброю. Із парадних долинали розмови й тихий сміх. Верхні вікна випромінювали крізь туман жовте світло.

В одному парадному у темному світі від ліхтаря на стіні видно було дві постаті, щільно притулені одної до одної. Коли Ендр'юс проходив, гучно тупаючи по мокрому бруку важкими солдатськими черевиками, вони пошарпали голови. В юнака були фіялкові очі й бліде безбороде обличчя, дівчина була без капелюша й не зводила карих очей від юнакового обличчя. Серце Ендр'юсові швидко забилося. Нарешті він знайшов їх. Він ступнув до них, але швидко пройшов, зникаючи в холодній тумані, що все стирал. Він помилився знову. Туман клубочився навколо, ховаючи приязні допитливі обличчя, руки, раді зустріти його руки, очі, ладні спалахнути вогнем від його погляду, уста, холодні від туману, ладні підкоритися його устам. Від дівчини на перехресті, що співає під вуличним ліхтарем...

Він ішов самотній крізь рухливий туман.

IV

Ендр'юс нерішуче пішов із станції, тремтячи від густого сірого туману, в якому будинки, вулиці, ваги грузовиків і кілька фігур французьких солдатів, загорнутих у довгі безформні шинелі, видавалися невиразними темними плямами в непевному світланку. Його

тіло горіло, задубівши після ночі, безладно перебутої в теплої, душній атмосфері напхом-напханого купе. Він позіхнув, потягся й нерішуче зупинився серед вулиці; ранець муляв йому плечі. Десь у півні, за темною масою станційних будівель, де миготіло кілька червонуватих вогнів, свиснув паровіз, і поїзд загуркотів, віддаляючись. Ендр'юс прислухався до його ледве чутного крізь туман гуркоту з якимсь болісним розначем. Той поїзд привіз його з Парижа до його дивізії.

Стоячи й тремтячи в сірому тумані, він згадав чужду непереможну відразу, що завжди мучила його, коли він повертався до пансіону після свят. Як він ішов від станції до школи, вибираючи якнайдовшу дорогу, надзвичайно цінячи кожную мить воді, що залишалася йому. Сьогодні його ноги були так само, немов олів'яні, непокірні, як і тоді, коли вони погоджувалися на все, відмовляючись тільки нести його довгим піщаним пагорком до школи.

Він деякий час безцільно блукав затихлим селом, сподіваючись знайти кав'ярню, де міг би посидіти трохи й востаннє подивитися на себе, перше як знову поринути в гнітючу байдужість армії. Ніде не світилося. Усі віконниці похилих цегляних потинькованих будиночків були зачинені. Нудно, мляво йшов він дорогою, що йому показали.

Угорі небо світішало, забарвлюючи туман, що в усі боки плазував по землі червонуватими хвилями. Замерзла дорога видавала під його ногами ледве чутні тверді звуки. Часом у тумані бовванів при дорозі силует дерева; верховіття йому рум'янило ясне, червонувате сонячне світло.

Ендр'юс казав собі, що війну скінчено, що в усякім разі за кілька місяців він буде вільний. Хіба не однаково — кілька місяців більше, чи менше? Але розважливі думки невдержно зміталися у саїному жахові — немов би то мчало стадо диких биків. Опиратися йому він не міг. Його дух так затьмарювало обурення, що тіло здригалось, а перед очима танцювали темні плями. Йому вже наvertsалася думка, чи не збожеволів він часом. Великі плани поставали в збентеженому його розумі і раптом розпливалися, мов дим у бурю. Він утече, а коли його впіймають, накладе на себе руки. Він підбурить до заклоту свою роту, він своїми словами доведе солдатів до люті, і вони теж не схочуть бути військовим знаряддям, вони сміятимуться, коли офіцери аж почервоніють, вигукуючи їм накази; і вся дивізія замарує на замерзлих полях, без зброї, без прапорів, закликаючи всіх солдатів з усіх армій приєднатися до них і співаючи маршувати, сміхом виганяючи кошмар із своєї крові. Невже блискавичне якесь просвітління не відживить притупленої свідомості народу? Що доброго в тому, що припинилася війна, коли існують армії?

Та все це була тільки риторика. Його розум захопився цією риторикою, щоб зберегти рівновагу. Його розум точив з себе риторикю, мов тиснена губка, бо не в силі був бачити лице в лиці неприховане божевілля.

А весь час важкі кроки по замерзлій дорозі віддавалися йому у вухах, наближаючи його до села, де розташувалася дивізія. Він вилазив на довгий пагорок. Туман порідшав і заблищав на сонці. На пагорок він зішшов залитий сонцем, небо над ним було блідосянє.

тіло горіло, задубівши після ночі, безладно перебутої в теплій, душній атмосфері напхот-напханого купе. Він позіхнув, потягся й нерішуче зупинився серед вулиці; ранець муляв йому плечі. Десь у пітьмі, за темною масою станційних будівель, де миготіло кілька червонуватих вогнів, свиснув паровіз, і поїзд загуркотів, віддаляючись. Ендр'юс прислухався до його ледве чутного кризь туман гуркоту з якимсь болісним розпачем. Той поїзд привіз його з Парижа до його дивізії.

Стоячи й тремтячи в сірому тумані, він згадав чудну непереможну відразу, що завжди мучила його, коли він повертався до пансіону після свят. Як він ішов від станції до школи, вибираючи якнайдовшу дорогу, надзвичайно цінячи кожну мить волі, що залишалася йому. Сьогодні його ноги були так само, немов олів'яні, непокірні, як і тоді, коли вони погоджувалися на все, відмовляючись тільки нести його довгим пішаним пагорком до школи.

Він деякий час безцільно блукав затихлим селом, сподіваючись знайти кав'ярню, де міг би посідати трохи й востаннє подивитися на себе, перше як знову поринути в гнітючу байдужість армії. Ніде не світилося. Усі віконниці похилих цегляних потинькованих будиночків були зачинені. Нудно, мляво йшов він дорогою, що йому показали.

Угорі небо світлішало, забарвлюючи туман, що в усі боки плазував по землі червонуватими хвилями. Замерзла дорога видавала під його ногами ледве чутні тверді звуки. Часом у тумані бовванів при дорозі сидует дерева; верховіття йому румянило ясне, червонувате сонячне світло.

Ендр'юс казав собі, що війну скінчено, що в усякім разі за кілька місяців він буде вільний. Хіба не однаково — кілька місяців більше, чи менше? Але розважливі думки невадержно зміталися у сліпому жахові — немов би то мчало стадо диких биків. Опирається йому він не міг. Його дух так затьмарювало обурення, що тіло здригалося, а перед очима танцювали темні плями. Йому вже наверталася думка, чи не збожеволів він часом. Великі плани поставали в збентеженому його розумі і раптом розпливалися, мов дим у бурю. Він утече, а коли його вшіймають, накладе на себе руки. Він підбурить до закладу свою роту, він своїми словами доведе солдатів до люті, і вони теж не схочуть бути військовим знаряддям, вони сміятимуться, коли офіцери аж почервоніють, вигукуючи їм накази; і вся дивізія замаршує по намерзлих полях, без зброї, без прапорів, закликаючи всіх солдатів з усіх армій приєднатися до них і співаючи маршувати, сміхом виганяючи кошмар із своєї крові. Невже блискavicне якесь просвітління не відживить притупленої свідомості народу? Що доброго в тому, що припинилася війна, коли існують армії?

Та все це була тільки риторика. Його розум захопився цією риторикою, щоб зберегти рівновагу. Його розум точив з себе риторикю, мов тиснена губка, бо не в силі був бачити лице в лицю неприховане божевілля.

А ввесь час важкі кроки по замерзлій дорозі видавалися йому у вухах, наближаючи його до села, де розташувалася дивізія. Він вилізав на довгий пагорок. Туман порідшав і забліщав на сонці. На пагорок він зійшов залитий сонцем, небо над ним було блідосянє,

Поза його й перед ним були вкриті туманом долини, а далі інші кражі довгих горбів, з червонувато-фіялковими плямами лісів, тьмяно падали в сонячному світлі. У долині внизу, в тіші горба, на яким він стояв, із туману, мов з води, вистромлювалася дзвіниця і кілька дахів.

Біля будинків сурми вигравали на свіданок.

Бадьорі мідні звуки, що порушували тишу, були для нього агонією. Який довгий буде день! Він подивився на годинника. Було сім з половиною. Чого вони так пізно снідають?

Туман здався удвоє холоднішим і густішим, коли він знов поринав у нього, пробувши з хвилину на сонці. Піт холонув йому на обличчі, і струми холоду проходили йому за одержу, просякнувши потом від важкого ранця. На вулиці в селі Ендр'юс натрапив на незнайомого йому солдата й спитав, де канцелярія. Солдат, щось жу-ючи, мовчки показав йому на будинок з зеленими віконницями по другий бік вулиці.

За столом сидів Крісфільд і курив цигарку. Коли він скочив, Ендр'юс помітив на його рукаві дві капральські нашивки.

— Галло, Енді!

Вони тепло потисли один одному руки.

— Ну, як ся маєш, старигане?

— Відома річ, чудово, — мовив Ендр'юс.

Він раптом відчув ніяковість.

— Це добре, — мовив Крісфільд.

— Ти вже капрал. Вітаю.

— Ум-гу! Місяць тому.

Помовчали. Крісфільд сів знову.

— Що це за містечко?

— Чортова діра — як скрізь у тилу, справжня чортова діра.

— Не кепсько.

— Кажуть, незабаром рушимо... до окупаційної армії. Хоч воно не треба б тобі про це говорити... Не кажи нікому.

— А де стоїть наша частина?

— Ти її не впзнаєш, тепер там п'ятнадцять нових солдатів... Нічого не варті... Рекрути другого призову.

— Цивільні тут є?

— Ще б пак... Ходім зо мною, Енді, і я скажу, щоб тобі дали чого попоїсти в ідальні... Ні... пожди хвилинку, а то ти натрапиш на прогулянку... Після цього клятого замирення прогулянки щодня. Одержали наказ подвоїти муштру.

Знадвору добувався голос, що вигукував команду, і по вузькій вулиці нараз залунало однастайне тупотіння ніг по землі. Ендр'юс стояв спиною до вікна. Ноги йому, здавалося, ось-ось затупотять у такт з іншими.

— Пішли, — сказав Крісфільд. — Сьогодні з ними лейтенант... Хочеш жерти? Після замирення годують непогано.

У «християнському» домочку було темно й порожньо. Крізь брудні вікна видно було поля й олив'яне небо в похмурому блідожовтому

світлі, що надавало голим деревам та стерні на полях різних відтінків мертвого, сіруватого, циннамонового. Ендр'юс сидів біля роля, але не грав. Він думав, як колись хотів відтворити всю гвітючу нудьгу цього життя, приглушені, механізовані тіла, об'єднані в поля, припасовані в рівні лави, одноманітність неволі. Він поринав у думки, а пальці не свідомо підбирали акорди, що задержували на погано настроєному роляі. «Боже, як безглуздо!» пробурмотів він у голос, займаючи руки. Раптом згравав уривки знайомих йому речей, перекручуючи їх, навмисне калічачи ритм, змішуючи з веселими регтаймами. Роля дзвенів під його пальцями, сповнюючи звуками порожню кімнату. Нараз зупинився, переклав руки з басів на дисканти й почав грати серйозно.

Позад його хтось удавано й стримано кахикнув. Він грав, не обертаючись. Тоді почувся голос:

— Чудово! Чудово!

Ендр'юс обернувся й опинився перед майже трикутним лицем із широким чолом і великими повіками над випратими карими очима. Чоловік мав форму СХМ,* таку тісну, що від кожного гудзика спереду йшли зморшки.

— О, грайте далі. Вже цілі роки я не чув Дебюссі.**

— Це не Дебюссі.

— Хіба? Проте, так само приємно. Пограйте. Я постою тут і послухаю.

Ендр'юс трохи пограв, збився, почав знову, знов збився, вдарив по клавішах кулаком і обернувся.

— Не можу грати, — похмуро мовив він.

— О, можете, друже мій, можете... Де ви вчилися? Коли б тільки мав, я віддав би мільйон доларів, аби мені грати так.

Ендр'юс мовчки глянув на нього.

— Ви, мабуть, із тих, що допіру повернулися з шпиталю?

— Маю нещастя.

— О, я не ганю вас. Ці французькі міста найнудніші місця, проте, я люблю Францію, а ви? — у «християнського» солдата був трохи верескливий голос.

— В армії скрізь нудно.

— Слухайте, давайте познайомимся ближче. Мене звуть Спенсер Шеффільд... Спенсер Б. Шеффільд... Крім вас, у дивізіоні немає з ким поговорити. Це жах, навколо зовсім немає інтелігентних людей. Ви, мабуть, із Нью-Йорка?

Ендр'юс кивнув.

— Ум-гу, я теж. Ви, певно, читали дещо з моїх речей у *Vain Endeavor*...** Як, ви зовсім не читали *Vain Endeavor*? Мабуть, не оберталися в інтелігентному колі... З музикантами це часто трапляється... Звичайно, я не кажу за провінцію. Усі анархісти та світські жінки там...

— Я ніколи не обертався ні в якому колі, я ніколи...

* Спілка християнської молоді.

** Клод Дебюссі (1862—1918)—французький композитор, майстер імпресіоністичного стилю в музиці.

*** Даремне зусилля.

— Пусте, ми це влаштуємо, коли повернемося до Нью-Йорка. А зараз сідайте до роля і заграйте мені «Арабеску» Дебюссі... Я знаю, ви теж любите її, як і я. Алеж, як вас звати?

— Ендр'юс.

— Батьки з Віргінії?*

— Так, — Ендр'юс піднівся.

— Тоді ви родич Пенльтонам.

— Мабуть, так само, як і кайзерові.

— Пенльтонам... авжеж. Бачте, моя мати була міс Спенсер, із Спенсер Фольсу, Віргінія, а її мати була міс Пенльтон, виходить ми з вами кузени. От так випадок.

— Далекі кузени. Але мені треба в бараки.

— Заходьте ж до мене, — гукнув йому вслід Спенсер Б. Шеффільд. — Ви знаєте куди? За Ідальєю. Стукайте двічі, щоб я знав хто.

Біля свого барака Ендр'юс зустрів нового старшого сержанта, дурлявого чоловіка в окулярах, з настовбурченими, мов шітка, вусиками.

— Вам лист, — сказав старший сержант. — Добре передивіться новий список червоних у кухні, якого я тільки но склав.

Лист був від Генслоу. Ендр'юс читав його в тьмяному вечірньому світлі і задоволено, посміхався, пригадуючи нескінченні розмови Генслоу про далекі країни, де він ніколи не був, про солдата, що їв скло, і про півтора дні в Парижі.

«Енді», починався лист, «я нарешті доп'явся свого. Навчання почнеться в Парижі п'ятнадцятого лютого. негайно подай заяву до своєї ротної канцелярії про те, що хочеш учитись у Паризькому університеті. Набрешчи чого хоч. Натисни усіма способами на сержантів, лейтенантів та на їхніх козавок і прачок. Твій Генслоу».

Серце Ендр'юсові заколотилося, він побіг шукати сержанта і, бувши схвилюваний, пройшов повз лейтенанта, не козирнувши.

— Ану, стривайте! — рикнув лейтенант.

Ендр'юс козирнув і став на випинку.

— Чому не вітаєтесь?

— Я дуже поспішав, сер, і не бачив вас. Я їду в дуже негайній ротній справі, сер.

— Пам'ятайте, що хоч замирення й підписано, але ви ще в армії; вільно.

Ендр'юс зробив під козирок. Лейтенант відповів, швидко крутнувся на підборах і пішов геть.

Ендр'юс надогнав сержанта.

— Сержанте Коффін, чи можу я зараз поговорити з вами?

— Я збіса поспішаю.

— Чи чули ви про військові студентські частини, які посилають до університетів тут, у Франції? Це, мабуть, СХМ надумалась?

— Не може бути, щоб це для взятих при мобілізації. Ні, я нічого не чув про це. Хочете знов у школу?

— Якщо трапиться нагода. Скінчити освіту.

* Віргінія, Східна і Західна — штати на Атлантийському узбережжі.

— Студент, мабуть? Я теж. Так я сповіду вас, коли вийде про це загальне розпорядження. Нічого не можна зробити, не діставши розпорядження. А втім, здається, все це дурниці.

— Певно, що так.

Вулиця була темна. Пригнічений безпорадністю, скипаючи розпачливим обуренням, Ендр'юс поклавися до будівель, де стояла рота. Він, мабуть, спізнився на вечерю. Сіра вулиця була порожня. З вікон де-не-де лилося червонувате світло, відкидаючи яскраві чотирикутники на стіну протилежного будинку.

— Чорт візьми, коли не віриш мені, піди поспитай у лейтенанта... Скажи, Тобі, хіба нашої частині не гарячіше було, як тим клятим саперам?

Тобі, високий чоловік з засмаглим бульдожистим обличчям і рубцем на лівій щоді, щойно ввійшов до кав'ярні. Він говорив мало й урочисто, гугнявлячи, немов би янки з узбережжя Мен.

— Стверджую, — тільки й сказав він. Він сів на лаві поруч другого солдата, що гірко казав далі:

— Ще б пак не ствердити... Чорт візьми, чоловіче, ви тільки й здатні, що рівчачи копати.

— Рівчачи копати! — сапер грюкнув кулаком об стіл. Його худе, кисле лице почервоніло з люті. — Ми, мабуть, і половини не накопали того, що піхота... а коли й накопали, то не заходили в них і не ховалися там, як клятві трусики з подібними до бавовни хвостами.

— Ваші молодці не дуже близько підходять до фронту.

— Як ті клятві кролі з подібними до бавовни хвостами, — закричав сапер з кислим обличчям, заходячись сміхом. — Хіба не правда? — Він озирнувся, шукаючи похвали. На лавах, біля двох довгих столів суспіль сиділи піхотинці, похмуро дивлячись на нього. Нараз помітивши, що його не підтримують, він знизив голос.

— Піхота збіса потрібна, погоджуюсь, та де б ви, хлопці, були без наших молодців, що натягують для вас колючий дріт?

— В Аргонському лісі, хлопче, де були ми, ніякого колючого дроту не було. На біса твій дріт, коли ми наступаємо?

— Гей... Я ставлю пляшку коньяку, що моя чота більше втрапила, як твоя.

— Приймаю, Джо, — сказав Тобі, раптом виявляючи цікавість до розмови.

— Гарзд, згода.

— У нас убито п'ятнадцять і двадцять поранено, — тріумфуючи виголосив сапер.

— А як, важко поранених?

— Не все одно хіба? Ну, то ставите коньяк?

— Дідька лисого. У нас теж п'ятнадцять убито й двадцять поранено, правда, Тобі?

— Стверджую, правда, — сказав Тобі.

* Мен (Maine) — найпівнічніший із штатів Атлантийського узбережжя.

— Чи правду я кажу? — звернувся піхотинець до всієї роти.
— Авжеж правда, чорт візьми, — загомоніли солдати.
— Ну, тоді значить квит.
— Ні, не квит, — мовив Тобі, — згадай по своїх поранених. Той, у кого найгірше поранені, матиме коньяк. Справедливо?
— Звісно.
— У нас уже сім хлопців вирядили додому.
— А в нас вісім. Адже правда?
— А нуда, — пробурмогали всі.
— А чи важко вони поранені?
— Двоє з них сліпі, — мовив Тобі.
— Чорт, — вилаявся сапер, зриваючись на ноги, немов би виграв у покер. — А в нас був хлопець, якого вирядили додому без рук і без ніг, а троє мали їбс від газу.

Джон Ендр'юс сидів у кутку кімнати. Він підвівся. Чомусь він згадав про солдата, з яким зазнайомився в шпиталі й який розповідав йому про життя, що загартовує людину. Він прокидався о третій і як кіт стрибав з ліжка... Він згадав, як темнооливкові штани порожньо звисали в того солдата з стільця.

— Це дурниці, одному з наших сержантів мають зробити нового вуса...

Сільська вулиця була темна й порита глибокими грузькими коліями. Ендр'юс безцільно блукав взад і вперед. Крім цього, було тільки одне кафе. Але там буде те саме. Повернутися ж до понурої комори, де спав, він не міг. Та й спати ще надто рано. По вулиці дув холодний вітер, а на небі невразно сунули лавою темні хмари. Навіть підмерзла грязюка липла до його чоbit, він почував, як вода забирається в черевики. Він зупинився біля домочку СХМ в кінці вулиці. Трохи завагавшись, він уривчасто засміявся й обійшов ріг до затпльної стіни, де були двері в кімнату «христiанського» солдата.

Він двічі стукнув, трохи сподiваючись, що відповіде не буде.

Почувся верескливий високий Шеффiльдiв голос:

— Хто там?

— Ендр'юс.

— Заходьте... Саме мені хотiлося вас бачити.

Ендр'юс стояв, тримаючи руку на клямці.

— Сiдайте й будьте, як удома.

Спенсер Шеффiльд сидiв бiля столика; в кiмнатi було одно маленьке вiкно, а стiни з необструганих дощок. За столом лежали купами лiшки з сухарями й картоннi коробочки з цигарками, а серед них, у стiнi, було невеличке вiконце, нiби в залiзничiй касi, i через нього «христiанський» солдат продавав свiй крам довгим шеренгам солдатiв, що годинами стояли, покiрно чекаючи в сусiднiй кiмнатi.

Ендр'юс оглянувся, шукаючи стiльця.

— О, я й забув. Я ж сам сиджу на єдиному тут стiльцi, — смiючись, сказав Спенсер Шеффiльд, вiдтягаючи свого невеликого рота, як верблюда, i крутячи вирядатими очима.

— О, байдуже. Ось про що хотiв би я вас спитати, чи не знаєте ви чого про...

— Ходім до мене в кімнату, — перебив Шеффільд. — У мене така приємна ніталія з каміном, якраз поруч з лейтенантом Бізром... І там побалакаємо.. про все. Мені до нестями хочеться поговорити з кимнебудь про високі матерії.

— Чи не знаєте ви чого про думку послати мобілізованих солдатів у французькі університети? Тих, що не скінчили своїх курсів?

— О, як це було б чудово. Кажу вам, друже, щодо цього нікто не зривняється з урядом США.

— То чи чули ви про це щонебудь?

— Ні, але напевно почую. Можна погасити світло?.. Ось так. Ну, тепер ідіть за мною. О, мені треба відпочити. Я збіса багато працював, відколи приїхав цей чоловік з товариства Рицарів Колумба. Хіба не в огидний спосіб вони силкуються потопити СХМ. Ну, а тепер ми не поспішаючи поговоримо з приємністю. Ви мусите розповісти мені все чисто про себе.

— Та невже ви справді нічого не знаєте про цей університетський план? Кажуть, навчання почнеться п'ятнадцятого лютого, — стиха сказав Ендр'юс.

— Поспітаю в лейтенанта Бізера, може він знає щось, — заспокоїливо сказав Шеффільд, обіймаючи Ендр'юса за плече і підштовхуючи його в двері поперед себе.

Через темну залу вони ввійшли в невелику кімнату, де в каміні ясно горів огонь, освітлюючи червоними й жовтими язиками квадратний, чорний, горіхового дерева стіл та два важких крісла з шкіряними спинками й сидінням, що виплискували, мов лаковані.

— Тут чудово, — мимохіть мовив Ендр'юс.

— Романтично, як я кажу. Спадає на думку Діккенс і Локслей Гол.

— Так, — невизразно сказав Ендр'юс.

— Ви давно у Франції? — спитав Ендр'юс, улаштовуючись в одному з крісел і дивлячись, як тавцює на дровах полум'я. — Закурите? — він простяг Шеффільдові пожакану цигарку.

— Ні, дякую, я курю особливого сорту. У мене слабе серце. Тим то мене й не взяли в армію... О, як чудово, що ви пішли рядовим. Я мріяв бути одиницею в цій безіменній піхотній масі.

— На мою думку, це чорт-зна яка безглуздість, коли не злочин, — похмуро сказав Ендр'юс, дивлячись у вогонь.

— Не кажіть так. Чи може ви хочете сказати, що маєте якийсь хист і були б корисніші країні на іншій роботі?.. Чимало з моїх друзів відчувають те саме.

— Ні, на мою думку, людина не має права повставати проти себе... Не думаю, щоб убивство було колинебудь корисне... Я вчинив так, ніби вірив, що це корисно... чи то з необачності, чи то з боязкості; і мені здається, це й є погано.

— Ви не повинні казати так, — скванно підхопив Шеффільд. — Ви ж музика, правда? — спитав він невимушено й конфіденційливо.

— Та трохи граю на роялі, якщо ви про це кажете, — відповів Ендр'юс.

* Сполучених Штатів.

— Я ніколи дуже не цікавився таким мистецтвом, як музика. Але чимало речей глибоко хвилюють мене... Дебюссі та ті чудові дрібнички Невіна. Ви повинні їх знати... На поезії я знаюся краще. Коли я був молодий, молодший за вас, зовсім підлітком... о, коли б ми завжди зоставалися молодими; мені вже тридцять два.

— Мені здається, що молодість сама по собі небагато варта. Це річ найкраща, але на те, щоб досягти іншого, — сказав Ендр'юс. — Ну, треба йти. Коли почувте щонебудь про університетський план, ви повідомте мене? гаразд?

— Ну, звичайно, сповіщу, мій любий, звичайно.

Вони драматично, міцно потягли руки, і Ендр'юс, спотикаючись, пішов через темну залу до дверей. Вийшовши на свіже вічне повітря, він глибоко передихнув. При світлі, що лилося з вікна, він подивився на годинника. Був час іще, щоб до вечірньої зорі зайти до полкової канцелярії сержант-майора.

На протилежнім від спілки християнської молоді кінці сільської вулиці, трохи осторонь від інших, височів кубічної форми будинок посеред широкого муріжку, що від безперервної їзди штабних авто й грузовиків обернувся на грязьке багачище, де в усіх напрямках перехрещувалися колії. Вузенький дощаний тротуар вів від шляху до дверей. Посеред тротуара Ендр'юс зустрів капітана — і, автоматично зійшовши в грязьку, козирнув.

За полкову контору правила велика кімната, колись розмальована білими поганенькими стінними картинами в стилі Пюві-де-Шаваня,^{*} але за п'ять років від-військових постойв стіни так пооблуплювалися й забруднилися, що малювання ледве можна було доглянути. Лише кілька клаптив голого тіла й розмазаних портьєр видно було де-не-де над картиями й порозцілюваними по стінах оголошеннями. В глибині кімнати кілька німф, що купалися в Нілі, зеленого й пастельно-блакитного відтінку, виступали з плаката про воєнну позичку. Стелю прикрашав овал із квітів та барельєф із невеликих купідонів, що також були пошкоджені й оголяли драпцю. Канцелярія була майже порожня. Безладдя по столах та мовчазні машинки надавали кімнати дивного вигляду запустіння. Ендр'юс рішуче попрямував до найдалшого столу, де на маленькій червоній картці, прихилений до машинки, написано було: «полковий сержант-майор».

За столиком, зігнувшись над купою надрукованих рапортів, сидів невеличкий чоловічок з рідким пісковатим на колір волоссям; він звів очі й посміхнувся, коли Ендр'юс наблизився до столу.

— Ну що, — влаштували для мене? — поспитав він.

— Що влаштував? — спитав Ендр'юс.

— О, я прийняв вас за іншого! — Посмішка зникла з тонких губ сержант-майора. — Чого вам треба?

— Полковий сержант-майоре, чи не скажете ви щонебудь про план посилати звідси до університетів мобілізованих солдатів? Чи не скажете, куди треба звернутися?

^{*} Пюві-де-Шавань (1824 — 1898) — французький артист, майстер декоративного мистецтва.

— На підставі яких загальних розпоряджень і хто сказав вам прийти питати мене про це?

— Чи чули ви про щобудь?

— Ні, нічого певного. Й, проте, дуже зайнятий. Спитайте когось із ваших командирів, хай з'ясують. — Він знову зігнувся над паперами.

Ендр'юс пішов до дверей, почервонівши з досади, коли побачив, що солдат за столом, біля вікна, зробив йому особливий знак головою, спершу до полкового сержанта-майора, а потім до дверей. Ендр'юс усміхнувся і теж кивнув йому. За дверима, де на низькій лаві сидів вистовий і читав Сетордей Івнінг Пост,^{*} він трішки почекав. Передпокії становив частину колишньої танцювальної зали, бо дуже подряпана підлога була паркетна, а великі гладенько відшукатурені участини стіни були обрамовані ліпленням золотозлавадового кольору — колись там висіли, мабуть, драпрі. Перегорожа з необструганих дошок, що утворювала інші канцелярії, відгляла більшу частину розкішно декорованої стелі, де купідони з червоними задками у всяких позах плавали в морі рожево-синьо-лавадових хмар, маніжно влітаючись у важкі гірлянди немов воскових тепличних квітів, а роги достатку, що сипали стиглі овочі, викликали в Ендр'юса почуття небезпеки, коли він дивився на них знизу.

— Ви Каппа Му?

Ендр'юс раптом подивився вниз і побачив перед себе солдата, що кивав йому в канцелярії.

— Ви Каппа Му? — спитав той знову.

— Ні, скільки мені відомо, — остовпіло промимрив Ендр'юс.

— Де ви вчилися?

— Гарвард...^{**} Знається, такого немає в списку... Я з Північно-Західного. Ви, значить, хочете потрапити до французького університету, коли тільки пощастить? Я теж.

— Ходімо, вип'ємо чогось.

Солдат поморщився, насунув кашкета на чоло, низько заросле волоссям, і таємничо озирнувся.

— Ходім, — сказав він.

Вони зачалапали грязькою сільською вулицею.

— Ми маємо до зорі тринадцять хвилинок... Моє прізвище Вольтерс, а вас як? — говорив він тихо, короткими уривчастими фразами.

— Ендр'юс.

— Ендр'юс, нікому не кажіть про це. Коли інші про те провнюхають, все загине. Сором, що ти не Каппа Му, але студенти мусять обставати один за одним, ось як дивлюсь я на це.

— О, я про це не скажу нікому, — мовив Ендр'юс.

— Це завжди добре, щоб можна було повірити. Загального наказу ще не видано, але я бачив попередній циркуляр. Де ви хочете вчитись?

— Сорбонна, Париж.

— О, це добре. Ви знаєте задню кімнату в Павіаніху? — Вольтерс

* «Суботня вечірня пошта» — назва газети.

** Найстаріший з американських університетів, заснований ще у XVII ст.

параз звернув ліворуч у заулочок і продерся крізь дірку в плодovому живоплоті.

— Треба додивлятися і дослухатися, коли хочеш чого допевнитися в армії, — сказав він.

Коли вони прокрадалися в затильну кімнату домочка, Ендр'юс помітив хвилясту лінію черепичного даху на тлі світлішого неба. Вони сіли на лаві, вмурованій коло каміну, де в'язка хмизу бризкала вогнями.

— Monsieur désire? * — червонолиця дівчина з немовлятком на руках підійшла до них.

— Це Пауліна; Павіаніха, як я її зву, — сміючися, сказав Вольтерс. — Шоколаду, — мовив він.

— Мені теж. Пам'ятай, частую я.

— Я й не забуваю. А тепер до діла. Ось що ти зробиш. Напиши заяву. Я надрукую її завтра на машинці, а зустрінемось ми тут завтра о восьмій вечора, і я дам її тобі... Ти зразу її підпишеш і віддаси сержантові. Розумієш? — Це буде попередня заява, а коли вийде наказ, ти подаси другу.

Жінка, тепер уже без немовляти, вийшла з п'ятьми з свічкою й двома тріснутими чашками, що парували проти світла блідорожевим.

Вольтерс одним ковтком випив чашку, пробурчав щось і говорив далі:

— Дайте мені цигарку... Вам доведеться поспішити, бо тільки вийде наказ, кожен с... син з дивізіону із шкури рватиметься, доведитиме, що він теж студент. Як ти про це довідався?

— Від одного товариша з Парижа.

— Як були в Парижі, правда? — сказав захоплено Вольтерс. — Чи такий він, як розповідають? Ці французи такі неморальні. Подивіться на цю жінку. Спатиме з хлопцем залюбки. А має ж дитину.

— А леж — кому подавати заяву?

— Полковникові або кому він доручить. Ви — католик?

— Ні.

— Я теж ні. У цім вся причина. Полковий сержант-майор католик.

— Та ну?

— Ви, мабуть, не помічали, що діється в головній дивізіонній квартирі. Справжній собор. Жодного масона в ній... Але я біжу... Коли зустрінете на вулиці, удавайте краще, ніби не знаєте мене, гаразд?

— Гаразд.

Вольтерс поклався до дверей. Ендр'юс сидів самотньо, дивлячись, як спалахували невеличкі вогники на хмизі в каміні, і попивав з теплої чашки шоколад, тримаючи її в долонях.

Йому згадалися слова з якоїсь поганющої романтичної п'єси, яку він чув ще дуже малим.

«Через вашу голову я кидаю... римський хрест»...

Він почав сміятися, аж качаючись на гладенькій лаві, наложених штанами багатьох поколінь, що гріли ноги біля вогню. Рум'яна

* Чого, пане, хочете?

жінка стояла, взявшись в боки, дивовано дивлячись на нього, а він сміявся, сміявся...

— Mais quelle gaité, quelle gaité? * — казала вона.

Солома тихо шелестіла при кожному рухові, коли Ендр'юс увісні повертався в ковдрах. За хвилину засурмиг сурма, і він вискочить спід ковдр, натягне свою одержу й стане в лаву на переключку серед чорної грязюки сільської вулиці. Невже ж тільки місяць, як він повернувся з шпиталю? Ні, він усе своє життя прожив у цьому селі; щоранку його витягала спід теплих ковдр сурма, і, весь тремлячи, стояв він у лаві на переключку, топтався у шерензі, що повільно йшла до Італії, топтався у другій шерензі, щоб кинути нелюдики в помийницю, помити казанок у масній воді, де вже рота інших солдатів переполіскувала свої; вишиковувався на випавах, маршував брудними дорогами, заляцуваний грязюкою від нескінченних валок грузовиків; ще двічі шиковався на їжу, і нарешті сурма знову загаяла його під ковдри, і він засинав важким сном, а ніс йому забивав пах пітного вовняного одягу, задушного повітря й пороху з ковдр.

За хвилину засурмиг сурма, прогонить навіть ці наймізерніші думки й оберне його на автомата, повірного наказам інших. Дитячі злі бажання скінчили в ньому. Хоч би деї сурмач помер. Він уявив собі його, маленького чоловічка з широким лицем, сірими щоканами, рудуватими вусиками, на кривих ногах, як він лежить на ковдрі, мов тела на мармуровій дошці у різниці. Яка нісенітниця! Знайдуться інші сурмачі. Він подумав, скільки сурмачів є в армії. Він уявив їх усіх, по брудних селах, кам'яних казармах, по містах, по великих таборах, що обслуговують країну, де на милі розтяглися ряди чорних складів і вузьких казармних будівель — як вони стоять, трохи розкарачавши ноги; як вони стукають спершу по своїх мідних сурмах, а тоді надимають шоки й дмухають у них, обкрадаючи життя півтора мільйонів (а може й двох з половиною або й трьох), обертаючи теплі, чутливі тіла на грубі автомати, яким треба дати якусь роботу, щоб не заноровились вони, коли знов прийде час убивати.

Засурмила сурма. З останніми бадьорими звуками, в коморі заворушилися.

Капрал Крісфілд стояв на сходах, що вели з двору і, тримаючи голову на рівні підлоги, гукав:

— Хутчій, хлопці! Хто спізвиться на переключку, того на тиждень у кухню.

Коли Ендр'юс, застібаючи форму, проходив повз його до сходів, він прошепотів:

— Кажуть, що знову будемо воювати, Енді... Окупаційна армія.

Ендр'юс стояв наввищину, ждучи, коли сержант викличе його, а в голові йому несамовито вирувала тривога. Що, коли вони вирушать до того, як виїде загальний наказ про студентів? Заява, напевно, загубиться серед метушні, коли дивізіон рушить, і він буде засудже-

* Яка веселість, яка веселість!

ний жити цим життям ще довгі страшні тижні й місяці. Чи зітруть майбутні роки праці й щастя ганебну нудьгу цієї неволі?

— Розійдись!

Він збіг сходами по своїй казанок, і за кілька хвилин знову стояв у лаві на поритій сільській вулиці, де тільки почали вимальовуватися сірі будинки, — коли олив'яне небо почало світлішати, а тонкий запах бекону й кави збуджував у ньому відчуття голоду, викликаючи бажання потопити думки у важкій нашивидку з'їденої масної страші та теплої рідкої кави з бляшаного погнутого кухля. Він у розпачі доводив собі, що мусить щось зробити, мусить зробити зусилля й урятувати себе, мусить боротися з мертвною рутинною, що так його знесилювала.

Згодом, коли він замітав нерівну дощану підлогу в приміщенні роти, йому знову спала на думку тема, що колись давно, немов би в попередньому втіленні, наворачталась йому, коли він намплював вікна губкою з піском по нескінчених бараках в учбовому таборі. Минулого року знову й знову він думав про неї і мріяв влести цю тему в тканиву із звуків, що мала виявити повільну нудоту днів, зігнутих під ярмом. «Під ярмом» — от була б назва для неї. Він уявляв гострий стукіт дирижерової палички, тишу переповненої зали, перші ноти, що прикро різали напружені вуха чоловіків та жінок. Але, коли він силкувався зосередитись на музиці, щось інше перебивало її, глушило її. Він відчував ритм цариці Савської, що, легко зійшовши з слона, вкритого пишними попонами, іде до нього поміж смолоскипів і кладе руку, химерну від перснів та довгих золочених нігтів, йому на плече, і тремтіння насолоди від любосних образів його бажання пробігало по всьому його тілі, примушуючи його зватися полум'ям від прагнення чогось понадявного. І все сплуталось у фантастичній нісенітниці — у звуках рогів, тромбонів, басів, що кінчали мотив, а піколо пронизливо починали перші такти «Зоряного прапора».

Він покинув замітати й вражено оглянувся довкола. Він був сам. Знадвору почувся гострий вигук: «Струнко!» Він збіг по сходах і став край лави під сердитим поглядом лейтенантових очей, дуже близько поставлених обабіч тонкого носа, чорних і твердих, мов у краба.

Рота рушила по грязюці до учбового поля.

Після вечірньої зорі Ендр'юс постукав у двері в затишній стіні СХМ, але, не діждавшись на відповідь, пішов геть, широко й рішуче ступаючи до Шеффільдової кімнати.

За той час, коли він постукавши ждав, поки йому відчинять, його серце важко колотилося. На скронях проступив піт.

— Та що з вами, хлопче? Ви ніби зовсім знесилені, — сказав Шеффільд, тримаючи двері прочиненими й заступивши своєю сухою постаттю вхід у кімнату.

— Чи можна ввійти? Мені треба поговорити з вами, — сказав Ендр'юс.

— О, здається, це обійдеться? Бачте, у мене офіцер... — Голос Шеффільда був збентежений. — О, заходьте. — враз захоплено сказав він. — Лейтенант Блізер теж любить музику... Лейтенанте, це той хлопець, про якого я говорив вам. Ми примусимо його заграги для нас. Якщо йому пощастить, я певен, він буде славетним музиком.

Лейтенант Блізер був чорнявий юнак з орлячим носом і в пенсне. Його форма була розстебнута, в руці він тримав сигару. Він усмінувся, навивно силкуючись підбадьорити цього рядового.

— Так, я дуже люблю музику, нову музику, — сказав лейтенант, спираючись на камінь. — Ви — музика з професії?

— Не зовсім... майже. — Ендр'юс якнайглибше засунув руки в кишені й трохи з викликом дивився то на одного, то на другого.

— Мабуть, грали в оркестрі? Як це ви не потрапили в полкову?

— Не грав ніде, крім П'єріану.

— П'єріану? То ви вчилися у Гарварді?

Ендр'юс кивнув.

— Я теж.

— Ну хіба не збіг? — сказав Шеффільд. — Я дуже радий, що намовив вас увійти.

— Якого року ви там були? — спитав лейтенант Блізер, злегка змінивши тон і пригладжуючи пальцем свого рідкого чорного вуса.

— П'ятнадцятого.

— Тоді я ще не мав чину, — сміючись сказав лейтенант.

— Про що я хотів спитати вас, містер Шеффільд...

— О, мій хлопче! Ми ж уже давненько знайомі, мій хлопче, а тому зв'яжі мене Спенсер, — перебив Шеффільд.

— Я хотів знати, — повільно говорив Ендр'юс, — чи не допоможете ви, щоб мене поставили в списку, який надсилають до паризького університету?.. Я знаю, що списку вже складено, хоч загального наказу ще не було. Сержанти здебільша не полюбляють мене, і я не знаю, як цього добитися без сторонньої допомоги... Я просто не можу більше витримати такого життя. — Ендр'юс міцно стис губи й вступився в підлогу, лице йому спалахнуло.

— Людина з вашими здібностями, безперечно, заслуговує, щоб її туди врядили, — сказав лейтенант Блізер, трохи тремтливим від вганяння голосом. — Я сам їду до Оксфорду.

— Звіртеся на мене, мій хлопче, — сказав Шеффільд. — Обіцяю, що я влаштую це для вас. Давайте руку! — Він схопив Ендр'юсову руку й тепло потис її вогкою долонею. — Якщо це буде в силі людській, в силі людській, — додав він.

— Ну, мені треба йти, — мовив лейтенант Блізер, раптом ідучи до дверей. — Я обіцяв маркізі заглянути до неї. На все добре. Хочете сигару? — Він простяг три сигари в бік Ендр'юса.

— Ні, дякую.

— О, чи не здається вам, що стара французька аристократія надзвичайна. Лейтенант Блізер майже щовечора заходить до маркізи Ромпмувіль. Він каже, що не може висловити, яка вона *spirituelle*² на слова. У неї він часто зустрічається з командиром.

² Дотепна.

Ендр'юс увів на стільця й затулює лице руками, дивлячись крізь пальці на вогонь, де полум'я кількома білими пальцями раз-у-раз хапало сіре букове поліно. Його розум одчайдушно шукав порятунку.

Він зірвався на ноги й скрикнув пронизливим голосом:

— Я більше не можу стерпіти такого життя, чуєте ви? Нілке майбутнє не варте того. Коли я потраплю до Парижа — добре. Коли — ні, дезертую й плюю вам на всі наслідки.

— Та я ж уже обіцяв вам, я зроблю все, що зможу...

— Ну, так зробіть це зараз, — брутально перебив Ендр'юс.

— Гарзд, я піду до полковника й скажу йому, який з вас великий музикант.

— Ідіть до нього зараз.

— Це може здатися дивним, мій любий.

— Наплювати, ходім... Ви можете поговорити з ним. Ви, здається, за панібрата з усіма офіцерами.

— Тоді почекайте, я вберусь, — сказав Шеффільд.

— Гарзд.

Ендр'юс ходив по грязюці перед будинком, хрускаючи з нетерплячки пальцями, аж поки вийшов Шеффільд, і тоді вони пішли мовчки.

— Почекайте хвилину надворі, — прошепотів Шеффільд, коли вони підійшли до білого будинку, з фасаду повитого голими виноградними лозами, де жив полковник.

Перечекавши, Ендр'юс опинився на дверях яскраво-освітленої вітальні. Чувся міцний дух сигарного диму. Полковник, лігній з благодушною бородою, стояв перед ним з чашкою кави. Ендр'юс за всіма правилами вітає під козирок.

— Мені сказали, що ви справжній піаніст... Шкода, що я не знав раніше, — привітно мовив полковник. — Ви хочете згідно з новим планом їхати вчитися до Парижа?

— Так, сер.

— Дуже шкода, що я не знав раніше. Список уже весь заповнений... Звичайно, може в останню хвилину... коли хтось одмовиться, запишуть вас.

Полковник ласкаво посміхнувся й повернувся до кімнати.

— Дякую вам, полковнику, — козирнувши, сказав Ендр'юс.

Ні слова не мовивши Шеффільдові, він попротував темною сільською вулицею до барака.

Ендр'юс стояв на широкій сільській вулиці. Грязюка майже висохла і вітер теплими струмками жмуриє поодинокі калюжі; він зазірав у вікно кафе, щоб зобачити, чи нема там когонебудь, хто б позичив йому грошей на вино. Два місяці він не одержував плати, кишені його спорожніли. Було весняне надвечір'я, сонце тільки по сіло, залишивши небо, сірі будинки й безладні черепичні дахи теплим фіялковим світлом. Ледве чутний подув життя, що прокидалося в холодній землі і доходило до Ендр'юса з кожним подихом свіжого вітру, люто перейняв тупу його нудьгу. Зараз перше березня, знов і знов

доводив він собі. П'ятнадцятого лютого він сподівався, що буде в Парижі, вільний, чи майже вільний, принаймні матиме змогу працювати. І от уже перше березня, а він іще тут, безпорадний, все ще прив'язаний до одноманітного колеса рутини, нездатний до якогось справжнього зусилля, гає свій обмежений час, мов бродячий собака, блукаючи грязькою вулицею від приміщення СХМ на одній ківці села до церкви й фонтану посередині й до дивізійного штабу на другій ківці. А тоді знову назад, неухважно заглядаючи в вікна, дивлячись на людські обличчя й не бачачи їх. Він втратив усяку надію, що його вирядять до Парижа. Він кинув думати про це, як і про все інше; те саме тупе розпачливе роздратовання ввесь час гудло йому в голові, крутячись і крутячись, немов зіпсута грамплейка.

Подивившись деякий час у вікно 'кав'ярні «Бравих співників», він трохи пройшов вулицею і так само зупинився, дивлячись у «Відпочинок ветерана», де величезний плакат: «Розмовляють по американському» застановляв половину вікна. Пройшло два офіцери. Його рука козирнула автоматично, немов крило семафора. Було майже темно. Трохи згодом він відчув, що добре намерзса на вітрі, здригнувся і знову пішов навмання тинятися вулицями.

Він упізнав Вольтерса, що йшов назустріч, і збирався мовчки проминути його, коли це Вольтерс штовхнув його і, промурмотівши на вухо: «Ходімо до Павіаніхи», пішов од нього швидкою ходою. Ендрюс трохи постояв нерішуче, похнюпивши голову, тоді мляво пішов у завулок і, пролізши крізь дірку паркана, ввійшов у кухню до Пауліни. У каміні не горіло. Він похмуро дивився на сирій попіл, коли почув біля себе Вольтерсів голос:

— А я все влаштував для тебе.

— Про що ти кажеш?

— Про що?.. Чи ти часом не спиш, Ендрюс? Одно прізвище викреслено з університетського списку, ось що. Тепер, якщо ти воруєш пальцем і хтонебудь тебе не випередить, то ти й не стямився, як будеш у Парижі.

— Збіса люб'язно, що ти сповістив мене.

— Ось твоя заява, — сказав Вольтерс, витягаючи папір з кишені. — Піди до полковника, дай підписати, а тоді біжи до канцелярії сержант-майора. Там якраз складають подорожні. Хутчій!

Вольтерс зник. Ендрюс знов zostався сам, дивлячись на сирій попіл. Раптом він зірвався на ноги і побіг до штабу. У передкопій полковникової канцелярії він довго ждав, дивлячись на черевки, густо обліплені грязькою. «Черевки справлять погане враження, черевки справлять погане враження», знов і знов говорив у ньому якийсь голос. Лейтенант, юнак з рум'яними щоками й молочнобілим чолом, що теж ждав аудієнції у полковника, тримав в одній руці кашкет і пару лайкових кольору хакі рукавиць, а другою ввесь час пригладжував біляве добре зачісане волосся.

Ендрюс почував себе брудним і смердючим у своїй погано зшитій формі. Цей довершений юнак у новісіньких штаних, з наманікюреними нігтями та в бездоганно начищених крагах — доводив його до одчаю.

Йому хотілося побити лейтенанта, довести йому, що він крадій, перехитрити його, примусити забути свій чин і поважний вигляд... Лейтенант увійшов до полковника. Ендр'юс почав читати якусь карту, прибиту до стіни. На ній були назви, дати й числа, але він не міг добрати, що вони визначають.

— Ну, ідіть, — прошепотів до нього вістивець, і він з кашкетом у руці уже стояв перед полковником, що суворо подивився на нього, перегортаючи на столі папери важкою жилавою рукою.

Ендр'юс вітав під козирок. Полковник нетерпляче ворухнув рукою.

— Чи можу я, полковнику, звернутися до вас у справі університетського плану?

— Ви, звичайно, маєте дозвіл від когонебудь до мене з'явитися?

— Ні, сер. — Ендр'юсів розум напружувався, шукаючи, що сказати.

— Ну, то краще підіть і дистаньте його.

— Але, полковнику, немає часу, подорожні уже виписують. Я чув, що із списків викреслено одне прізвище.

— Надто пізно.

— Але, полковнику, ви не знаєте, як це важливо для мене. Я музикант з фаху. Якщо я не матиму практики перед демобілізацією, я не дістану роботи... На моїх руках мати й стара тітка. Бачте, сер, моя родина знала кращі дні. Тільки будши добрим майстром у своїм фаху, я зможу досить заробляти, щоб забезпечити їм те, до чого вони звикли. А людина з вашим становищем у світі, полковнику, мусить знати, що значать для піаніста навіть кілька місяців навчання в Парижі.

Полковник посміхнувся.

— Покажіть вашу заяву, — сказав він.

Тремлявою рукою Ендр'юс подав її. Полковник написав щось на ріжку олівцем.

— Ну, якщо ви своєчасно встигнете до сержант-майора, щоб завіт до подорожньої ваше прізвище, все буде гаразд.

Ендр'юс козирнув і вийшов похвощем. Його нараз опало почуття огиди. Він ледве стримався від шаленого бажання розірвати папір. «Боже, господи, господи, господи, господи», — шепотів він. Він біг усю дорогу до чотирикутного, відокремлено від інших поставленого будинку, де була полкова канцелярія.

Він зупинився, задихавшись, перед столом, де на червоній картці було написано: «Полковий сержант-майор». Полковий сержант-майор запитливо подивився на нього.

— Ось заява до Сорбонни, сержанте. Полковник Вількінс звелів мені бігти з нею до вас і сказав, що він дуже хотів би, щоб її зразу ж і прийняли.

— Надто пізно, — мовив полковий сержант-майор.

— Але полковник сказав, щоб її прийняли.

— Нічого не можу вдіяти... Надто пізно, — сказав полковий сержант-майор.

Ендр'юс відчув, як кімната, солдати в темнооливкових наруківниках за машинками та три німфи, що виглядали зза плаката про французьку військову позичку, — закрутилися йому в голові. Несподівано ззаду почувся голос:

— Може, сержанте, його звати Джоном Ендр'юсом?

— А почім я, чорт його дери, знаю? — сказав полковий сержант-майор.

— То він уже в приказі... Не знаю, як він туди потрапив, — діловим тоном, уривчасто говорив Вольтерс:

— Чого ж ви тоді набридаєте мені? Дайте папір. — Полковий сержант-майор вихопив папір з Ендр'юсової руки й сердито поливився на нього.

— Гаразд, завтра поїдете. Копія наказу буде в вашій роті рано, — пробурчав полковий сержант-майор.

Виходячи, Ендр'юс пильно подивився на Вольтерса, але той і не глянув на нього. Коли він вийшов на повітря, огида, гірша за недавню відчину, охопила його. Від люті за своє приниження сльози закрутилися йому на очах. Він пішов від села по дорозі, байдуже тьопаячи по калюжах, сковзаючись у мокрій глині в рівчаках. Щось у ньому всередині, немов голос пораненого, дялось, верещало довгою брудною лайкою. Він раптом зупинився, стисши кулаки. Було зовсім темно, мармурове небо тьмяно освітлював укритий за хмарами місяць. По обидва боки дороги здіймалися високі сірі кістяки тополь. Коли шум від його кроків затих, він почув тихе дзюрчання води. Нерухомо стоячи посеред шляху, він зрозумів, що потроху заспокоюється. Уголос тоді він кілька разів проказав стиха: «Ти, Джон Ендр'юс, послідній йолоп», і повільною ходою задумливо пішов до села.

У

Ендр'юс відчув, як чиясь рука обняла його за плече.

— А я, як чорт, шукав тебе, Енді, — сказав йому на вухо Крісфільд, відриваючи його від мрій, в які він поринув. Він відчув на своєму обличчі Крісфільдове дихання з коньячним духом.

— Я завтра їду до Парижа, Кріс, — сказав Ендр'юс.

— Знаю, хлопче. Я знаю це. Тим то мені й кортіло поговорити з тобою... Не їдь до Парижа... Чом не поїхати б тобі з нами в Німеччину. Кажуть, що там живуть, як царі.

— Поговорімо, — погодився Ендр'юс, — ходімо до Пауліни.

Крісфільд повиснув на його плечі, невпевнено йдучи поруч. Прозаячи кризь діру в паркані, він спіткнувся, і вони мало не попадали. Вони засміялися і, сміючись, випхнулися у темну кухню, де рум'яна жінка з дитиною сиділа біля вогню, що в невеличкій купці деревного вугілля зрідка спалахував язиками полум'я. Коли солдати, тупочучи, ввійшли в кімнату, дитина зайшлась верескливим криком. Жінка підвелась і, байдужо потішаючи дитину, пішла по лампу й вино.

Ендр'юс при світлі вогню дивився на Крісфільдове обличчя. Щоким Крісфільдові не були вже по дитячому округлі, як тоді, коли він уперше заговорив до нього, підмітаючи недокурки перед баракком в учбовому таборі.

— Кажу тобі, друже, тобі треба поїхати з нами до Німеччини... у Париж немає нічого, крім шлях.

— Річ у тім, Кріс, що я не хочу жити, як цар, або сержант, чи генерал-майор... Я хочу жити, як Джон Ендр'юс.

— А що ти, Енді, збираєшся робити в Парижі?

— Вивчати музику.

— Мабуть, коли одного дня піду я в кіно і засвітає світло, я побачу, що на піаніні витинає ніхто, як старий мій приятель Енді.

— Може й так... Як тобі подобається на капральстві, Кріс?

— Та л'є сам не знаю, — Крісфільд сплюнув під ноги. — Чудно, га? Ми з тобою були колись щирі приятелі... Мабуть, це через мій чин.

Ендр'юс не відповів.

Крісфільд мовчав, утопивши очі в вогонь.

— Ну, а я таки прикончив його... Чорт, це було не важко, — несподівано сказав він.

— Про що ти кажеш?

— Прикончив його, от і все.

— Ти кажеш...

Крісфільд кивнув:

— Умгу, в Аргонському лісі...

Ендр'юс не відповів нічого. Його раптом опала втома. Згадав солдатів, що бачив їх мертвими.

— Я й не гадав, що буде так легко, — мовив Крісфільд.

У двері на другім кінці кухні ввійшла жінка з свічкою в руці. Крісфільд раптом замовк.

— Завтра я їду до Парижа, — бадьоро сказав Ендр'юс. — Це кінець моїй солдатчини.

— А я певен, Енді, що в Німеччині буде весело... Сержант каже, що ми вирушаємо до Коаб... як воно зветься?

— Кобленц.

Крісфільд налив у склянку вина, випив і, цмокнувши губами, витер рота рукою.

— Пам'ятаєш, Енді, як ми вимітали недокурки в тім клятім учбовім таборі, коли ми зустрілися вперше?

— Чимало води відтоді збігло.

— Навряд чи ми ще зустрінемось.

— Чорт, а чом би й ні?

Вони знов замовкли, дивлячись на жар, що згасав. Жінка, тьмяно освітлена свічкою, стояла руки в боки, пильно дивлячись на них.

— Боюсь, що не знатимеш, куди подітися, коли вийдеш із армії... га, як на твою думку, Енді?

— Ну, на все, Кріс. Я поспішаю, — різко сказав Ендр'юс, зриваючись на ноги.

— На все, друже Енді... Я заплачу за вино.

Крісфільд кивнув пальцем рум'яній жінці, і та, освітлена свічкою, помалу підійшла до них.

— Дякую, Кріс.

Ендр'юс вийшов із дверей. Ішов холодний колючий дощ. Він наставив комір шинелі й побіг багнистою вулицею до барака.

У протилежному кутку купе Ендр'юс бачив Вольтерса, що, заснувши, здулися, глибоко насунувши картуза на очі. Рота він роззявна, голова йому хиталась від здригання поїзда. Абажур під лампою затоплював купе темносиною темрявою, і нічне небо за вікном і обриси дерев та будинків, що виникали й танцювали, пропливаючи мимо, здавалось, були дуже близькі. Ендр'юсові спати не хотілось; він довго сидів, притулюючись головою до шибки, дивлячись на тіні, на рідкі червоно-зелені вогники, що миготіли мимо, та на блискучі станції, що спалахували на мить і губились у темних смугах неосвітлених будинків, кістяках дерев і чорних схилах горбів. Він думав про те, що всі етапи його життя мов відзначали залізничні переїзди вночі. Від трясого гуркоту коліс кров швидко перебігала по жилах; він гостро відчував постукування поїзда по блискучих рейках, що лишав за собою поля, дерева й будинки, безліч миль між минулим і майбутнім. Подуви холодного нічного повітря, коли він відчиняв вікно, легкі клуби пари й вугляного диму, що лоскотали йому в носі, хвилювали його, як посмішка на чужому лиці, на мить побаченому на людській вулиці. Він не думав про те, що лишилося позаду. Він жадібно напружував очі, вдивляючись крізь п'ятому в живе життя, яким він збирався жити. Нудьга й зневіра минулися. Він був вільний, міг працювати, слухати музику, товаришувати. Він глибоко зідхнув; теплі хвилі бадьорості, здавалось, бігли безперестанку від його легенів і горла до пучок і вивз по всьому тілу до м'язів на ногах. Він подивився на годинника. «Голина». О шостій він буде в Парижі. П'ять годин йому тут сидіти, дивитись на швидкі тіні за вікном, почувати в крові напружену пульсацію поїзда, радіти кожній милі, що з нею поїзд відносить його від минулого.

Вольтерс іде спав, трохи зсунувшись з лави, роззявивши рота і загорнувши голову шинелею. Ендр'юс дивився з вікна, відчуваючи в носі лоскотання пари й вугляного диму. Одна фраза з «Генерського підлітка» спала йому на думку: «Запахна ніч, ніч запахна, нескінченна». Але тікати по степах від одноманітного стогону минулого лиха до радості й життя було краще, ніж сидіти навколо таборного багаття, попиваючи вино з водою й прислухаючись до вихвальних вигадок довговолосих ахейців.

Ендр'юс згадав солдатів, що від них він їхав. Зараз, у цей нічний час, вони сплять по коморах і по бараках або стоять на варті з замерзлими мокрими ногами й холодними руками, що їх аж пече холода, як лід, рушнична цівка, коли вони до неї торкаються. Він може заїхати далеко й не чути тупоту ніг у марші, смороду напхон-напхонних бараків, де люди, мов скотина, сплять рядами, — але він іде досі один із них. Він не може, побачивши офіцера, пройти повз нього без несвідомого рабського руху, він не може чути сурми без болю й ненависті. Якби він тільки міг відтворити в музиці біль цих понівечених існувань, нікчемну тупість механізованого вбивства, — це може й значуще було б для нього, та для інших ніколи не буде значущим. «Але ти говориш так, ніби вибрався уже з лісу, — ні, ти ще

солдат, Джон Ендр'юс». Ці слова так виразно виникали в його голові, немов би він проказував їх уголос. Він гірко всміхнувся і знов примостився, дивлячись на силуети дерев, огорож, будинків і схилів, що пливли під темним небом.

Коли він прокинувся, небо було сіре. Поїзд ішов помалу, гуркочучи на стрілках, через місто з мокрими черепичними дахами, що здіймались над блакитним туманом химерними тінями. Вольтерс курив цигарку.

— Ну-ну. Французькі поїзди — сама погань, — сказав він, помітивши, що Ендр'юс прокинувся. — Найвідсталіша країна, яку я коли бачив.

— Чорт би взяв її відсталість, — перебив Ендр'юс, нараз устаючи й потягуючись. Він відчинив вікно. — А таки припікає, чорт його бери. Ми, мабуть, недалеко уже від Парижа.

Холодне повітря з туманом увірвалося в задушне купе. Кожен подих сповнював радістю. Ендр'юс відчув, як у ньому кипить нестримна енергія. Гуркітливий стукіт вагонних коліс співав йому у вухах. Він кинувся на закурену синю лаву й задригав ногами, мов теля.

— Радій, чорт дерн, друже, — вигукував він, — ми під'їзимо до Парижа.

— Ми такі щасливі байстрюки, — шкірячи зуби з цигаркою, що стирчала в кутку рота, сказав Вольтерс. — Піду позбираю нашу братву.

Ендр'юс, зоставшись сам у купе, заспівав на все горло.

Коли сонце підійшло, туман зник з рівних білозелених полів з рядами безлистих тополь. Біложовті будинки з синіми дахами вже трохи скидалися на міські. Вони проминули цегельні й глиняні кар'єри з червонуватими калюжами на дні; проїхали смарагдовозелену річку, де повілі сунула довга валка човнів з яскраво пофарбованими передками. Паровіз пронизливо засвистів. Проторохотіли через невеличку товарну станцію. А тоді потягнулися перед ними купи передміських будинків, спершу хаотично у великих садах, а далі правильними рядами, з вулицями й крамницями на розі. Нараз виникла й заступила краєвид темносіра мокра стіна. Поїзд вискочив зза неї й проїхав кілька вокзалів, захряслих людьми, що поспішали на роботу — звичайна юрба, різноманітно вбрана, серед яких тільки де-не-де видно було сині, чи то кольору хакі форми. Знов потяглась темносіра стіна, а тоді темнота широких мостів, що під ними закурені ліхтарі світили оравжевим і червоним світлом, кидаючи відблиск на мокру стіну над ними, де гучно гуркотіли колеса. Знов проїхали товарні станції, й поїзд помалу торохтів повз інші поїзди з обличчями й постатями людей і, струснувши, зупинився біля вокзалу. Ендр'юс уже стояв на сірому зацементованому пероні, вдихаючи запах дощок, вантажів і пари. Він, мов хрест, ніс за плечима свій недоладний ранець та згорнуту ковдру. Свою рушницю й патронташ він дбайливо засунув якнайдалі під лаву.

Вольтерс та ще п'ять солдатів ішли до нього по платформі, несучи або волочачи свої ранці.

Вольтерс мав розгублений вигляд.

- Що тепер ми маємо робити? — спитав він.
- Діяти! — вигукнув Ендр'юс і зареготав.

Постаті в темнооливковому розляглися на віжнозеленій траві край дороги. Рота відпочивала. Крісфільд сидів, повуро обстругуючи ціпок складаним ножиком. Джекінс лежав поруч нього.

- Якого чорта погнали нас на цю кляту прогулянку, капрале?
- Мабуть, хотять знати, чи не розучились ми ходити.
- Хіба ж не краще це, як тинятися цілий день навколо бараків, а то тільки думаєш, леєшся та хочеш додому? — казав солдат, що сидів по другий бік, набиваючи в люльку тютюн жовтим указівним пальцем.

— Я просто хворий, увесь день тупай в лавах по дорозі, а ці кляті жабники вигуплюють на тебе баньки...

- Закладаюся, вони таки глузують з нас, — перебив хтось.

— Ми незабаром рушимо до окупаційної армії, — весело сказав Крісфільд. У Німеччині буде добра гулянка.

- А знаєш, що це значить? — гукнув Джекінс, рвучко сідаючи.
- Знаєш, скільки стоятиме військо в Німеччині. П'ятнадцять років.
- Чорт! Вони, хлопче, не можуть нас стільки гримати.

— Вони можуть робити з нами, що заманеться, узав би їх чорт! З такими, як ми, не панькаються. Ми ж зовсім не те, що тіписьменні — Ендр'юс або сержант Коффін. Вони можуть підсипатися до «християнських» солдатів або до офіцерів та й улаштуватися якось, а ми стій навипинку, козирай та одне товчи: «Так, лейтенанте», або: «Ні, лейтенанте», і хай їздять на тобі на втіху їм. Хіба це не щира правда, капрале?

— Здається, маєш рацію, Джекінс, нам припадає санки возити тільки на гору.

— Цей проклятуший собачий брехун Ендр'юс їде до Парижа й буде вчитися, буде вільний...

- Чорт дері, Джекінс, Енді не брехун.

— Ну, а хіба він увесь час не бундючився, хіба не задавався, немов би знає більше за лейтенанта?

- Я певен, він таки більше й знав, — відповів Крісфільд.

— Проте, ти ж не можеш заперечувати, що ті хлопці, які поїхали до Парижа, зробили не більше, як перший-ліпший з нас... Чорт, я навіть їде не мав відпустки.

- Ну, не варт бурчати...

— Ні, та коли ми потрапимо додому і наші довідаються, як з нами поводитись, то все добре розслідують. Ось побачиш, — сказав один новак.

— Аж божеволієш, як подумаєш, що вся та історія пройшла повз тебе. Знати, що ті хлопці в Парижі непогано збувають час, попиваючи вино й гуляючи з жінками... а сам — сиди тут, чисть рушники та вправляйся... Чорт! хотів би я бути на їхньому місці.

Засвітали. Трава знов зазеленіла, а солдати шикувалися край дороги.

- Шикуйсь!— вигукував сержант.
- Струн-ко!
- Праворуч рівняйсь!
- Фронт! Чорт, ви, хлопці, ще й досі не навчилися... Підберіть живіт, ви! Можете ж краще стояти, ніж отак.
- Чоти, праворуч! Марш! Раз, два, три.

Рота затупала грязькою дорогою. Їхні кроки були однакової довжини. Руки рухалися в однаковому такті. Понурі обличчя мали однаковий вигляд, думки були однакові. «Трамп!-Трамп!» Їхньої ходи завмирало віддалік на дорозі.

Серед бростя дерев співали птахи. На зеленій траві край дороги ще знати було сліди від солдатських тіл.

ЗОВНІШНІЙ СВІТ

I

Ендр'юс вкупі з шістьма іншими солдатами своєї частини сидів за столом біля входу кав'ярні напроти Східного вокзалу. Він одкинувся на спинку свого стільця, з чашкою кави в руці, дивлячись на кам'яниці з багатьма балконами. Коли він сьорбав, з чашки здіймалася пара, пахучи молоком і кавою. В ухах йому повно було руху екіпажів і швидкого постукування підборів по мокрому тротуарі. Якийсь час він не чув розмови солдатів, з якими сидів. Вони розмовляли й сміялися, а він не уважно дивився повз їхні форми кольору хакі та сложі на човни кашкети. Він був збуджений запахом кави й туману. Іржавий промінчик падав на стіл і на темний глянс мокрої грязюки, що вкривала асфальтовий тротуар. Далеко на вулиці осторонь від вокзалу видно було темносірі будинки, зеленкуваті в холодку й фіялкові на сонці, зблідлі в тонкому серпанковій далині. Померхла позолота оздоб блищала на чорних балконах. На передньому плані швидко проходили чоловіки й жінки; щоки їм трохи почервоніли від равнишої вогкості. Небо було біде, рожево-сіре.

Вольтерс говорив:

— Найперше хочу я побачити Ейфелеву вежу.

— Нащо тобі її бачити? — спитав невеликий сержант з чорними вусами й з кругами біля очей, як у мавпи.

— Хіба ж ти не знаєш, що все почалося з Ейфелової вежі? Не будь Ейфелової вежі, не було б і хмарочосів...

— А що скажеш тоді за Прас* і Бруклінський міст? Хіба їх збудовано не раніш Ейфелової вежі? — перебив його солдат із Нью-Йорка.

— Ейфелева вежа перша на всім світі судцільна залізна конструкція, — догматично зауважив Вольтерс.

— Я найперше піду до безумних бержерок — до диких жінок.

— Облиш краще тих диких жінок, Біль, — мовив Вольтерс.

— Я й дивитися на жінок не хочу, — сказав чорновусий сержант. — Досить уже наливився на них за своє життя. А втім... Війни, в кожному разі — кінець.

— Та ти не квапся, голубе, казати, аж поки не втопиш баньки в справжню парижанку, — промовив здоровенний, негоденний, з капіральськими нашивками військовий і оглушливо зареветав.

Ендр'юс знову втратив зв'язок у розмові й мрійно примруженими очима дивився на довгу, рівну вулицю, де зелене, фіялкове та бру-

* Відомий у Нью-Йорку хмарочос, збудований на подобу утюга.

натис зникало в синясто-сірому — на деякому віддаленні. Йому хотілось зостатися самому, навмання блукати по місту, мрійно дивитись на речі й людей, заходити у випадкові розмови з чоловіками й жінками, потонути в туманному, блискучому вуличному житті. Запах туману щось нагадав йому. Він довго силкувався пригадати, і нараз згадався йому обід з Генслоу і обличчя юнака та дівчини, що з ними розмовляв він на Бюті. Він зразу мусить знайти Генслоу. Він на мить відчув гостре роздратовання проти всіх цих людей, що сиділи біля нього. О, боже, він неодмінно відіб'ється від них усіх; надто дорого здобув він собі волю; він докрая натішиться з неї.

— Слухай, Енді, я маю намір причепитися до тебе, — перебив його мрії Вольтерс. — Я думаю призначити тебе нашим перекладачем.

Ендр'юс засміявся.

— Хіба ти не знаєш дорогу до університетського штабу?

— У довідковим бюрі сказали, що треба їхати підземкою.

— Я піду пішки, — мовив Ендр'юс.

— А ти ж не загубишся?

— На жаль у цьому немає небезпеки, — підводячись відповів Ендр'юс. — Побачимось, товариші, в університетському штабі, чи як там воно... На все...

— Слухай, Енді, я тебе там дождатиму, — гукнув йому вслід Вольтерс.

Ендр'юс кинувся в бічну вулицю. Він ледве стримався, щоб не закричати, зоставшись вільним, насамоті, маючи поперед себе багато-багато днів на роботу й міркування і поволі визволяючи своє тіло від напружених рухів автомата. Запах вулиць і туману, надзвичайно-гострий, підіймався, мов фіміам, фантастичними спіралями в його мозку, збуджуючи в нім голод і засліплюючи його, діючи на руки й ноги, і від того вони гнучкі були й готові до втіх, як ото в kota, що, зігнувшись, збирається плигнути. Його важкі роботи аж пританцьовували, стукаючи по мокрому тротуарі. Він ішов дуже швидко, часом спиваючись зневацька, щоб подивитись на зелені, оранжеві й малинові овочі на возику, глянути на перспективу заплутаних вулиць, зазірнути в темнокоричневий морок невеликої винної крамниці, де біля прилавку стояли робітники й попивали біле вино. Овальні ніжні обличчя, бородаті лиця чоловіків, сухорляві обличчя старих жінок, що, здавалось, зворушливо зберегли під своєю огидністю всю красу молодості й трагедію пережитого; людські обличчя сунули повз нього, хвилюючи, мов ритм оркестру. По довгому ходінні, повертаючи щораз на протилежну вулицю, вийшов він на майданчик, де стояла статуя пишної персоні на баскому коні. «Майдан перемог» — прочитав він напис, і від того трохи смішно стало йому. Він насмішкуватو подивився на героїчні риси короля-сонця * і відійшов сміючись. «А, мабуть, за тих часів їм більше щастило з високим стилем», — промурмотів він. І з подвійною втіхою штовхався поміж людьми, що їхні статуї ніколи не будуть посажені верхи на баских

* Людовіка XIV, короля Франції (1643—1715).

конях у скверах, розбитих на згадку перемоги. Він вийшов на ши-року, рівну вулицю, де було багато американських офіцерів, яким він мав козирати, військової поліції, та крамниць з великими дзеркальними вікнами, де було повно блискучих, коштовних речей. «Теж перемога», подумав він, повертаючи в бічну вулицю й мимохідь побачивши блакитно-сіру громаду опери з величними вікнами й голими бронзовими жінками, що тримали ліхтарі.

Він вийшов на вузьку вулицю з безліччю готелів, фешенебельних перукарень, звідки добувались пахощі міжвародної парфуми, з безліччю казино, танцювальних зал, дипломатичних віталень, і раптом побачив американського офіцера, що, трохи похитуючись, ішов йому назустріч — високий літній чоловік, червонолидий, з надухлим носом.

Ендр'юс козирнув.

Офіцер спинився, хитаючись у всі боки, і плаксиво сказав:

— Синку, чи ви не знаєте, де тут бар «Генрі»?

— Ні, не знаю, майоре, — відповів Ендр'юс. У ніс йому вдарив запах коктейлю.

— Адже, синку, ви ж мені допоможете знайти його?... Це ж жах, що я не можу знайти його... У барі «Генрі» я маю зустрітися з лейтенантом Треворсом. — Майор урівноважився, спершився рукою на Ендр'юсове плече. Пройшов цивільний.

— Стривайте, — закричав йому вслід майор, — слухайте, монсьє, ой аи бар «Генрі»?

Цивільний пройшов не відповідаючи.

— Та хіба ж не жаба, власної своєї мови не розуміє? — проми-рив майор.

— Та он він, бар «Генрі», на тім боці, — раптом сказав Ендр'юс.

— Бон, бон, — мовив майор.

Вони перебралися через улицю і увійшли. У барі, все ще чіпляючись за плече Ендр'юса, майор прошепотів йому на вухо:

— Я без відпустки, розумієте?... Розумієте? Увесь клятухий повітряний флот без відпустки. Вип'ємо?... Ви мобілізовані? Нікому діла немає... Війну скінчено, синку... Світові забезпечено демократію.

Тільки но Ендр'юс підвіс шампанське з коктейлем до губ, весело поглядаючи на юрбу американських офіцерів та цивільних, що товпились у невеликому червоного дерева барі, коли це хтось спроквола сказав позад його:

— А щоб його гредь узав!

Ендр'юс обернувся і побачив засмагле лице й невеликі шовкови-сті вуса Генслоу. Він кинув майора напризволяще.

— О, як я радий бачити тебе... Я боявся, що ти не зможеш до-битися... — спроквола говорив Генслоу, трохи затинаючись.

— Я з радощів мало з глузду не з'їхав, Гені. Приїхав кілька годин тому... — Смікчись, перебиваючи один одного, вони розмовляли урива-ними фразами.

— Та яким побитом ти потрапив сюди?

— Із майором, — сміючись відповів Ендр'юс.

— Що за чортівня?

— Цей майор, — прошепотів Ендр'юс на вухо приятеліві, — силь-
но підозваний — причепився до мене, просив провести його в бар
«Генрі» і от частує мене коктейлем, поминаючи покійну демократію...
А ти що тут робиш? Тут не дуже... екзотично.

— Я прийшов побачитись з одним чоловіком, що хотів розказати
мені, як я міг би дістатися до Румунії з Червоним хрестом... Та це ще
щодожде. Ходім звідси. Ой, як же я боявся, що ти не доб'єшся.

— Я плазував і чоботи лизав людям, щоб добитись... О, яка під-
лота!.. Але я тут.

Вони вийшли на вулицю і йдучи жестикулювали.

— Але «Libertad, libertad, allons ma femme», як сказав Уот Уіт-
мен!* — вигукнув Ендр'юс.

— Це велике й надзвичайне почуття... Я тут три дні. Мою ча-
стину вирядили додому; хай їм щастить.

— А що ти маєш робити?

— Робити? Аж нічого. — крикнув Генслоу. — Хай йому стона-
дять чортів! Та й справді шкода й заходжуватися... Тут така плута-
шина, що нічого не зробиш, хоч би й хотів.

— Я хочу поговорити з кимсь у Schola Cantorum.

— Ще буде час на це... Ти нічого не зробиш у музиці, якщо
серйозно будеш до неї ставитись.

— Та, нарешті, мені неодмінно треба десь грошей добути.

— Оце до діла говориш. — Генслоу витяг з пазухи шкіряну по-
темнілу записну книжку. — Монако, — сказав, постукуючи по книжці
з витиснутими на ній бляклочервоними квітами. Він закопчив губу
й, витягнувши кілька стофранкових банкнотів, ткнув їх у руку Ендр'ю-
сові.

— Дай мені тільки одну, — сказав Ендр'юс.

— Усі або ні одної... Кожна тільки на п'ять хвилин.

— Та це ж добіса доведеться тобі повертати.

— Повертати... от лихо... Бери й замовч. Я, мабуть, уже не ма-
тиму їх, а тому краще хапай швидше. Застерігаю тебе, що до кінця
тижня їх не буде.

— Ну, гаразд. Я вмираю з голоду.

— Сядьмо на Бульварі й поміркуймо, деб нам посідати на славу,
міс Лібертад... Та не будемо її називати, бо це, Енді, звучить як Лі-
верпуль, препогане місто.

— А що ти скажеш про Freiheit**, — сказав Ендр'юс, коли вони
сіли на плетених стільцях у червонувато-жовтому сонячному промінні.

— Зрадник... Голову тобі відірвати б.

— Але подумай, хлопче, — мовив Ендр'юс, — різанина скінчилась
і я, і ти, і всі незабаром будемо знову людськими істотами. Людськими,
занадто людськими.

— Та більше як вісімнадцять фронтів тепер не буде, — промур-
мотів Генслоу.

— Я хто зна, коли бачив газети. Про що ти кажеш?

* «Воля, воля, ходім моя любя». Уот Уітмен (1819 — 1892) американський поет,
«співець» буржуазної демократії.

** Воля — німецькою мовою.

— Скрізь б'ються, скрізь роблять гвалт, окріч Західного фронту, — відповів Генслоу. — Тим то я й тут. Червоний хрест посилає поїзди з припасами, щоб підтримати різанину... Я поїду в Росію, якщо пощастить.

— А як же з Сорбонною?

— К бісовому батькові Сорбонну.

— Але, Генні, я здохну на твоїх руках, якщо ти не даси мені десь повоїсти.

— Хочеш, підемо в якийсь пишний куточок з червоним плюшем або з жовто-рожевим грезетом.

— А нащо той пишний куточок?

— Бо пишність і добра їжа нешодільні. Тільки ресторан з пишним церемоніалом належно шанує шлунок. О, знаєш, поїймо в Бруклін*.

— Куди?

— На лівий берег. Я знаю одного, що вперто називає його Брукліном. Страшенно чудний чолов'яга... за все своє життя він ще не був тверезий. Я тебе неодмінно познайомлю.

— О, я дуже хотів би... Чорт-зна скільки часу мпнуло, як я зустрічав якогось свіжого чоловіка, крім тебе. Не можу жити без різноманітної юрби, а ти?

— Її ти можеш побачити на цім бульварі. Серби, французи, англійці, американці, австралійці, румуни, чехо-словаки... Та чи є яка форма, що її тут не було?.. Скажу тобі, Енді, війна дала чпмало тим, хто зумів її використати. Ось поглянь ва їх краги.

— Мені здається, вони знають, як і замирення використати.

— О, замирення буде ще корисніше... Ходім. Будьмо хвацькими хлопцями й візьмімо таксі.

— Це головна вулиця космополісу.

Вони продирались крізь силу людей у формах, у блискучих і яскравих кольорах, що сунули двома течіями по широкому тротуарі між кафе та стовбурами голих дерев. Вони влізли в таксі й помчали вулицями, де при туманному сонячному світлі сіро-зелений й сіро-фіолетовий змішувався з синіми й блідими тонами, як ото змішуються барви у голуба на грудях. Вони проїхали повз безлистяні сади Тюільрі по один бік і великі внутрішні двори Лувра з пурпуровими мансардними дахами й високими димарями по другий бік; на мить побачили річку, темнозелену, нефритову й платани — коричневими й жовтуватими плямами понад узбережжям; а потім в'їхали у вузькі сіро-брунатні вулиці старих кварталів.

— Оце Париж, а то був космополіс, — сказав Генслоу.

— Та мені зараз байдуже, — весело промовив Ендірюс.

Сквер перед Одеоном видавався сліпучо білою плямою, а колонада — темною. Авто повернув за ріг і поїхав уздовж Люксембурга, де крізь чорну залізну огорожу, на коричневому й червоноястому тлі переплутаних візерунків безлистого гілля, де-не-де видно було статуї, баяюстрали та алеї в туманній даліні.

* Бруклін — частина «великого» Нью-Йорка, відділена від центрального міста на півострові Мангаттані протокою Іст-Рівер.

Авто раптово й різко спинилось.

— Це майдан Медічі, — зауважив Генслоу.

В кінці спадистої вулиці, видаючись у тумані дуже пласкою, виділася баня Пантеона. Посеред скверу, між жовтими трамваями й низькими зеленими автобусами був тихий ставок, де відбивалися тіні від фронтонів.

Вони сіли біля вікна, що виходило в сквер.

Генслоу замовив.

— Пам'ятаєш, як у сентиментальних історичних оповіданнях завжди розказується про в'язня, який, вибшовши по багатьох роках з в'язниці, не витримав і знов повернувся в камеру?

— Хочеш соль менсьєр?

— Та щонебудь, або краще все. Мені байдуже, дурниці. Слово честі, мені здається, що ніколи за все своє життя я не був щасливіший. Знаєш, Генслоу, у тобі є щось, що боїться щастя.

— Та не сумуй... На світі є тільки одно лихо: бути десь, звідки не можна піти... Я замовив пива. Це єдине місце в Парижі, де можна його пити.

— Я ходитиму на всі, які там у чорта будуть, концерти... Colonne-Lamoureux неділями, я знаю... Єдине лихо на світі — не мати змоги чути музику або грати самому... Ці устриці гідні Лукулла.

— Чому, чорт його бери, не сказати гідні Джоржа Ендр'юса й Боба Генслоу?.. Не розумію, чому, коли хто їсть устриці, щоразу витягають на світ бідолашних покійників римлян. Ми такі ж добрі гастрономи, як і вони. Присягаюся, я не дозволю якомусь старому порохівявцю Лукуллові пережити мене, коли б я не їв ніколи навіть міноги.

— А чому ти, Боб, мусиш їсти лампове скло? — сказав хтось хрипким голосом позаду них.

Ендр'юс звів очі й побачив кругле бліде лице з великими сірими очима, в товстих у сталевій оправі окулярах. Крім очей, лице невпізнанно скидалося на китайське.

— Галло, Гейнц. Містер Ендр'юс, містер Гейнман, — сказав Генслоу.

— Дуже радий, — сказав Гейнман веселим хрипким голосом. — Ви, хлопці, здається, думаєте обжертися, бо на столі всякої вслячини наставлено. — Крізь хрипливість у Гейнмановому голосі Ендр'юс почув ледве помітну вимову янкі.

— А ви краще сідайте та допоможіть нам, — мовив Генслоу.

— Та й то правда... Знаєте, як я називаю цього хлопця? — звернувся він до Ендр'юса. — Сіндбадом.

Сіндбад бідував у Парижі й Шанхаї,
В Тринідаді пекли його люди,
Та найгірше було йому в рідному краї, —

голосно проспівав він ці слова, вимахуючи хлібним батоном.

— Замовч, Гейне, бо нас випхають звідси, як того вечора випхали з Олімпії.

Обидва зареготали.

— А ти пам'ятаєш мосьє ле Гейя з його пальтом?

— Я? О, лишенько.— Вони сміялись до сліз. Гейнман зняв окуляри і протер їх. Він звернувся до Ендр'юса:

— О, в Парижі найкраще. Перша недоладність: мирна конференція та дев'ятого дев'яносто дев'ять її розгалужень. Друга недоладність: шпигуни. Третя: американські офіцери без відпустки. Четверта: сім сестер, що присяглися на вбивство. — Він знов зареготав, і його незграбне тіло аж качалось на стільці.

— А це що?

— Три з них записяглися вбити Сіндбада, а чотири — мене... Але це занадто складна річ і не під час сніданку розповідати... Восьма: дами для розваги, Сіндбадова спеціальність. Дев'ята: Сіндбад...

— Замовч, Гейне, ти мене пишеш у дурні, — пробурмотів Генслоу.

Ах, Сіндбадові кепсько усюди!

проспівав Гейнман. — Але ніхто нічим не почастував мене, — нараз сказав він вередливо. — Гарсоне, пляшку макону, налити кадетові з Гаскону... Як далі? Кінчається vergogne. Ви бачили цю п'єсу? Найкраща п'єса... Я бачив її двічі тверезим бувши, і ще сім разів.

— «Сірано де Бержерак»?

— Воно. Nous sommes les Cadets de Gascogne римується з iugone та vergogne... Я, бачте, працюю в Червоному хресті... Знаєш, Сіндбад, стариган Петерсон путящий хлопчина... Припускають, що я зараз фотографую туберкульозних дітей... Найблагородніша з моїх професій — художня фотографія. Я позичив фотографії у фотографа рахитиків. І от три місяці можу нічого не робити й витратити п'ятсот франків на роз'їзди. Діти мої! Єдина моя молитва: посвідку Червоного хреста дай нам днесь, а решту додасть сам Червоний хрест. — Гейнман так засміявся, що аж склянки на столі задзвеніли. Він зняв окуляри й протер їх з удаваною тугою.

— Огож тепер я називаю Червоний хрест кадетами! — вигукнув Гейнман; він аж верещав од сміху.

Ендр'юс пив каву невеликими ковтками, поглядаючи у вікно на перехожих. Стара жінка з лотком квітів сиділа на маленькому очеретяному стільці на розі. Рожеві, жовті, синясто-фіялкові барви квітів немов посилювали тьмянний солом'яний відтінок і сірувагу блакить зимового освітлення та морок вулиць. Дівчина в чорній туго затягненій сукні й у чорнім капелюші спинилась біля лотка купити пучечок біложовтих стокроток, а тоді помалу пройшла повз вікно ресторану до саду. Її лице немов із слонової кості, гнучкий стан і чорні очі нараз так подіяли на Ендр'юса, що він аж здригнувся, на неї глянувши. Чорна струнка постать звикла за брамою саду.

Ендр'юс зненацька скочив.

— Мені треба йти, — сказав він чудним голосом... — Я тільки но пригадав, що на мене жде солдат в університетському штабі.

— Та хай собі жде.

— Слухайте, ви ж іще лікеру не пили, — покликнув Гейнман.

— Не пив... Але де я можу стрітись з вами пізніше?

— Кафе де Роган, о п'ятій... напроти Пале-Рояля.

— Та ти ніколи його не знайдеш.

— Знайду, — відповів Ендр'юс.

— Пале-Рояль — зупинка метрополіса, — крикнули вони йому вслід, коли він вискочив за двері.

Він кинувся в сад. Багато людей сиділо на лавках, освітлені блідим сонячним промінням. Діти в яскравих убраннях бігали за обруччаними. Жінка пишалася в'язкою дитячих забавок — повітроплавців — червоних, зелених і пурпурових, мов величезним різнобарвним гроном винограду, перевернутим над її головою. Ендр'юс ходив скрізь по алейках, вдвляючись в обличчя. Дівчина зникла. Він сперся на сіру балюстраду й дивився на дно порожнього ставка, де ще лишалися сліди від вибуху берти*. Він переконував себе, що він дурень. Навіть знайшовши її, він не заговорив би до неї; хоча його звільнили на якийсь час із армії, але не треба думати, що золотий вік повернувся. Усміхаючись цій думці, він пройшов через сад і блукав якимись вулицями із старовинними будинками, штукатуреними сірим або білим, з черепичними дахами мансард та з химерними димарями, аж поки не опинився перед якоюсь церквою з новим класичним фасадом, із височенними колонами, що, здавалось, падали від своєї ваги.

Він спитав у газетярки, як зветься ця церква.

— Та це ж, мосьє, Saint Sulpice, — здивовано відповіла жінка.

Saint Sulpice! Він пригадав пісню Манон** і сентиментальну меланхолію Парижа вісімнадцятого століття, гральні будинки в Пале-Роялі, де юнаки ганьбили себе в присутності своїх суворих катів батьків, і їхні billets doux, писані на золочених столиках, незграбні, забризкані грязюкою провізціальні диліжанси, що в'їжджають Орлеанською й Версальською брамою; Париж Дідро, Вольтера й Жан-Жака, з його брудними вулицями та спільними обідами по тавернах, де їли раковий суп, шпикований курей і суфле; Париж з його заціліснивою позолоченою розкішшю, урочистою нудьгою минулого й божевільними надіями на майбутнє.

Він спустився вузькою, закопченою вулицею з силою антикварних крамниць та букіністів і несподівано вийшов до річки напроти статуї Вольтера. На розі був напис — «узбережжя Малаке», Ендр'юс перейшов на другий бік і довго дивився на річку. Напроти, за мерживом безлистих дерев видно було пурпурові дахи Лувра з високими шпилями й безліччю димарів; позад його стояли старовинні будинки узбережжя й крило неznавої йому будівлі, з башею і балюстрадою та великими, сірого каменю, урнами. Проти води плавли баржі, і під їхніми тупими носами пінилась мутнозелена вода; їх тягнув невеличкий чорний буксир з димарем, нахиленим назад, щоб проходити під мостами. Пароплавик тонко й пронизливо загвистав. Ендр'юсові заманулося пройти за течією понад річку. Він перейшов міст на розі Лувра, повернувся спляною до арки із славетиними кінцями св. Марка, що її збудував Наполеон, — рожевої, як тістечко — і пройшов. Тюільрі, де гуляло й сиділо проти сонця багато людей, дітей, схожих на ляльок, няньок у гарних білих чепчиків і маленьких куд-

* 42 см гарматень.

** Опера відомого французького композитора Массене (1842 — 1911) на сюжет відомої повісті абата Прево, франц. новістара XVIII ст. («Манон Леско»).

лягих собачок на прямиці. Його рантом опала спокійна дрімота. Він сів на лаві проти сонця й стежив, мов бачачи їх, за людьми, що походжали скрізь, відкидаючи довгі тіні. Голоси й сміх тихо добувалися до нього крізь далеку вуличну гуркотняву. Кілька хвилин він чув, як віддалік грав марш військовий оркестр. Тіні дерев були бліді, сіро-блакитні на червоно-жовтій жорстві. Тіні людей ішли й переходили через них. Він почував себе втомленим і щасливим.

Нараз він здригнувся — від задрімав. Він поспитав у старого чоловіка з гарною загостреною білою бородою, як пройти до передмістя Сент-Оноре.

Разів зо два збившись з дороги, він неуважно побрався якимись мрамуровими сходами, де розмовляло багато солдатів у такі. Спершись на одвірки, стояв Вольтерс. Підходячи, Ендр'юс почув, як той кавав своєму сусідові:

— Атож, Ейфелева вежа найперший зразок довершеної залізної конструкції, яка... Цю річ найперше мусить побачити кожна тамуша людина.

— Говори, — найвеличніша річ — то опера, — сказав його сусіда.

— Якщо там є вино й жінки, то це для мене.

— Там до того ще й співають.

— А проте, це не так цікаво, як Ейфелева вежа, — товмачив своєї Вольтерс.

— Слухай, Вольтерс, сподіваюсь ти не дожидав мене, — пробурмотів Ендр'юс.

— Ні, я ждав у черзі, щоб поговорити з тим хлопцем про курси... Я хочу як said усе почати.

— Я, мабуть, поговорю з ними завтра, — мовив Ендр'юс.

— А ти, Енді, поклопотався про кімнату? Може житимемо разом?

— Гаразд... А може ти, Вольтерс, не схочеш жити там, де я.

— А де це? У Латинському кварталі?.. Ще б пак. Я хотів би, поки я тут, побачити, як живуть французи.

— Але вже запізно шукати кімнату.

— Сьогодні я, мабуть, почуватиму в «христіанського» солдата.

— Я попрошу одного знайомого пустити мене... То завтра ми побачимось. Ну, на все, — сказав Ендр'юс відходячи.

— Зажди. Я піду з тобою... Погуляємо разом по місту.

— Гаразд, — погодився Ендр'юс.

Трусик був доволі безформний, дуже пухнатий, а в рожевях з чорними чоловічкими очач його був вираз божевілья. Він стрбав, як горобець по тротуару, а з спини його виходила гумова трубка, яка ківчалася грушею. Чоловік стискував її, і трустик підстрибував. А втім трустик був, як живий. Ендр'юс несамовито зареготав, уперше його побачивши. Продавець, що тримав на руді цювний кошик таких самих трусиків, побачивши, що Ендр'юс сміється, несміливо підійшов ближче до столу; у нього було рожеве лице з маленькими чутливими вустами, трохи подібними до кролячих, і великі перелякані ясноварі очі.

— Ви самі їх робите? — усміхаючись, спитав Ендр'юс.

Чоловік недбало кинув кроля на стіл.

— Oh, oui, monsieur, d'après la nature.*

Він раптом натис грушу, і кроль перекинувся через голову. Ендр'юс засміявся, продавець кролів теж засміявся.

— Тільки подумати, — здоровий дужий чоловік отак заробляє собі на прожиток, — з презирством сказав Вольтерс.

— Усе це я роблю сам... de matière première au profit de l'assureur.**

— Галло, Евді... спізнались, чорт би його взяв... Даруй, сказав Генслоу, кидуючись у крісло коло них. Ендр'юс познайомив його з Вольтерсом, а продавець кролів, скинувши капелюха, вклонився компанії й пішов собі; кроль стрибав поперед його по краю бруку.

— А що сталося з Гейнemannом?

— Ось він приїхав, — відповів Генслоу.

Відкрите авто підїхало до тротуару перед кафе. У ньому сидів Гейнemann, широко всміхаючись, а біля нього жінка в сукні рожево-жовтого кольору, у горностаєвім хутрі й смарагдовозеленім капелюші. Авто поїхало, а Гейнemann, іще всміхаючись, підійшов до столу.

— Де Левеня? — спитав Генслоу.

— Кажуть, у нього запалення легенів.

— Містер Гейнemann. Містер Вольтерс.

Посмішка зникла з обличчя Гейнemannа. Він сказав коротко: — Дуже приємно, — і, люто зиркнувши на Ендр'юса, сів на стілець.

Сонце зайшло. Небо було фіялкове, яскравопурпурове і кармінове. У темноті тінях засвітились вогні — ясножовті вуличні ліхтарі, фіялкові дуги і червононісті смуги світла, що лпились з вікон крамниць.

— Ходімо всередину. Я змерз, як чорт, — сердито запропонував Гейнemann, і вони вийшли один по одному поворітними дверима, а слідом за ними лакеї з напоями.

— Оце ввесь час, Евді, я був у Червоному хресті... Знається, мені пощастить із цією румунською справою... Хочеш поїхати? — сказав Генслоу на вухо Ендр'юсові.

— Якщо я добуду роля і кілька лекцій і коли тут будуть концерти, — ти ніяким побитом не витягнеш мене з Парижа. Ні, сер, я ще хочу побачити, який є Париж... Він так ударив мені в голову, що тижні проминуть, поки я зрозумію, що я про його думаю.

— Не думайте про це... Пийте, — пробурчав Гейнemann, дико гримасуючи.

— Від двох речей я маю намір утриматись в Парижі: від вина й жінок... Одне без другого не йде... — сказав Вольтерс.

— Щира правда... Потрібне і те, і те, — промовив Гейнemann.

Ендр'юс не прислухався до їхньої розмови. Повертаючи меж пальцями високу чарку з вермутом, він думав про царлицю Савську, як вона легко сходить з свого слона й чарівно сяє самоцвітами при світлі тріскотливих смоляних смолоскипів. Музика набиралася йому

* О, мосьє, я роблю їх з натури.

** Продукція на користь скунчиківі.

в мозкові, як набирається водою яма, викопана на піскуватому морському березі. У всіх своїх тілі він почував напруження ритмів і фраз, почував, як вони набирають форми, але схопити їх ще не можна було, вони ще витали на межі його свідомості. «Від дівчини на перехресті, що співає під вуличним ліхтарем, до патріціанки, що обриває пелюстки троянд з височини своїх ношів. Усі образи бажання...» Він думав про дівчину з шкірою, мов давня слонова кістка, яку бачив на майдані Медічі. Лице в царці Савської в його уяві було таке саме, спокійне й непроникливе. І раптом радісний звук голосних цимбал примусив дужче заколотитися його серце. Тепер він вільно здійснюватиме свої бажання, цілими днями сидітиме за столом у кафе, споживатиме, як столи перед ним перетворюватимуться на образи, сповнюватиме свій мозок і тіло відбитком усіх ритмів чоловіків та жінок, що проходять перед ним по фризіві життя; але не дерев'яними автоматами, що знають тільки вимуштрувані, завчені рухи, а гнучкі й різноманітні, повні сили й трагізму.

— Задля всього святого, тікаймо звідси... Мені тут аж нудно! — Гейнман стукнув кулаком об стіл.

— Добре, — устаючи, сказав Ендр'юс і позіхнув.

Генслоу з Ендр'юсом пішли вперед, а Вольтерс з Гейнманом слідом за ними.

— Ми підемо обідати до «Танцюристого шура», — сказав Генслоу, — дуже веселе місце... І дійдемо туди якраз з добрим апетитом.

Вони пішли довгою, тьмяно освітленою вулицею Рішельє до бульварів, де трохи поштовхалися разом з юрбою. Блискучі вогні немов напудрили повітря золотом. Кафе було повне, і столики біля нього всі зайняті. Запах вермуту, кави, пахощів і цигарок змішувався з духом перегорілого бензину в таксомоторах.

— Хіба це не безумство? — мовив Ендр'юс.

— На великих бульварах о сьомій вечора завжди карнавал.

Вони піднялися крутими вулицями на Монмартр. На розі вони пройшли повз дівчину з брутальним обличчям, нафарбованими губами і завадто напудрованими щоками, що сміялась, повиснувши на руці в американського солдата з блідим лицем і тупими зеленими очима, які блищали в скісному промінні вуличного ліхтаря.

— Галло, Штейн, — сказав Ендр'юс.

— Хто це?

— Хлопець із нашої дивізії, приїхав сюди разом зо мною сьогодні вранці.

— У нього чудні губи, як у єврея, — зауважив Генслоу.

На перехресті двох похилих вулиць вони увійшли в ресторан з невеликими вікнами, заліпленими червоним папером, крізь які тьмяно проходило світло. Кімната була заставлена дубовими столами, а над дубовими панелями на полицях лежали попільнички з черепашок, пара черепів, кілька тріснутих майолікових тарілок та безліч щурячих опудал. Там тільки й людей було, що гладка жінка і чоловік з довгим синім волоссям та бородою, які сиділи серед кімнати над двома чарками і поважно розмовляли.

Служниця з загрубіним обличчям у голландському чепцеві і в фар-тусі стирчала на внутрішніх дверях, звідки добувався міцний дух смаженої на прованській олії риби.

— Тут кухар із Марселя, — сказав Генслоу, коли вони сіли до столу на чотири чоловіки.

— Боюсь, що ті заблудились, — сказав Ендр'юс.

— Мабуть, старий Гейнц зачепився десь випити, — зауважив Генслоу. — А нам, поки ждатимем, хай дадуть закусити.

Служниця принесла цілу колекцію човноподібних тарілок з червоним салатом, жовтим салатом, зеленим салатом та два невеликі дерев'яні барильця з оселедцями й анчоусами.

— Генслоу спинив її, коли вона вже хотіла піти і сказав:

— Rien de plus?*

Служниця з трагічним виглядом, оглянувши поставлене, склала на повних грудях руки:

— Que vouley-vous, monsieur, c'est l'armistice.**

— Найбільша брехня з усієї цієї війни є мир. Кажу вам, поки не буде закусок в колишній кількості та різноманітності, я не визнаю, що війну закінчено.

Служниця хихикнула.

— Ні, гепер не те, що було — мовила вона, повертаючись до кухні.

У цю мить в ресторан ускочив Гейнман, грюкнувши дверима, аж склянки задзвеніли, а гладка жінка й патлатий чоловік перелякано підскочили на стільцях. Усміхаючись на весь рот, він упав на стілець.

— А що ви зробили з Вольтерсом?

Гейнман дбайливо протер свої окуляри.

— О, він умер, пережившись малиновим сиропом, — відповів він. — Слухайте, голубко, бургундського, — закричав він служниці своєю носовою французькою мовою. Тоді додав: — Незабаром прийде Ле-Гі, я щойно зустрів його.

Ресторан помалу набивався чоловіками й жінками у вельми різноманітних убраннях і чималою кількістю американців у формах та в цивільному.

— Боже, як же я ненавиджу, коли хто не вмів пити, — вигукнув Гейнман, наливаючи вина. — Непитуший тільки землю обтяжує.

— А що ви робитимете в Америці, коли там заборона на напої?

— І не кажіть. А ось і Гі. Я не хочу, щоб він знав про мою приналежність до нації, яка забороняє добрі напої... Мосьє Ле-Гі, мосьє Генслоу і мосьє Ендр'юс, — говорив він, церемонно встаючи.

Невеликий чоловічок з закрученими вусами й борідкою а la Ван-Дейк сів на четвертого стільця. У нього був червонуватий ніс і невеликі миготливі очі.

— Я дуже радий, — мовив він, якимось чудно виставляючи свої крохмальні манжети, — що є з ким пообідати. Коли починаєш старіти — самотність неможлива. Тільки молодість наважується замислюватись... Потім думаєш тільки про одне — про старість.

* Більше нічого?

** Що ви хочете, мосьє — замірення? Транскрипція французьких слів, як і скрізь, відбиває характерну вимову американців або французькі діалектизми.

— І завжди є робота, — сказав Ендр'юс.

— Рабство. Кожна робота це рабство. Що з тієї волі вашого розуму, коли ви знов продаєтесь першому покушцеві?

— Дурниці! — гукнув Гейнemann, наливаючи з нової пляшки.

Ендр'юс помітив дівчину, що сиділа біля ближчого столика напроти молодого, блідого солдата в блакитній французькій формі, надзвичайно до неї подібного. Вилиці й чоло в неї випинались, а на чолі крізь трохи смугляву прозору шкіру знати було, який у неї череп. Буйне каштанове волосся було недбало закручене на потилиці. Говорила вона дуже спокійно і стискувала губи, коли сміялась. Її швидко й чепурно, як кішка.

Ресторан помалу набивався людьми. Служниця й хазяїн, гладкий чоловік, туго підперезаний широким червоним поясом, насилу пробивались поміж скупчених столів. За столиком у кутку, сперши на стіну головою, в капелюсі з брудним білим пір'ям, хрипко сміялася жінка, бліда, як смерть, з очима безумними від атропіну. Безпереставку дзвеніли тарілки й склянки і пахло масним чадом від страви, жіночими сукнями, вином.

— Хочете знати, що я насправді зробив з вашим приятелем? — спитав Гейнemann, нахилившись до Ендр'юса.

— Та не пхнули ж ви його в Сену?

— Це було збіса нечемно... Але, чорт, він теж був нечемний, відмовляючись пити... Не варт марнувати часу з непитущими. Я завів його в кафе і попросив подождати, поки потелефоную. Він, мабуть, і досі дожидає. Найрозпусніше кафе на весь бульвар Кліші.

Гейнemann аж заревів від сміху і почав пояснювати все мосьє Ле-Гі своєю носовою французькою мовою.

Ендр'юс сперту спалахнув з досади, але потім засміявся. Гейнemann заспівав знову:

Сіндбад бідував у Парижі й Шанхаї,
В Трінідаді пекли його люди, —
Та найгірше було йому в рідному краї...
Ах, Сіндбадові кепсько усяди!..

Усі заплескали. Бліда жінка в кутку закричала верескливим неприродним голосом:

— Браво, браво!

Гейнemann уклонився, і його велике сміхотливе лице хиталось вгору й униз, як у фарфорового китаця.

— О, він Сіндбад, — вигукнув він, показуючи широким жестом на Генслоу.

— Додай їм іще, Гейне. Додай їм іще, — сміючись просив Генслоу.

Жіночки ці ласкаві, прибувають чорняві
Все з Італії, все.
Ті ж пухкі й рожеві, ті ясні та біляві —
З берегів Зейдерзе.

Усі знов заплескали й загукали. Ендр'юс дивився на дівчину коло ближчого столу; лице її зашарілось од сміху. Вона притиснула хустку до рота й придушено повторювала:

— О, qu'il est drôle, celui-là... О qu'il est drôle...*

Гейнман узяв склянку й, помахавши нею, випив. Кілька чоловіка повставали й налили в неї з своїх пляшок білого й червоного вина. Французький солдат коло блискучого столу витяг спід свого стільця бляшану пляшку й почепив Гейнманові на шию.

Гейнман, почервонілий, кланявся на всі боки, ще більше скидаючись на фарфорового китайця, і знову заспівав, але вже урочисто:

Мерщій, мерщій підставляють хай губи —
За стегна круті він їх любить,
За те, що вони білозубі.

Його незграбне тіло похитувалось у такт. Жінка в кутку приляскувала довгими білими руками, піднявши їх над головою.

— Закладаюся, що вона заклинателька змії, — сказав Генслоу.

Дика жінка любила його молодого,
А він її до безумства доводив, —
Ах, Сіндбадові кепсько усяди!

Гейнман замахав руками, знов показав на Генслоу й сів на стільці, промовивши, як актор із Шекспіровської трагедії:

— C'est lui, Sindbad.**

Дівчина схвала лице в скатірку, аж душачись від сміху. Ендр'юс чув, як вона уривчасто й приглушено говорила:

— О, qu'il est rigolo...***

Гейнман зняв з себе бляшану пляшку і повернув її французькому солдатові.

— Merci, camarade,**** — урочисто промовив він.

— Eh bien, Jeanne, c'est temps de ficher le camp,***** — сказав французький солдат до дівчини.

Вони підвелись. Він потис руку американцю. Ендр'юс перехопив погляд дівчини, і обоє знов несамовито зареготали. Ендр'юс, провівши її очима до дверей, помітив, як струнко й рівно вона йшла.

Ендр'юсова компанія теж вийшла незабаром.

— Треба нам поспішити, якщо хочемо прийти ще перед закриттям «Спритного Кроля»... а мені треба випити, — сказав Гейнман, і далі розмовляючи театральним шекспіровським тоном.

— Чи були ви коли на сцені? — поспитав Ендр'юс.

— На якій сцені, сер? Я тепер на останній сцені, сер... Я фотограф-художник, та й тільки... Ми з Мокі підемо до кіно, скоро підкинуть мир.

— Хто це Мокі?

— Мокі Гедж це пані в жовто-рожевій сукні, — голосним театральним шепотом сказав Генслоу Ендр'юсові на вухо. — Вони мають левеня, що зветься Бубу.

— Наш первороджений, — сказав Гейнман, розматнувши рукою.

* О, який він чудний. Який він чудний.

** Це він — Сіндбад.

*** От кумедний...

**** Дякую, товаришу.

***** Ну, Жанно, час забиратися звідси.

Вулиці спорожніли. Тонкий місячний промінь іноді пробивався крізь важкі хмари, осяваючи низькі будинки, абияк забруковані вулиці та ступінчасті тротуари з поодинокими тьмяними ліхтарями на стінах будинків, що тяглися до Бюту.

Перед дверима «Спиритного Кроля» стояв жандарм. На вулиці ще було чимало людей, що тільки но вийшли звідти, американських офіцерів та жінок із «Спілки Християнської Молоді», всуміш із жителями цього району.

— Дивіться, ми спізналися, — плаксиво проминув Гейнеман.

— Не зважай, Гейне, — мовив Генслоу, — Ле-Гі поведе нас до Клошвілля, як і того разу. *N'est pas, Le-Gi?*

По тому Ендр'юс почув, як він додав, звернувшись до чоловіка, що досі його він не бачив: — Ходімо, Обреї, я потім вас познайомлю.

Вони побралися далі на гору. У повітрі пахло вогкими садами, і цілковиту тишу розбивало тільки їхнє стукотіння по кругляку. Гейнеман витанцювував якусь джигу на чолі цієї процесії. Вони спинилися перед високим похмурим будинком і почали підійматися хисткими дерев'яними сходами.

— Кажуть нібито там туману напускають... Чув я від одного чоловіка, що крутиться, де мирна конференція збирається, — почув Ендр'юс позад себе на сходах голос Обрея з твердою чиказькою вимовою «р».

— Чудово, послухаємо, — сказав Генслоу.

— Ви кажете, що мирна конференція дурману напускає? — вигукнув Гейнеман, захекано підіймаючись попереду темними сходами.

— Замовч, Гейне!

Вони спіткнулися на високому порозі й увійшли у велику кімнату на горішці з кахляною підлогою, де їх зустрів високий худорлявий чоловік у якомусь брунатному халаті, схожому на чернече вбрання. Від єдиної свічки тіні їх, коли вони рухалися, химерно танцювали на похилих білих стінах. В одній стіні було троє великих, від підлоги і аж до стелі, вікон, одно з них із розбитою шибкою, заліпленою газетою. Проти них стояло дві канапи з волохатими ковдрами, на них наваленими. Біля другої стіни лежала безладна купа полотен, навалених одне на одне, як прийдеться, притулених до похилої стіни.

*C'est le bon vin, le bon vin,
C'est la chanson du vin **

проспівав Гейнеман. Усі посідали на канапах. Худорлявий чоловік у брунатному халаті витяг із кутка стіл, поставив на ньому кілька чорних пляшок та важких склянок і приладнав собі похідного стільця.

— Отак і живе собі... Кажуть, ніколи не виходить... Сидить тут і малює, а коли заходять товариші, частує їх вином і ставить у рахунок подвійну ціну, — сказав Генслоу. — Отак і живе собі.

Худорлявий чоловік витяг із шухляди недогарки й засвітив їх. Ендр'юс помітив, що його литки й ступні під обтріпаними полами халата

* Це добре вино, добре вино,
Це пісня про вино.

були голі. Свічка осявала почервонілі обличчя підпилих чоловіків та недороблені бананово-жовті й зелені полотна вздовж стін, на які глечики з пензлями кидали плямисті тіні.

— Я хотів сказати вам, Генні, — мовив Обрей, — розповідають, ніби президент має намір покинути конференцію, назвати їх у вічі вєдінниками й вибити під звуки оркестра, що гратиме «Інтернаціонал».

— От так вина! — вигукнув Ендр'юс.

— Якщо він так зробить, то, значить, визнає Ради, — мовив Генслоу. — Я тоді рушу з першою місією Червоного хреста, що поїде рятувати голодну Росію... Та це ж чудово. Я пришло тобі, Енді, з Москви листівку, коли тільки вони не скасовані, як буржуазна примха.

— Чорт... ні... Я маю на п'ятсот доларів російських облигацій, що їх дала мені дівчина Віра... Алеж вони коштуватимуть п'ять мільйонів, десять мільйонів, п'ятдесят мільйонів, якщо тільки повернеться цар... Я стою за білого царя-батюшку, — вигукнув Гейнemann. — У кожному разі Мокі розповідає, що він живий, що Саваров тримає його під замком у готелі Рітд... А Мокі знає...

— Мокі знає добіса, з цим я згоден, — сказав Генслоу.

— Але подумайте собі, — мовив Обрей, — це ж визначає світову революцію з Сполученими Штатами на чолі. Що скажете про це?

— Мокі того не думає, — відповів Гейнemann. — А Мокі знає.

— Вона знає те, що їй каже зграя реакційних воєнків, — сказав Обрей. — Той чоловік, що з ним я говорив у Крільфоні, — шкода, що не можу його назвати, — чув про це безпосередньо від... Та ви знаєте, від кого. — Він повернувся до Генслоу, і той значущо посміхнувся. — Нині спеціальна місія в Росії складає мирну угоду з Левіанам.

— Чорт-зна яке нахабство! — закричав Гейнemann, розбивши пляшку об стіл. Худорлявий чоловік зібрав скло терпачка й без коментаря.

— Починається нова доба, товариство, присягаю вам... — почав Обрей. — Старий світ розкладається. Іде на дно під тягарем злиднів та злочину. Це буде перший великий рух до новішого й кращого світу. Іншого бути не може. Така нагода не трапиться вже ніколи. Ми або мужньо ступнемо вперед, або потонемо в неймовірному жахові анархії й громадянської війни... Мир, або знов середньовіччя.

Ендр'юс якийсь час почував, як його змагає непереможна дрімота. Він загорнувся в ковдру й простягся на вільній канапі. З хвилину йому в ухах дзвеніли суперечки, лайка, пишномовні фрази. Він заснув.

Прокинувшись, Ендр'юс утопив очі в потрісканий тиньк незнайомої йому стелі. Хвилини кілька він не міг зміркувати, де це він. Генслоу спав, загорнувшись у другу ковдру на другій канапі. Цілковиту тишу порушувало тільки дихання Генслоу. Струми срібно-сірого світла лилися крізь широкі вікна, за якими Ендр'юс бачив небо, вкрите яскравими голубиною кольору хмарами. Він обережно підвівся. Очевидно, вночі він скинув з себе куртку й обмотки й роззів черевки, що лежали долі біля канапи. Столи з пляшками зникли, а худорлявого чоловіка ніде не було видно.

Ендр'юс у шкарпетках підійшов до вікна. Париж був сірий і сизий, лежав простелившись, немов турецький килим з срібною

смугою туману, де була річка, а за річкою підіймалась Ейфелева вежа, немов людина, що йшла собі, широко ступаючи. Де-не-де зносився спіралями блакитний і брунатний дим і зникав під темним наметом брунатного туману, що висів над будинками. Ендр'юс довго стояв, спершись на дутку, аж поки почув голос Генслоу:

— *Déris le jour, où je te suis donné* *. Ти скидаєшся на «Луїзу.» Ендр'юс обернувся.

Генслоу сидів скраю на канані. Волосся йому було скуйовджене, він розчісував свої шовкові вуса кишеньковим гребінчиком.

— Ой же голода в мене, — мовив він. — Язик мов тертушка для мускатних горіхів... А в тебе?

— Байдуже, я почувую себе, як бойовий півень.

— А що ти скажеш, коли ми спустимось до Сени та покупаємось у Бенні Франкліна?

— Де це? Воно звучить велично.

— А тоді поснідаємо якнайкраще.

— Добра думка... А де це всі інші поділися?

— Стариган Гейнц, мабуть, пішов до своєї Мокі, а Обрей — на збирати ще чуток у Крільйоні. Він каже, що четверта година ранку, коли п'яниці повертаються додому, то найкращий час для журналіста.

— А той чернець де?

— Шукай його.

На вулиці йшло багато чоловіків і дівчат, поспішаючи на роботу. Усе блищало й мало вигляд щойно вимитого. Вони пройшли повз пекарні, звідки пахло свіжо-випеченим хлібом. Із кафе йшов дух смаженої кави. Вони перейшли базар, де багато важких возів переїздило сюди й туди, і товпилися жінки з городиною в гарненьких кошачках. Там гостро дхнуло січеною капустою, морквою й мокрою глиною. На узбережжі слався вогкий, їдучий туман, і від його рум'яніли шоки, а руки дубіли від холоду.

Купальня оказалась величезною баржею з надбудовою. Вони перейшли туди невеликими сходнями, де стояли герани у вазонах. Служник дав їм дві кімнати поруч на нижній палубі, пофарбовані у сіре, із запітнілими вікнами, крізь які Ендр'юс побачив, як миготливо й прудко бігла зелена вода. Він швидко розлягся. Ванна була мідна, вилуджена всередині якимсь білим металом. Вода лилася в неї з двох мідних лебединих ший. Коли Ендр'юс увійшов у гарячу зелену воду, в перегорожі відчинилось віконечко, і Генслоу закричав йому:

— Ось тобі сучасні вигоди. Можна купатися й розмовляти.

Ендр'юс весело натирав себе квадратним бруском рожевого мила, розбризкуючи воду, мов малий хлопчик. Він стояв і обливався, а потому сів у воду, і вона вихлюпулася на підлогу.

— Думаєш, що ти тюлень у дирку? — закричав Генслоу.

— Все те — така нісенітниця, — крикнув Ендр'юс, аж звиваючись од сміху. — Вона має левеня, що зветься Бубу, а Микола Романов живе в Рітці, а революцію пророкують на позавтра о дванадцятій дні.

— Я призначив би її на перше травня, — хлюпаючись, промовив

* З того дня, як я віддалась.

Генслоу. — А чудово зробитись народним комісаром!.. Можна вирушити революціонізувати великого Далай-Ламу на Тибеті!

— О, це все чудово до безглуздя! — вигукнув Ендр'юс, знов сідаючи у ванну.

II

Два військові поліцаї пройшли повз вікно. Ендр'юс дивився на їх револьверні кобури з жовтої свинячої шкіри, аж поки вони не зникли з очей. Він почував себе у щасливій від них безпеці. Ласей, що стояв на дверях з серветкою на руці, навіював на нього напружене почуття безпеки, і він засміявся. На мармуровому століку перед ним була невелика склянка з пивом, записна книжка з полінованими сторінками та два жовті олівці. Пиво топазового кольору в яснішому світлі з вікна кидало на стіл блідожовтий блиск із яскравою серединою. У вікно видно було бульвар, де, поспішаючи, йшло кілька чоловіка. Іноді проїздив, гуркочучи, порожній базарний фургон. На лаві жінка в чорній плетевій шалі, з пачкою газет на колінах, зосереджено й любовно лічила свої су.

Ендр'юс глянув на годинника. Зосталась година до того, як іти йому до Schola Cantorum.

Він підвісяв, заплатив офіціантові й пройшовся центральним бульваром, радісно думаючи про ті сторінки, які він написав, і про ті, які ще напише, — сповнений радістю дозволя й безпечності. Був сірий ранок з рідким жовтуватим туманом у повітрі. Каміння бруку було мокре, і в ньому відбивались жіночі сукні, чоловічі ноги й вугlastі обриси таксі. Від лотка з фіялками та червоною і рожевою гвоздиком безладними плямами вливалися барви в рудо-сірий тротуар. Проходячи повз квіти, Ендр'юс відчув крізь туман легкі пахощі фіялок і зненацька згадав, що надходить весна. Він записав собі, що не пропустить жодної хвилини з цієї весни, він ітиме за нею ступінь по ступневі, починаючи з перших фіялок. О, яким повним життям мусить він жити тепер, щоб надолужити всі змарновані роки.

Довго він гуляв по бульвару. Згадав, як він та дівчина, що її солдат називав Жанною, нестримно реготали, коли їх погляди зустрічалися того вечора в ресторані. Йому хотілося б туманного ранку отак пройтися по бульвару — сміючися — з дівчиною.

Він невизразно пригадував у яку це частину Парижа він зайшов, але був надто щасливий і не турбувався цим. Які прекрасні ці довгі години рано-вранці.

На концерті в заді «Гаво», саме позавчора він чув «Ноктюрни» й «Сірен» Дебюссі. Їх ритми були основою усіх його думок. На тлі сірої вулиці й бруватного туману, що серпанком застилав усі перспективи, він почав відтворювати свої ритми, модуляції й фрази, які спалахували й мерхли і під вуличний гамір маяли над ним, як барвисті прапори.

Він помітив, що проходить повз довгу будівлю з рядами білих вікон; біля середніх дверей стояли купкою американські солдати й курили. Ендр'юс несвідомо прискорив ходу, боячись, що, зустрівшись

з офіцером, треба буде козиряти. Він пройшов повз солдатів, не глянувши на них.

Хтось спинив його.

— Гей, Ендр'юс!

Обернувшись, він побачив, що від дверей до нього йде невисокий кучерявий солдат; обличчя було йому знайоме, але де він його бачив — він не міг пригадати.

— Галло, Ендр'юс... Тебе ж Ендр'юсом звати, правда?

— Так, — Ендр'юс стис його руку, силкуючись пригадати, хто це.

— Я Фюзеллі... Пам'ятаєш? Востаннє я бачив тебе, коли ти їхав на позиції — в поїзді, разом з Крісфільдом... Ми його звали Крісом... У Косні. Невже не пам'ятаєш?

— Авжеж пам'ятаю.

— Ну, то що сталося з Крісом?

— Він тепер капрал, — сказав Ендр'юс.

— Ти диви... Щоб я сказався... Мене теж хотіли колись підвищити в капралами...

На Фюзеллі були темнооливкові брудні штани і недбало замотані обмотки; сорочка на шії була розстебнута. Від його синьої робочої блузи дхнуло старим салом, і це нагадало Ендр'юсові військові кухні. Він на мить згадав, як доводилось холодними темними рацками стояти в шерензі і як хлюпала в казанки страва.

— Чому ж, Фюзеллі, тебе не підвищили в капрала? — по паузі стримано спитав Ендр'юс.

— Чорт, мабуть, таки я прошпетився.

Вони стояли, спершись на брудну стіну. Ендр'юс дивився собі на ноги. Грязюка з бруку, обляпавши стіну, утворила внизу цоколь, по якому Ендр'юс бив воском черевика.

— Ну, а як взагалі? — спитав Ендр'юс, звівши нараз очі.

— Я був у дисциплінарному батальйоні. От тобі й взагалі.

— Ото біда! Не пощастило тобі.

Ендр'юс хотів іти далі. Він раптом злякався, що спізниться. Але він не знав, як урвати розмову.

— Я заслаб, — мовив Фюзеллі, шкірячи зуби. — Я, мабуть, іще й досі хворий. Чорт-зна як поведяться з солдатом... За грязюку мають.

— Ти весь час був у Косні? От, чорт візьми, не пощастило тобі, Фюзеллі.

— Косні — то якась чортова яма... А ти, мабуть, чимало боїв бачив. О, як ти, певно, радів, що не лишився в триклятій санітарній частині.

— Не знаю, чи радів я, що бачив бої... Та, мабуть, радів.

— Бачиш, таке пекло було, поки не розглянули справи. Військовий суд був суворий, чорт би його взяв... після замирення так само... Ох лихо! І чом вони не можуть пустити хлопця додому?

Повз них пройшла жінка в яскравосинім капелюсі. Ендр'юс помітив, що в неї було біле, занадто напудрене обличчя, її стегна під синьою спідницею тремтіли, мов желе, за кожним твердим стуком її високих каблуків по тротуару.

— О, то немов би Дженні... Добре, що не помітила... — Фюзеллі

засміявся.— О, минулого тижня я мусів піти на побачення з нею. Але ми так понапивались, що не могли поворухнутись.

— А не дуже ти хворий?

— А, тепер мені начхати; хіба не однаково.

— О, та що це кажеш, хлопче?

Нараз Ендр'юс спинився. Тоді байдуже промовив:— А в якій частині ти тепер?

— Я весь час у кухні! -- Фюзеллі показав великим пальцем на двері якоїсь будівлі.— Робота не погана, маю два дні на тиждень; муштри нема, харч добрий... Принаймні маєш усе, що треба.. Воно, звісно, то ціле пекло було вичищати попелом казанки й вигрібати вугілля... Я ще й досі того не видихав.

— Та тепер ти, мабуть, незабаром додому поїдеш? Хоча, певно, не можуть звільнити, доки тебе не вилікують.

— Чорт його знає... Дехто з хлопців казав, що ніколи вже не вилікуєшся...

— Чи не нудна тобі в біса ота робота на кухні?

— Не згірша, як де інде. А ти що робиш у Парижі?

— В учбовій частині.

— А це що таке?

— Солдати, що скотіли вчитися в університеті і таки добилися цього.

— Ото. А я радий, що мені вже не доводиться до школи ходити.

— Ну, на все, Фюзеллі.

— На все, Ендр'юс.

Фюзеллі повернувся й незграбно пішов до купки солдатів біля дверей. Ендр'юс поспішаючи рушив далі. Повертаючи за ріг, він побачив як Фюзеллі, заклавши руки в кишені й схрестивши ноги, стояв, спершись на стіну біля дверей у барак.

III

Там, де дощ потрапляв у невиразне сяйво навколо вуличних ліхтарів,— п'ятма виблискувала іскрами блідого золота. У вухах Ендр'юсових шуміло від прудкої води вздовж бруку, від бризкотливих ринв і твердого безперервного хлюпотіння дощу на тротуарах. Уже все позачинили. На вікнах кав'ярень були спущені жалюзі. Кепі Ендр'юсове намокло; вода стікала з чола й коло носа, заливаючи очі. Ноги йому геть плями на колінах, кули стікала вода з шинелі. Перед ним простяглася широка й темна вулиця, де іноді блищав зеленістий відсвіт від ліхтаря. Широко ступаючи й розбризкуючи воду, він помітив, що йде поруч жінки під парасолькою, стрункої особи, що дрібною ршучою ходою поспішала до бульвару. Коли він її побачив, божевільна надія зненацька загорілася в ньому. Він пригадав невеликий тривіальний театр і гостре світло ліхтаря. Крізь пудру й фарби золотисто-брунатна шкіра дівчини сяяла таким міцним блиском, що він згадав про широкі, спалені сонцем узгір'я та про тандюристок на грецьких вазах. Відколи він її бачив два вечори тому, він ні про що

інше вже не думав. Він гарячково допитувався, як її звати. «Ная Селікова». Безумна надія спалахнула в нім — може, ця дівчина, що йде поряд його, та сама, що її струнка постать рухалась на безконечних фризках у його думках. Він глянув на неї очима, застеленими дощем. Який же він йолол! Ну, звісно, цього не могло бути; було ще зарано. Цю мить вона ще на сцені. Інші голодні очі пожирають її гнучку постать, інші руки тремтять, щоб погладити її злотиство-брунату шкіру. Ідучи під упертим дощем, що колов йому обличчя й вуха й стікав тоненьким холодним струмком по спині, він раптом відчув, як йому голова аж закрутилась од бажання. Його руки, глибоко засунуті в кишені, ковчальсійно стискувались. Йому здавалось, ніби він умирає, ніби його налиті кров'ю жили от-от лопнуть. Бісерна заслона дощу шелестіла й дзвеніла навколо нього, збуджуючи йому нерви, палачи й колачи йому шкіру. У влекоті води вздовж бруку й по ривках йому уявлялись цілі оркестри, що грають похитливу музику. Гарячкове збудження його почуття почало створювати несамопиті ритми у ухах.

— O, se ravuie poilu! Qu'il doit être mouillé*, — почувся коло нього тремтливий голосок.

Він обернувся.

Дівчина пропонувала йому поділитися парасолькою.

— O, c'est un américain**, — знову сказала вона, говорячи ніби до себе.

— Mais ça ne vaut pas du reïne***.

— Mais oui, mais oui****.

Він став під парасольку поруч неї.

— Тоді дозвольте тримати її.

— Bien!

Беручи парасольку, він перехопив її погляд. Він уже не дощукувався.

— O, та це ви були тоді в «Танцюристову Щурі».

— А ви сиділи за сусіднім столом — з чоловіком, що співав?

— От чудасія!

— Et celui-là! O, il était rigolo...***** — Вона засміялась, її голова в невеличкім чорнім капелюсі аж захиталась під парасолькою. Ендр'юс теж засміявся. Коли вони переходили бульвар Сен-Жермен, на них мало не наїхало таксі й дуже обризкало їх грязюкою. Вона вчепилась йому в руку, а тоді, спинившись, зареготала:

— O, quelle honte! Quelle honte!***** — вигукувала вона. Ендр'юс теж безперестану сміявся.

— Але тримайте парасольку над нами.. А то дощ замочить мого найкращого капелюша, — мовила вона.

— Вас звати Жанна? — сказав Ендр'юс.

* Білий ветеран. Як же намок він!

** O, та це американець.

*** Не варт турбуватись.

**** А чому б ні?

***** А той! Ну й давай жє!

***** От жах, от жах.

— Нахаба! Ви чули, як звав мене брат... Він повернувся на фронт тієї ж таки ночі, бідолашний хлопчик... Йому тільки дев'ятнадцять... Він дуже розумний... О, яка я щаслива, що війну вже скінчено.

— Ви старші за нього?

— На два роки... Я голова сім'ї... Це почесне ставовище.

— Ви завжди жили в Парижі?

— Ні, ми з Ліона... Це все через війну.

— Біженці?

— Не називайте нас так... Ми працюємо.

Ендр'юс засміявся.

— Ви далеко йдете?— спитала вона, дивлячись йому в обличчя.

— Ні, я тут живу... Мене звати так само, як і вас.

— Жан? От смішно.

— А ви куди йдете?

— Вулиця Декарта, за церквою святого Етьєна.

— Я живу коло вас.

— Але ви не приходьте. Конс'єржка як тигриця... Етьєн називає її мадам Клемансо^{*}.

— Хто? Святий Етьєн?

— Ні, от безголовий — мій брат Етьєн. Він соціаліст. Він складач в «Humanité».

— Справді? Я часто читаю «Humanité».

— Бідолашний хлопчик, він присягнувся, що ніколи не піде в армію. Він хотів поїхати в Америку.

— Тепер це було б ні до чого,— гірко сказав Ендр'юс.— А що робите ви?

— Я?— голос зазвучав суворо й гірко.— Нащо це вам? Я працюю у швачки.

— Як Луїза?

— Ви чули Луїзу? О, як я плакала!

— Що ж так засмутило вас?

— Не знаю... Крім того, я ще вивчаю стенографію... От і дійшли.

Величезна громадина Пантеона невиразно височіла крізь дощ перед ними. Попереду видно було башту Сент-Етьєна дю-Мон. Довкола них шумів дощ.

— О, як я намокла!— мовила Жанна.

— Слушайте, в комічній опері позавтра ставлять «Луїзу»... Хочете піти зо мною?

— Ні, я дуже плакатиму.

— Я теж плакатиму.

— Але це не...

— Це замирення,— перебив Ендр'юс.

Обоє засміялись.

— Гарзд! Стрінемось у кафе в кінці бульвару Мішель чверть на восьму. Та ви, мабуть, не прийдете?

* Клемансо — відомий французький політик, один з найзаекліших ворогів Німеччини. За темпераментність його ораторських виступів у французькій мові депутатів його звали «Тигром».

— Присягаюсь, що прийду,— з запалом вигукнув Ендр'юс.

— Побачимо! — Вона метнулася на бічну вулицю коло Сент-Етьєн дю-Мон. Ендр'юс залишився сам серед ливного дощу й гучного клекоту ривів. Він почував себе спокійним і стомленим.

Діставшись до своєї кімнати, він помітив, що в кишені у його немає сірників. У вікні не світилося, і тільки чути було торохтіння дощу на дворі. Він наліз на стілець.

— Ти п'яний? — приглушено спитав Вольтерс спід ковдри. — Сірники на столі.

— Та де в чорта той стіл?

Нарешті, шукаючи на столі, він намацав сірники.

Червоний і білий вогник сірничка засвітив його. Він заблимав очима; на віях у його ще й досі висіли дощові краплини. Засвітивши свічку і поставивши її серед потного паперу на столі, він зрівав з себе одягу, з якої текла вода.

— Вольтерс, я щойно зустрівся з найчарівнішою дівчиною. — Ендр'юс стояв голий біля купи своєї одяжі, розтираючи себе рушником. — Чорт, я весь мокрісінький!.. Але вона найчарівніша за всіх, кого я стрічав, відколи я в Парижі.

— Мені здавалось, що ти казав, ніби не хочеш чіплятись до дівчат.

— Розпусниць, я казав.

— Ну, кожна дівчина, яку можна підчепити на вулиці!..

— Дурниці.

— Мені здається, вони всі однакові в цій проклятій країні!.. Боже, як же приємно буде мені побачити гарну, милу, здорову американську дівчину.

Ендр'юс не відповів. Він погасив свічку і ліг спати.

— Я маю нову роботу, — говорив Вольтерс. — Працюю в канцелярії університетського заводу.

— Нащо, в чорта, це тобі? Ти ж приїхав сюди, щоб слухати лекції в Сорбонні, правда?

— Правда. Я тепер здебільшого і ходжу на них. Але в армії я хочу бути в курсі справ. Розумієш? Тоді вони не осіддають мене.

— Маєш рацію.

— Добіса маю рацію, хлопче. Це єдиний спосіб вдержатись і не дозволити вищим забути про тебе!.. А може знов заходимось воювати. Ці прокляті німці не виявляють відповідного настрою, хоч... президент і зробив для них чимало. У всякім разі сподіваюсь, що доскочу сержантства.

— Ну, я спатиму, — з досадою мовив Ендр'юс.

Джон Ендр'юс сидів коло столу біля кафе «Роган». Сонце тільки-що зайшло, червонуватий вечір залпав усе фіялково-блакитним світлом і холодними зеленкуватими сутінками. Небо було яскраво бузкове, де-не-де вкрите смугами бурштинових хмар. Вечірня зоря горіла в усіх вікнах крамниці «Лувр» на другім боці вулиці, і в вечірньому світлі вони видавалися кусками глянцевого скла. У колонаді Пале-Рояля тіні гусли й холоднішали. Безперервний людський

потік вливався й виливався з метро. Проїздили зелені автобуси напком-напхаві людьми. Гуркіт від їзди, стукіт закаблуків і людський гомін, як танкова музика, крутились навколо Ендр'юса. Нараз він помітив, що перед ним стоїть продавець кролів; трусию теліпався на кінці гумової трубки,

— Et, ça va bien? le commerce? — спитав Ендр'юс.

— Та потроху, потроху, — відповів продавець кролів, не уважно сіпаючи трусика біля своїх ніг. Ендр'юс дивився на людей, що виходили з метро.

— Джентльмен розважається в Парижі? — несміливо поспитав продавець.

— Так, а ви?

— Потроху, — він усміхнувся. — Жінки дуже чарівні цієї вечірньої доби, — мовив він знову дуже несміливо.

— Немає нічого чарівнішого за цю вечірню добу... в Парижі.

— Або за парижанок. — Очі продавцеві заблищали. — Пробачте мені, сер, — сказав він. Треба спробувати продати кролів.

— Au revoir, ** — промовив Ендр'юс, простягаючи руку.

Продавець стиснув її несподівано міцно і пішов собі, примушуючи трусика стрибати поперед себе на тротуарі. Він зник у рухливій юрбі.

У сквері горіли блискучі фіялкові дугові ліхтарі крізь сітку круглих абажурів, що виснули, мов грубі місяці, над бруком.

Генслоу сів на стільці біля Ендр'юса.

— Як ся має Сіндбад?

— Сіндбад, чолові'яго, функціонує... Ти не змерз?

— Чому ти це питаєш, Генслоу?

— Ти, одоробло, мабуть, розжарився, що сидиш отут у таку долярну холоднечу.

— Ні, я хотів спитати... Як ти функціонуєш? — поспитав Ендр'юс, засміявшись.

— Я виїжджаю завтра до Польщі.

— Як то?

— За конвойного в поїзді Червоного хреста. Ти певно теж міг би влаштуватися, якби хотів поїхати, але треба заскочити в Червоний хрест до від'їзду майора Смісерса. Можна було б почастивати його обідом.

— Алеж, Генні, я zostaюся тут.

— А якого чорта зоставатись у цій дірі?

— Мені вона подобається. Я слухаю курс оркестровки кращий, ніж міг собі уявити; а цими днями стріся з однією дівчиною і до божів'їля захопленій Парижем.

— Якщо ти заплутаєшся тут, присягаюсь, я зіб'ю тобі голову польським дубцем... Ну, та, звичайно, ти стрівся з дівчиною, я теж стрічаю їх... добіса. Ми можемо стріти їх ще більше в Польщі і протанцювати з ними полонез.

* Добре торгується?

** До побачення

— Але ця дівчина чарівна... Ти її бачив. Вона сиділа з ветераном у «Танцюристів щірі» першого вечора, як я приїхав у Париж. Ми з нею ходили на «Луїзу».

— Слово честі, мабуть, було дуже сентиментально... Я може теж іноді бігаю за якоюсь Джен, але не дозволяю втручатись у свої справи, — сердито пробурмотів Генслоу.

Обидва замовкли.

— З тобою теж таке лико трапиться як з Гейнцом, з його Мокі та левеням, що зветься Бубу... До речі, левеня вмерло... Ну, то де ж ми обідатимемо?

— Я обідатиму з Жанною... Через півгодини зустрінуся з нею... Мені дуже шкода, Генні. Ми можемо усі пообідати разом.

— Ого щастя. Ні, я, мабуть, пошукаю того Йолопа Обрея і вислухаю все про мирну конференцію... Гейнц не може лишити Мокі, вона в істеричі тужить за Бубу. Мене, мабуть, доведуть до того, що я нарешті поїду до Берти. Ну й хороший же ти, нема чого казати!

— Завтра, Генні, ми влаштуємо тобі пишні проводи.

— Стривай, я й забув. Завтра о п'ятій ти зустрінешся з Обреєм у «Крільйоні», і він поведе тебе до Женев'єви Род.

— Що воно в біса за Женев'єва Род?

— Чорт її знає. Але Обрей каже, що ти повинен піти. Вона розумна, каже Обрей.

— З такою я найменше хотів би знайомитись.

— Ну, нічого не влієш. На все!

Ендр'юс ще посидів коло столу біля кафе. Дув холодний вітер. Небо було синьо-чорне, і крейдяно-білі дугові ліхтарі кидали на все мертвотне світло. У колонаді Пале-Рояля тіні видавались густочорними. Публіка в сквері рідшала. Світло в крामниці «Лувр» погасло. З кафе пахло свіже звареними стравами, і той дух проймав усе повітря.

Ендр'юс побачив Жанну, що йшла попеласво-сірою алеєю скверу, струнка й чорна, під дуговими ліхтарями. Він побіг їй назустріч.

Циліндрична піч посеред кімнати стиха гуготіла. Перед нею зібгалась пухнатию клубочком біла кішка, і вуха, і ніс її видавались дрібними рожевими плямами, як то буває на кінчиках пелюсток у деяких білих троянд. По один бік печі, біля столу, присунутого до вікна, сидів засмаглий дідок з яскравочервоними плямами на вилицях; убраний він був у безформну одіж із смугнастого пісью кольору його тіла. Тримаючи маленьку ложечку в жилавій руді, безперестану й помалу мішав у склянці жовту рідину, що парувала. У вікно позад нього, в олів'яному світлі зимового дня дзенькала крупа. По другий бік печі стояла оббита цинком стойка з жовтими її зеленими плішками, а зза неї стирчав крап для води з шиєю, мов у жирафи; куток прикрашала лакована дерев'яна колонка, а на ній теракотовий горщик із напороттю. З того місця, в глибокій кімнаті, де сидів на м'якому осліпчику Ендр'юс, листя папороті утворювало на лівому боці вікна чорне мереживо, а на правому знати було брунатний

сидует голови старого та скісний обрис його картуза. Піч затуляла двері, і біла кішка, кругла й симетрична, являла центр усього видимого світу.

На мрамуровому столі біля Ендр'юса лежало кілька шматків крихкого хліба з маслом, відудце з слив'яним варенням і кухлик гарячої кави з молоком, звідки спіраллю здіймалася пара. Куртка в Ендр'юса була розстебнута, голову спустив він на руки, розглядаючи крізь пальці товту пачку налінованого паперу і шашвидку вакидані на ньому потні знаки — які чорвилком, які олівцем — де іноді він робив олівцем зазначки. За кулою паперу лежало дві книги, одна жовта, а друга біла, обидві — в плямах од кави.

Вогонь тріскотів, кішка спала, а брунатний старий усе мішав і мішав, іноді спиняючись на мить, щоб підвести склянку до губів. Часом чути було дряпання крупи в вікно або добувався тихий брязкіг сковород крізь двері в глибині.

Жовтуватий годинник, що висів над дзеркалом, на стойці, один раз дзвінко вибив половину. Ендр'юс не глянув на нього. Кішка все спала коло печі, що тріскотіла, стиха наспівуючи. Брунатний старий усе мішав жовту рідину в склянці. Стрілка посувалася вгору.

Руки Ендр'юсові були холодні. Він почував нервово тремтіння в грудях і пальцях. У нім наче була велика щільна, крізь яку лилось світло безмежне, далеке. Крізь неї звідкілясь лились звуки, що від них тремтів він увесь аж до пучок, звуки, що переходили в ритми, що напливали один на один, черетинаючись як хвилі морські в бухточці, звуки, що складались у гармонію.

А над усім царця Савська з Флобера клала на його плече свою химерну руку з довгими позолоченими вігтями, а він нахилився вперед над безоднею життя. Але образ був невразливий, як тінь, кинута на блиск його розуму.

Годинник вибив чотири.

Білий пухнатий клубок пошаму розмотався. Очі в кішки були круглі й жовті. Спершу вона витягла на кахляній підлозі одну лапу, тоді другу, розчепіривши рожево-сірі кігті. Хвіст її піднявся, рівний, як щогла на кораблі. Пошаму й поважно кішка пішла до дверей.

Брунатний дідок випив жовту рідину і двічі плямкнув губами, голосно, замислено.

Ендр'юс підвів голову; він дивився просто перед себе невидючими блакитними очима. Впустивши олівець, він одхилився, сперся на стіну й витяг руки. Тримаючи кухлика з кавою обома руками, він надивав трохи. Кава захолонула. Він поклав варення на шматок хліба й з'їв, облизавши пальці. Тоді глянув на брунатного діда й промовив:

— On est bien ici, n'est ce pas, monsieur Mogue? *

— Oui, on est bien ici, ** — відповів брунатний дідок суворо, наче зарипів. Він дуже пошаму звівся на ноги. — Так, я йду на баржу, — сказав він. А потому гукнув, — Шипет.

— Oui, m'sieur.

* Добре тут, правда, мосьє Морю?

** Так, добре.

З дверей затильної частини будинка вишла дівчинка в чорному хвартушку, з волоссям, заплетеним у дві тугі й кудці кіски, що стирчали на її круглій голівці, коли вона бігла.

— Оце віддай своїй матері, — сказав брунатний дідок, поклавши кілька мідаків їй у руку.

— Oui, m'sieur.

— Краще б ви тут посиділи, тут тепло, — позіхаючи, мовив Ендр'юс.

— Мені треба робити. Тільки солдати не працюють, — зарипів брунатний дідок.

Коли він відчинив двері, холодне повітря ввійшло в кав'ярню, а з грязького узбережжя забурхав вітер і засвітіла крупа. Кішка, випавши спину й махаючи хвостом, сховалася за грубку погрітись. Двері зачинились, і силуєт брунатного діда, зігнутий проти вітру, перетяв сіре догасте вікно.

Ендр'юс знову сів працювати.

— Алеж ви силу-силенну працюєте, правда, мосьє Жан? — мовила Шипет, спираючись підборіддям на стіл біля книжок і двлячись йому в вічі маленькими, як чорні намистинки, очима.

— Не думаю, щоб так уже багато...

— Коли я виросту, я й трохи не робитиму. Я їздитиму в кареті.

Ендр'юс засміявся. Шипет з хвилину подивилась на нього, а тоді пішла в другу кімнату, несучи порожнього хулика спід кави.

Кішка сиділа перед піччю на задніх лапах і ритмічно лизала лапу рожевим круглим язиком, схожим на пелюстку троянди.

Ендр'юс, дивлячись на кішку, настав кілька тактів.

— Як тобі видається, кидю? Це цариця Савська... Цариця Савська.

Кішка дуже обережно знову скрутилась клубочком і заснула.

Ендр'юс почав думати про Жанну, і від того поійняло його почуття радості й спокою. Увечері, блукаючи з нею вулицями, де ходило багато чоловіків і жінок, що з значущим виглядом гуляли вкупі, — він відчув, як томний спокій, досі незваний, опанував його збуджені нерви. Він хвилювався поруч неї, але хвилювався дуже приємно, забуваючи, що тіло його туго стягує невідгідна форма, і його гарячкове бажання немов зникало, поки тіло її було побіч його. Йому здавалось, що його легко несе струм життя тих людей, що проходили повз його, і такий томний він був від спокійного кохання, яке точилося навколо, що тверді мури його особи ніби цілком розтопились у млі присмеркових вулиць. І на мить, поки він думав про це, йому здалося, що запах квітів, важких від пилку, паростки трави, вогкого моху й пробуждених соків доскочуть йому ніздрі. Іноді буряного дня, плаваючи в океані, він почував таку саму безпечну веселість, коли біля берега його підхоплювала величезна клекотлива хвиля й несла на гребені вперед. Сидячи спокійно в порожньому кафе цього сірого дня, він почував, як кров клекоче й кипить йому в жилах, як нове життя клекоче й кипить у липучій брості на деревах, у нижній зелені під товстою корою, у мохнатих тваринках по лісах, у солодко пахучій худобі, що затоптує у грязюку

соковиту траву на луках. У передчутті весни була непереможна сила, що несамовито несла за собою його і всіх їх.

Годинник вибив п'ять.

Ендр'юс скочив на ноги й, плутаючись у шинелі, кинувся про- жогом у двері.

Різкий вітер дув у сквері. Річка була бруднувата, сіро-зелена, дута й прудка. Вона хрипко й переможно ревла. Крупа вже не йшла; але на тротуарах було мокро, вздовж тротуарів стояли великі калюжі, які морщив вітер. Усе чисто — будинки, мости, річка і небо — було в холодних сіро-зелених тінях, перериваних зубчатою, кольору охри, смугою через усе небо, і на тлі тої смуги височіло громадище Нотр-Дам* і стрункий шпиль перетинав темнорозжеве й пурпуро- рове небо. Ендр'юс ішов, широко ступаючи, тьопачи по калюжах, аж поки впіймав проти низької будівлі Морга напхом-напханий зелений автобус.

Біля отелю «Крільйон» стояло багато лімузинів, пофарбованих у темнооливкове, з білими числами на дверцях; шофери у темно- оливкових пальтах з комірами, підійнятими до їх червоних облич, купчилися під портиком. Ендр'юс пройшов повз вартового й увійшов поворотними дверима у вестибюль, що вилаяв йому надзвичайно знайомим. Запах його нагадав запах у вестибюлях нью-йоркських отелів — дух сигарного диму й мебльового лаку. З одного боку були двері до їдальні, де багато чоловіків та жінок пили чай, і звідти йшов дух тістечок та ситої їжі. На червоному килимі, трохи віддалік, стояли купками офіцери й цивільні і тихо розмовляли проміж себе. Вряжчали остроги, бряжчав посуд у ресторанах, а недалеко від Ендр'юса, перехилившись усією вагою з однієї ноги на другу, розсівся в шкірянім кріслі гладкий чоловік у чорному фетровому капелюсі, насунутому на очі й з великим ланцюжком до годинника, який теліпався на його опуклому череві. Він іноді хрипко прокашлювався й голосно плював у плювальницю коло себе.

Нарешті Ендр'юс побачив Обрея, веселого, білощокого, в оку- лярх у черепаховій оправі.

— Ходім, — сказав він, хапаючи Ендр'юса за руку. — Ви спізна- тисл. — Тоді проходячи поворотними дверима, прошепотів Ендр'юсові на вухо: — Великі події сталися сьогодні на конференції... Кажу вам, друже.

Вони перейшли міст у напрямі портика Палати депутатів з ви- соким фронтоном і сірими колонами. Униз річкою невиразно видно було Ейфелеву вежу, обсновану туманом, мов павутинням, що спо- лучало місто з тмарами.

— Ми йдемо до тих людей, Обрей?

— Так. Тешер уже вам не вертатись. Женев'єва Род хоче обіз- нятися з американською музикою.

— Та що справді я розповім їй про американську музику?

— Хіба не було там якогось Мак Доуела,** що збожеволів, чи що?

* Старий готичний собор у Парижі.

** Мак Доуел — славетний американський композитор, майстер вокальної й симфонічної музики.

Ендр'юс засміявся.

— Але ви знаєте, я не вмію поводитись, як світська людина... Ще скажу, чого доброго, що вважаю Фоша* за маленького олив'яного божка.

— Ну, якщо не хочете, то й не кажіть нічого... у кожному разі вони дуже поступові...

— О, ще б пак!

Вони підймались сходами, застеленими брунатним килимом, з граюрами на площадках, де трохи дхнуло закислою стравою й сміттям. На верхній площадці Обрей подзвонив у дзвоник на лакованих дверях. За мить їм відчинила дівчина. Вона тримала в руці цигарку, у неї було бліде обличчя під густим червоно-каштановим волоссям, яскокарі і дуже великі очі, такі великі, як у жінок на зображеннях Артемізії й Береніки, знайдених під час розкопів у Фаюмі. Вбрана була вона у просту чорну сукню.

— Enfin, ** — мовила вона й простягла Обреєві руку.

— Це мій приятель Ендр'юс.

Вона подала йому руку неуважно, все ще дивлячись на Обрея.

— Він розмовляє французькою мовою?.. Добре.. Сюди.

Вони ввійшли у велику кімнату з роєм, де коло каміну стояла літня сива жінка з жовтими зубами й такими самими великими очима, як і в дочки.

— Maman... enfin ils arrivent, ces messieurs. ***

— Женева боялась, що ви не прийдете, — усміхаючись, сказала Мадам Род до Ендр'юса. — Мосьє Обрей так розписав нам вашу гру, що ми цілий день хвилювалися... Ми захоплюємося музикою.

— Я хотіла б чогось більшого, не тільки захоплюватись, — швидко промовила Женева Род, а тоді, засміявшись, сказала: — Ох, я й забула... мосьє Андрефс!.. Мосьє Ронсар! — Вона повела рукою від Ендр'юса до молодого француза у короткій візитці, з невеличкими вусиками в дуже вузькій жилетці; він уклонився Ендр'юсові.

— Тепер питимемо чай, — сказала Женева Род. — Усі завжди до чаю говорять розумно... і тільки після чаю стають цікаві. — Вона відхилила порт'єри, що закривали двері до другої кімнати.

— Я розумію, чому Сара Бернар**** любить порт'єри, — промовила вона. — Вони надають життю вигляд драми. Немає нічого героїчнішого, як порт'єри.

Вона сіла на чільному місці до дубового столу, де стояли фарфорові блюда з різнокольоровими тістечками, тарілки, дрезденський фарфоровий чайничок у білдожовтих та зелених тонах, чашки й блюдця з тьмяночервоними двоголовими орлами, і старовинний олив'яний чайник, що стояв на запаленій спиртовці.

— Tout sa, ***** — мовила Женева Род, показуючи рукою на стіл, —

* Фох—один з головних маршалів французьких під час війни 1914-1918 р.р.

** Нарешті.

*** Мама... нарешті ці паня прийшли.

**** Сара Бернар — славнозвісна французька акторка (1844 — 1923).

***** Усе це від боція.

c'est Boche... Але ми не маємо нічого іншого, доводиться з цього задовольнятися.

Літня жінка, що сиділа поруч неї, щось прошепотіла їй на вухо й засміялась.

Женев'єва наділа окуляри в черепаховій оправі й заходилась наливати чай.

— Одного разу з цієї чашки пив Дебюссі... Вона тріснула, — сказала Женев'єва, подаючи чашку Ендр'юсові. — Ви знаєте щонебудь з Мусоргського? * Може, заграли б нам після чаю?

— Я нічого не можу грати... Попросіть мене через три місяці.

— О, та ніхто ж не сподівається від вас якоїсь віртуозності. Ви, напевне, зробите його зрозумілим. Я тільки цього й хочу.

— Маю сумнів.

Ендр'юс помаду пив чай, поглядаючи іноді на Женев'єву, що раптом почала швидко розмовляти з Ронсаром. Вона тримала цигарку між пальців довгої, тонкої руки. Її великі яснокарі очі дивились здивовано, немов тількищо побачили світ; ледве помітна іронічна посмішка з'являлась і зникала з її маленьких чітко зарисованих уст на щоку. Літня жінка, сидячи біля неї, оглядала стіл весело й гостинно, блискаючи в усмішці жовтими зубами.

По тому вони знов перейшли у вітальню, і Ендр'юс сів до рояля. Дівчина сіла, випроставшись на маленькому стільчику біля рояля. Ендр'юс пробіг пальцями по клавішах.

— Ви кажете, що знали Дебюссі? — нараз спитав він.

— Я? Ні. Але він приходив до мого батька, коли я була мала... Я виросла серед музики... Це доводить, як безглуздо бути жінкою. У моїй голові немає музики. Безперечно, я відчуваю її, але так само, як столи й стільці в цій кімнаті — після всього, що вони чули.

Ендр'юс почав грати Шумана. Раптом сплывся.

— Ви співаєте? — спитав він.

— Ні.

— Мені хочеться почути «Choses Lyriques»... Я ніколи їх не чув.

— Яюсь я пробувала співати «de Soir», — сказала Женев'єва.

— Чудово. Заспівайте.

— Та що ви? Це ж дуже важко.

— Як можна любити музику, коли, виконуючи її, боїшся спотворити?.. Слово честі, я радніше послухаю, як хтось виграє «Après de ma Blonde» на тромбоні, аніж як Крейслер грає Паганіні остільки непомилно, що аж захворіти можна.

— Але є й середина.

Він перебив її, знову загравши. Він грав, не дивлячись на неї, але почував, що Женев'єва втупила в нього очі, що вона вся напружена стоїть за ним. Рука її торкнулась до його плеча. Він перестав грати.

— О, мені дуже шкода, — сказала вона.

— Байдуже. Я скінчив.

* Модест Мусоргський (1839 — 1881) — російський композитор. Його музика мала вплив на французьких композиторів-модерністів.

— Це ви грали щось своє?

— Ви читали «Спокусу святого Антонія»? — тихо спитав він.

— Флобера?

— Так.

— Це не крадий його твір. Проте дуже цікава невдала спроба, — зауважила Женев'єва.

Ендр'юс насилу встав від роляя, стримуючи раптове роздратованнн. — Здається, всі учать так говорити, — промурмотів він.

Нараз він згадав, що в кімнаті є ще й інші. Він підійшов до мадам Род.

— Пробачте мені, — звернувся він, — я занятий... Обрей, я вас не тягну. Я спізнюся, мушу бігти.

— Заходьте ще до нас.

— Дякую, — пробурмотів Ендр'юс.

Женев'єва провела його до дверей.

— Нам треба краще познайомитись, — сказала вона. — Мені подобається, що ви так раптово тікаєте.

Ендр'юс спалахнув.

— Я погано вихований, — сказав він, стискаючи її тонку, холодну руку. — Ви, французи, повинні завжди пам'ятати, що ми варвари... Деякі з них каються... я—ні.

Вона засміялась, і Джоз Ендр'юс, збігши сходами вниз, вийшов на сіро-блакитні вулиці, де ліхтарі зацвітали жовтуватим цвітом. Він невразно відчував, що виставив себе дурнем, і від того його опала безсила лють. Він широко ступав захряслими ногами, що повертався додому з роботи, вулицями лівого берега й попрямував до невеликої винної крамниці на набережній де-ля-Турнель.

То був паризький недільний ранок. Старі жінки в чорних шалях ішли до церкви Сент Егьєн-дю-Монт. Щоразу, як відчинялись оббиті шкірою двері, зсередини в димуюче ранішнє повітря добувався ледве чутний аромат ладану. Три голуби походжали на бруку, цоваюно переступаючи кораловими ногами. Гострокутий фасад церкви з стрункою баштою й банею кидав синясту тінь на майдан, де зникали тіні старих жінок, що тяглись за ними, коли вони шкандибали до церкви. Другий бік майдану, штахети Павеона і його високий брунатно-сірий бік заливало тьмяне оранжове сонячне проміння.

Ендр'юс походжав перед церквою, дивлячись на небо, на голубів, на фасад бібліотеки Сент-Женев'єв та на поодиноких людей, що проходили в кінці майдану, відзначаючи з цокійною самовтією форми, фарби, смішну сторону різних речей і майже безжурно все це вбираючи. Його музика, почував він, тепер посувається, бо він, нічим не турбований, жив увесь день в її ритмах; розум його і пальці гнуцкішали. Тверді форми, що затискували його дух, м'якшали. І, походжаючи отак перед церквою, виглядаючи Жанну, він оглянув стан свого розуму і почував себе дуже щасливим.

— Eh bien?*

* Ну?

Жанна підійшла ззаду. Вони, узявшись за руки, мов діти, побігли через залитий сонцем майдан.

— Я ще не пив кави, — сказав Ендр'юс.

— Як же пізно ви встаєте... Але, Жане, ви нічого не їстимете аж до Порт Мейо.*

— Чому так?

— Бо я так кажу.

— Алеж це жорстоко.

— Та це ж не довго.

— Я вмираю з голоду. Я помру на ваших руках.

— Ну, як ви не зрозумієте? Тільки ми добудемось до Порт Мейо, ми будемо далеко від вашого й мого життя. День буде наш. Не треба спокушати долю.

— Дивна ви дівчина!

У метро було вільно. Ендр'юс і Жанна, не розмовляючи, сиділи одне проти одного. Ендр'юс дивився на руки дівчини, що лежали на колінах, маленькі запрацьовані руки, з загрубілими пальцями, поколотими й подряпанями, з нерівно обрізаними нігтями... Вона нараз перехопила його погляд. Він спалахнув, а вона сказала безтурботно:

— Нічого, колись і ми забагатіємо, як принци й принцеси у чарівних казках.

Обоє засміялись.

Коли на кінцевій зупинці вони виходили з поїзда, він несміливо обгорнув рукою її стан. Вона була без корсета. Його пальці затремтіли, торкнувшись через вбрання до гнучкого її тіла. Почуваючи, як його охоплює якийсь жах, він відсмикнув руку.

— Тепер, — спокійно сказала вона, коли вони вийшли на сонце на широке авеню з голими деревами, — ви можете пити каву з молоком досхочу.

— Ви теж вип'єте?

— Нащо таке марнотратство? Я уже поснідала.

— А я буду марнотратний увесь день... Почнемо хоч зараз. Не знаю чому, але я дуже щасливий. Ми поїмо бріюші.

— Але, друже мій, тільки спекулянти тепер можуть їсти бріюші.

— Хай подивляться на нас.

Вони ввійшли в кав'ярню. Літня жінка з худим жовтим лицем і рідким волоссям, що слугувала їм, заздро дивилась снід лоба, накладаючи смачні брунатні бріюші в мережаний папір.

— Прогуляєте день за містом? — тонким голосом спитала вона, лаючи Ендр'юсові решту.

— Так, — відповів він, — ви зразу відгадали.

Виходячи з дверей, вони чули, як вона мурмотіла:

— *O, la jeunesse, la jeunesse.**

Вони сіли за столик на сонці в кафе біля брами, спостерігаючи людей, автомобілі, екіпажі, що в'їздили й виїздили. В далині порослі травою вали надавали околицям вигляду 1870 року.

* Брама Мейо.

** О молодість, молодість!

— Як весело біля Порт Мейо! — вигукнув Ендр'юс.

Вона подивилась на нього й засміялась.

— Який він сьогодні радісний.

— Так. Тут я завжди такий. Це таке місце у Парижі, де завжди відчуваєш себе добре... Коли виходиш, то маєш усі розваги, лишаючи місто, коли входиш, то маєш усі розваги, повертаючись до міста. Але чому ви не їсте бриюшів?

— Я з'їла один. Їжте. Ви голодні.

— Жанно, я, мабуть, ніколи в житті не був такий щасливий... Варто побути в армії, щоб відчутти радість волі. То жайне життя... А як там Етьєн?

— Він у Майнці. Нудьгує.

— Жанно, нам треба жити не оглядаючись, нам, вільним — щоб надолужити за всіх тих, хто ще... нудьгує.

— Полегшає їм від того! — сміючись, покликнула вона.

— Дивно, Жанно, що я сам пішов до армії. Я був такий хворий від волі й непридатний ні до чого. Тепер я довідався, що життя треба використати, а не тримати його в руці, як коробку з цукерками, яких ніхто не їсть.

Вона незрозуміло подивилась на нього.

— Я хочу сказати, що не все ще взяв від життя, — мовив він. — Ходім.

Вони підвелись.

— Що ви розумієте? — повільно сказала вона. — Кожен бере те, що дає життя, ось і все, вибору немає. Але подивіться, ось поїзд у Мальмезон... Біжім.

Сміючись, задихаві, вони влізли на причепку, пропхавшись на задню площадку, де всі штовхались і кричали. Вагон затрусив через Нейі. Чоловіки й жінки притискували їх одне до одного. Ендр'юс міцно обійняв Жанну за стан і дивився на її бліду شوку, притиснуту до його грудей. Її маленький круглий з чорної соломи блиск з червоною квіткою був якраз під його підборіддям.

— Я нічого не бачу, — ще сміючись, передихнула вона.

— Я вам опишуватиму краєвид, — мовив Ендр'юс. — Ну, ось ми вже їдемо через Сену.

— О, як, мабуть, гарно!

Старий пан із загостреною сивою бородою, що стояв поруч, по-благливо засміявся.

— Хіба, на вашу думку, Сена не гарна? — Жанна з викликом подивилась на нього.

— О, звичайно, звичайно... Але ви це так сказали... — мовив старий пан... — Ви їдете до Сен-Жермена? — звернувся він до Ендр'юса.

— Ні, до Мальмезона.

— О, неодмінно побувайте в Сен-Жермені. Там є передісторичний музей М. Рейнака. Дуже гарно. Вам не можна повертатися на батьківщину, не побачивши його.

— А малпи там є? — спитала Жанна.

* Один із пригородів Парижа, на північ од Булонського лісу.

— Ні, — відказав старий пап, відвертаючись.

— Я люблю малп, — мовила Жанна.

Вагон ішов широким порожнім бульваром з деревами, мурижками, рядом низьких паній, яких могли б стареньких просторих будинків обабіч. Багато людей позлазило, місця було чимало, але Ендр'юс обіймав дівчину за стан. Увесь час відчуваючи її тіло, він відчував якусь млюсть.

— Як чудово пахне! — мовила Жанна.

— Весна.

— Я хотіла б лежати на траві й їсти фіялки... О, який ви хороший, Жан, що взяли мене сюди. Ви, мабуть, маєте чимало знайомих красивих паній, яких могли б узяти сюди, бо ви такий вихований. Яким це чином ви звичайний солдат?

— Бігме. Я не хотів бути офіцером.

— Чом? Воно ж мабуть чудово бути офіцером.

— А Етьєн хотів би бути офіцером?

— Алеж він соціаліст, це зовсім інша річ!

— Припустімо, що я теж соціаліст. Але... поговорімо про щось інше.

Ендр'юс перейшов на другий бік площадки. Вони проїздили повз невеличкі вілли з садами понад колією, де цвіли жовті й блідопурпурові крокуси. Часом у вогкім повітрі відчувався пах фіялок. Сонце зникло за м'якими пурпурово-сірими хмарами. Коли-не-коли повівало холодком, як перед дощем.

Ендр'юс раптом згадав Женев'єву Род. Дивно, як яскраво пам'ятав він її лице, її широкі розкриті очі і як вона посміхалась, не порушаючи чітко окресленими вустами. Його пройняла нудьга. Як безглуздо було піти так brutally. І йому спало на думку, про що він з нею говорив би.

— Чи ви не заснули? — спитала Жанна, сіпаючи його за руку, — уже приїхали.

Ендр'юс неймовірно почервонів.

— О, як тут чудово, як чудово! — казала Жанна.

— Ого, вже одинадцята, — мовив Ендр'юс.

— Палац ми оглянемо до сніданку, — вигукнула Жанна й побігла до липової алеї, де набухле бростя вже розкрилось у зморщені зелені віяльця Обабіч по мокрих рівчаках пробивалась молода трава. Ендр'юс біг за нею, глибоко вгрузаючи у вогкий гравій дороги. Учіймавши її, він безжурно обійняв і поцілував у напіврозкриті губи. Вона визволилась і пішла, поважно поправляючи бриляка.

— Потвора, — мовила вона, — я спеціально прикрасила цього бриляка, щоб піти з вами, а ви докладаєте всіх зусиль, щоб його зіпсувати.

— Сердешний бриляк, — сказав Ендр'юс, — але сьогодні дуже гарно, а ви така мила, Жанно.

— Великий Наполеон, мабуть, те саме казав імператриці Йозефіні, а ви знаєте, що він учинив з нею, — майже врочисто промовила Жанна.

— Алеж перш як те сталось він, мабуть, давно вже докучив їй.

— Ні, — відказала Жанна, — такі вже жінки.

Великою залізною брамою вони ввійшли у двір палацу.

Згодом сіли біля столика в садку рестораничка. Щойно виглянуло дуже бліде сонце, і ножі, виделки та біле вино в їхніх склянках тьмяно заблищало. Сніданку ще не подали. Вони сиділи, мовчки дивлячись одне на одного. Ендр'юс почував себе втомленим і смутним. Він ніяк не міг придумати, що йому сказати. Жанна грала мапісінькими білими стокротками, пелюстками з рожевими кінчиками, розкладаючи їх кружками й хрестами на скатертині.

— Чого вони так довго там пораяються? — спитав Ендр'юс.

— Але тут гарно, правда? — чарівно посміхнулася Жанна. — Та який він похмурий зараз. — Вона кинула йому кілька стокроток. Тоді, по паузі, насмішувато додала: — Це голод, мій любий! О, боже, як люди залежать від їжі.

Ендр'юс надпив вина. Він знав, що якби зробив зусилля, то розігнав би меланхолію, що душила його, як дедалі важчий тягар.

Чоловік у хакі, з багровим лицем і шиєю, ввалився у садок, тагнувши велосипед, вкритий засохлою грязюкою. Він упав на залізний стілець і випустив велосипед, що з гуркотом повалився біля його ніг.

— Гі, гі! — хрипко гукнув він.

Підійшов офіціант і підозріло подивився на нього. Волосся чоловіка в хакі було так само червоне, як і лице, що лисніло від поту. Сорочка його була роздерта, він був без шинелі. Штанів та обмоток за грязюкою не видно було.

— Дайте пива, — крикнув чоловік у хакі.

Лакей здвигнув плечима й відійшов геть.

— Il demande une bière, * — сказав Ендр'юс.

— Mais, Monsieur... **

— Я заплачу. Принесіть.

Офіціант пішов.

— Дякую, янкі, — крикнув чоловік у хакі.

Лакей приніс високу вузьку жовту склянку. Чоловік у хакі взяв її, одним духом вихилив і повернув порожню. Тоді сплюнув, витер рота рукою, важко підвівся й зашкандибав до Ендр'юсового столика.

— Я гадаю, що ви, леді, і ви, янкі, не гніваєтесь, що я трохи поговорю з вами. Правда?

— Авжеж, переходьте. Звідки ви?

Чоловік у хакі притяг свого залізного стільця до столу. Перш ніж сісти, він урочисто кивнув головою до Жанни, скубонувши себе за пасмо червоного волосся. Трохи покопавшись, він видобув з кишені хустку з червоною обвідкою і витер лице, але на чолі лишилася довга чорна смуга від мастива.

— Я розвожу важливі секретні папери, янкі, — мовив він, відхилючись на залізному стільці. — Я кур'єр-мотодиккіст.

— Ви дуже схвильовані!

* Він хоче пива.

** Алеж, мосьє...

— Зовсім ні. Я тільки не витримав невеличкий наскок біля лісного озера. Якись шахраї намагалися прикончити мене.

— Як так?

— Та, мабуть, щось винюхали... от і все. Я везу важливі папери з нашої головної квартири в Руані до вашого президента. Я проїхав якусь кляту гущу. Не знаю, як і вимовляється те кляте місто... Я проїхав своїм мото кілометрів з тридцять, скрізь по дорозі було болото, коли побачив на дорозі чотирьох шахраїв... мені це виділось підозрілим, я накачав бензину й поїхав просто на середнього. Він вчасно відскочив. Тоді всі вони почали стріляти, і клята куля зачепила мото... Та я народився в сорочці, і це врятувало мене. Я видряпався з ривчака, а вони zostалися у лісі. Тоді я дістався до другого проклятого міста, там ревізнав цю стару потогонну машину... Скільки кілометрів до Парижа, янкі?

— Мабуть, п'ятнадцять або шістнадцять.

— Що він каже, Жан?

— Хтось намагався зупинити його на дорозі. Він кур'єр.

— Який бридкий! Він англієць?

— Ірландець.

— Якраз влучили, міс, ірландець, ось хто... Ви підчепили гарненьку коханочку, янкі. Та пождіть, тільки я дістанусь до Парижа... За цю справу я матиму добру сотню фунтів нагороди. З якої місцевості, янкі?

— З Віргинії. А живу у Нью-Йорку.

— Я бував у Детройті.* Повернусь туди знов, розпочну автомобільне діло, тільки підроблю трохи. Європа здохла й смердить, янкі. Це країна не для молодого хлопця. Здохла й смердить, ось у чім річ.

— Тут приємніше жити, ніж в Америці... Скажіть, чи часто отак нападають на вас?

— Зо мною такого ще не траплялось, але з товаришами бувало.

— А хто то був, на вашу думку?

— Не знаю. Хтось із тих клятих секретних агентів, що вештаються біля мирної конференції... Але мені треба рушати; ці делеші не можна затримувати.

— На все. Пиво на мій рахунок.

— Дякую, янкі! — Чоловик підвівся, потис руки Евдр'юсові й Жанні, скочив на велосипед і виїхав із садка на шлях просто поміж залізних стільців та столиків.

— От кумедний! — сміючись, гукав Евдр'юс. — Які кумедні штуки викидає життя.

Офіціант приніс омлет, і вони почали свідати.

— Скидається на те, наче стара лава клекоче в вулкані. Ніде в світі людина так добре не танцює, як на вулкані.

— Не говоріть отак, — мовила Жанна, клауучи ніж і виделку. — Це жах. Ми дуримо марнуємо нашу молодість. Нані батьки, бувши молоді, розважались... Коли б не було війни, я й Етьєн були б такі

* Детройт — велике промислове місто в Америці, на річці, що в'єднує озеро Гурон та Ері, центр автомобільної промисловості Сполучених Штатів.

щасливі. Мій батько мав невелику фабрику мила та парфюмерії. Етьєн посідав би блискуче становище. Мені б ніколи не довелося працювати. У нас був гарний дім. Я б одружилась...

— Але тепер хіба ви, Жанно, не вільніші?

Вона знизила плечима. Потім вибухнула:

— Що за сенс у тій волі? Що робити з нею? Кожен хоче добре жити, маги гарний дім, бути в пошані. О, у Франції перед війною життя було дуже приємне.

— Тоді зовсім не варт жити, — суворо сказав Ендр'юс, ледве стримуючись.

Вони мовчки їли. Небо захмарилось. Кілька краплин упало на скатертину.

— Вишіймо кави всередині, — мовив Ендр'юс.

— Вам видається кумедним, що люди стріляють у чоловіка, який їде мотоциклом у лісі. А для мене все це жах, жах, — сказала Жанна.

— Мерщій. Надходить дощ.

Вони вбігли до ресторану під першою шипучою смугою зливи і сіли до вікна, спостерігаючи, як дошові краплі танцювали й виблискували на зелені залізних столиках. Крізь відчинені двері з вогкими поривами вітру добувався запах мокрої землі і пахло грибами від підмоклого листя.

Офіціант зачинив скляні двері й засунув засувом.

— Він не хоче впускати весну. Та нічого не вдіє, — сказав Ендр'юс.

Вони посміхнулись одне до одного. Вони знов запризнилися.

Коли дощ утих, вони пішли через мокрі поля стежкою з численними чистими калюжами, що відбивали синє небо й біло-бурштинові хмари і де були легкі та пурпурово-сірі тіні. Вони йшли помалу, під руку, щільно пригортаючись одне до одного. Вони натомілись, не знають чого, і часто зупинялись, щоб відпочити, прихилившись до вогких стовбурів дерев. Біля стау, блакитного, бурштинового й срібного від відбитого неба, вони знайшли під великим буком купку диких фіялок; Жанна пожадливо зривала їх, туго складаючи з них та маленьких червоних на кінчиках стокроток букетик. На передміській станції вони мовчки сиділи поруч на лаві, інколи нюхаючи квіти, і так віддалися м'ясній утомі, що насилу влізли у вагон третього класу, набитий городянами, що поверталися додому, прогулявши день за містом. Всі мали в руках фіялки, крокуси й гілки з бростям. У тісному городянському вбранні ще лишався дух мокрих полів і молодого бростя. Дівчата верещали, обіймаючи чоловіків, коли поїзд проходив крізь тунель, або під мостом. Що б не трапилось, усі сміялись. Коли поїзд підійшов до вокзалу, вони неохоче сходили з нього, ваче почували, що з цієї хвилини знов почнуться їхні трудові дні. Ендр'юс з Жанною зійшли з площадки, не торкаючись одне одного. Їхні пальці були в плямах і смугах, бо вони крутили бростя й розтирали молоде соковите листя та стебла. Міське повітря видавалось густим і задушливим після запашних вогких полів.

Вони пообідали в маленькому рестораничку на узбережжі Вольтера й потім повільно пішли до майдану Сент-Мішель, почувачи, як вiano та тепла їжа новою силою сповнили їх стомлене тіло. Ендр'юс об-

горицу її рукою за плечі й вони розмовляли тихими, інтимними голосами, ледве ворущачи вустами, довго дивлячись на чоловіків і жінок, що сиділи на лавах, пригорнувшись одне до одного, і на пари юнаків та дівчат, що проходили довз них, розмовляючи спокійно й тихо, як і вони, і так само, як і вони, притулившись всім тілом одне до одного.

— Скільки тут закоханих, — сказав Ендр'юс.

— А ми — закохані? — спитала Жанна, коротко і чудно засміявшись.

— Я хотів би те звати... Чи були ви коли безтямно закохані, Жанно?

— Не знаю. В Ліоні у нас був хлопчик, Марселен. Але тоді я була мала й дурна. Останні відомості про нього були з Вердена.

— Чи багато було у вас... таких, як я?

— Який ви сентиментальний! — сміючись, вигукнула вона.

— Ні. Я хотів би знати. Я так мало знаю життя, — сказав Ендр'юс.

— Я розважалася, як уміла, — серйозно відповіла Жанна. — Але я не легковажна... Небагато чоловіків мені подобалося... тому і приятелів у мене було мало... Ви називаєте їх коханцями? Алеж коханці це ті, що бувають на сцені в заміжніх жінок... а втім, усе це дурниці.

— Ще не дуже давно, — відповів Ендр'юс, — я мріяв про романтичне кохання, про людей, що видряпуються по плющу на стіни замку, та про жагучі поцілувки на балконі при місячному світлі.

— Це як у *Oréga comique*, — сміючись, вигукнула Жанна.

— Усе це дуже безглуздо. Але навіть тепер я вимагаю від життя багато більше, ніж воно може дати.

Вони нахилились над парашетом і прислухались до швидкого, то тихого, то голосного плюскоту ріки, в якій, мов золоті змії, звивалися відблиски вогнів другого берега.

Ендр'юс помітив, що хтось стоїть позад них. У неясному зеленуватому світі ліхтаря на узбережжі, він упізнав кривого юнака, що з ним розмовляв кілька місяців тому на Бюті.

— Цікаво, чи пізнаєте ви мене? — спитав він.

— Ви той американець, що був у ресторані, на майдані Тертр, не пам'ятаю коли, але давно тому.

Вони потисли руки.

— Але ви самі, — промовив Ендр'юс.

— Так, я завжди сам, — твердо відповів юнак. Він знов простяг руку.

— Au revoir, — сказав Ендр'юс.

— Щасливо! — відповів кривий на ногу юнак. Ендр'юс чув, як стукотіла його мильця по бруку, коли він пішов вздовж узбережжя.

— Жанно, — раптом сказав Ендр'юс, — ви підете до мене, правда?

— Але з вами живе ваш приятель?

— Він поїхав у Брюссель. Він тільки завтра повернеться.

— Що ж? Треба платити за обід? — лукаво сказала Жанна.

— Боже мій, ні! — Ендр'юс загнув лице руками. Пісня річки, що переливалася під містом, дзвеніла йому в ухах. Йому несамовито хотілося заплакати. Від гострого бажання, схожого на ненависть, тіло йому тремтіло, рукам було боляче від бажання стиснути її руки.

- Ходім, — похмуро сказав він.

— Я не хотіла сказати цього, — промовила вона м'яким стомленим голосом. — Ви знаєте, з мене не дуже приємна особа. — Зеленевате світло ліхтаря освітіло обриси її щокни, коли вона підвела голову, і виблиснуло в її очах. Легкий, сентиментальний сум раптом охопив Ендр'юса; він відчував те саме, що колись, як мати розповідала йому, ще дуже малому, казки про кроля, і його, безпорадного, відносив потік її ніжного голосу, відносив до чогось невідомого йому й дуже сумного, чому він ніяк не міг зарадити.

Вони знов пішли далі, повз Ночий Міст до сльїла на майдані Сент-Мішель. Троє імен пригадалось Ендр'юсові: «Арсівоя, Вереніка, Артемізія». На мить вони трохи його збентежили; потім він згадав, що очі в Женев'єви Род великі, лоб широкий і рівний, губи маленькі й чітко окреслені, як у жінок на портретах, вишитих на покривцях мумій у Фаюмі. В тих александрійських патриціанок не було каштанового волосся з відблиском червоної міді, проте вони мабуть фарбували його.

— Чого ви смієтесь? — спитала Жанна.

— Того, що все таке безглузде.

— Може ви хочете сказати, що люди дурні, — зауважила вона, скося дивлячись на нього.

— Маєте рацію.

Вони йшли мовчки аж до Ендр'юсового дому.

— Ідіть наперед і подивіться, чи нікого там нема, — діловим тоном сказала Жанна.

Руки Ендр'юсові похололи. Він чув, як стукотіло серце, коли брався сходами нагору.

У кімнаті не було нікого. У малому каміні лежали наготовлені дрова. Ендр'юс похапцем змів із столу, ногою іхнув під ліжко брудну білизну, що купую лежала в кутку. Він подумав: це дуже нагадує, як він прибирав кімнату в коледжі, почувши, що до нього приїжджають родичі.

Він навшпиньки спустився сходами.

— Bien. Tu reux venir, Jeanne, — сказав він.

Трохи звіяковівши, вона сіла біля вогню на стільці з прямою спинкою.

— Який гарний вогонь, — мовила вона.

— Жанно, здається, я безтямно закохався в тебе, — збуджено сказав Ендр'юс.

— Як у Орега сомііе. — Вона знизала плечима. — Кімната приємна, — додала вона. — А яке величезне ліжко!

— Ти перша жінка, що прийшла сюди до мене, Жанно... Але цей мундр огидний.

Ендр'юс раптом уявив собі тремтливі тіла, зтягнуті в такі самі мундир, присилувані до занімлях автоматичних рухів, увесь цей бридкий фарс перетворювання людей на машини. О, коли б тільки він міг одним рухом повернути їх всіх до життя, волі, радості. На мить усе інше поринуло в дій думці.

* Все гаразд. Ти можеш зйти, Жанно.

— Але ти відірвав гудзика, — істерично сміючись вигукнула Жанна. — Я зараз пришию його.

— Пусто. Коли б ти знала, як я ненавидів їх.

— Яке в тебе біле тіло... мов у жінки. Це, мабуть, тому, що ти білявий, — сказала Жанна.

Ендр'юс прокинувся: хтось енергійно торготив дверима. Він схопився і з хвилину стояв серед кімнати, не можучи зібратися з думками. Дверима все торготіли, і він почув Вольтерсів голос, що гукав: «Енді, Енді!» Ендр'юс почував, як сором огидою охопив його. Він почував неймовірну гідоту до самого себе, до Жанни, до Вольтерса. Мимохіть він рухався крадькома, ніби щось украв. Він підійшов до дверей і трохи прочинив їх.

— Слухай, друже Вольтерс, — сказав він. — Я не можу пустити тебе... У мене дівчина. Дуже шкода... Я думав, що ти повернешся тільки завтра.

— Ти жартуєш? — почувся з темних сіней Вольтерсів голос.

— Ні! — Ендр'юс рішуче зачинив двері і знову засунув засув.

Жанна все ще спала. Її чорне волосся розкуйовдилось і розсипалось на подушці.

Ендр'юс дбайливо натяг на неї ковдру.

Потім він переліз на друге ліжко і довго лежав без сну, втопиши очі в стелю.

IV

Публіка, проходячи бульваром, цікаво дивилася крізь шахети на шеренгу солдатів у темнооливковому, що витяглася через увесь двір. Шеренга повільно проходила повз стіл, де офіцер з двома солдатами нахилився над довгими списками з прізвиськами й над купками ясно-кольорових банкнотів та срібних блискучих франків. Над головами солдатів у сонячному сльві здіймався тонкий серпанок тютюнового диму. Дунали голоси, човгали по жорстві ноги. Солдати, одержавши плату, весело відходили, побрязкуючи грішми в кишенях.

У людей за столом облччя були червоні, вигляд напружений і серйозний. Різким рухом вони тькали гріші в руки солдатам і виголошували прізвиська, мов клацали на якійсь машині.

Ендр'юс побачив, що один із людей за столом був Вольтерс; підійшовши до нього, він усміхнувся й прошепотів: «Галло». Вольтерс навіть не звів очей від списку.

Чекаючи, поки солдат, що був перед ним, одержить плату, Ендр'юс чув у шерензі розмову двох солдатів:

— Отож, там було справжнє пекло. Пам'ятаєш хлопця, що вмер у бараках.

— А якже! Я теж був у савітарній частині. У тій роті був не сержант, а чорт; він усе намагався, щоб хлопець підвівся. А лейтенант прийшов і сказав, що він його під військовий суд віддасть, а тоді вони побачили, що хлопчисько вже гинув.

— А з чого він умер?
— Мабуть, серце не витримало. А втім, не знаю, він ніколи не міг пристосуватися до цього життя.
— Так. Але в тому місті. в Косні, кожен міг гигнути.
Ендр'юс одержав гроші. Відходячи, він підійшов до двох солдатів, що їх розмову чув допіру.
— Ви були в Косні, товариші?
— Атож.
— А знали ви хлопця на прізвище Фюзеллі?
— Я не знав...
— Звичайно, знав, — сказав другий солдат. — Пам'ятаєш Дена Фюзеллі, маленького італіяшку, що весь час мріяв, як його підвищать у капрани.
— А обернулось зовсім на інше. — Обидва засміялись.
Відчувши якесь невиразне роздратовання, Ендр'юс відійшов. На бульварі Монпарнас було багато солдатів. Він повернувся у бічну вулицю, несподівано почувачи якесь приниження і покірливість, так ніби щохвилини сподіваючись почути хрипкий сержантів голос, що вигукуватиме йому накази.
Срібло в кишенях його штанів дзвеніло за кожним кроком.

Ендр'юс сперся на балюстраду галереї й дивився вниз, на сквер проти Орґа соміє. В голові йому туманіло від чудової музики, яку він щойно чув. Десь, у глибині своєї свідомості, він відчував велетенські ритми моря. Люди розмовляли довкола на широкій сповненій людом галереї, але він усвідомлював тільки синьо-сіру млу ночі, де виблискували вогні зелено-золотими й червоно-золотими візерунками. І, відвертаючи його увагу від усього іншого, ритм перебігав у ньому, мов морські хвилі.

— Я так і думала, що ви будете тут, — почув він позад себе спокійний голос Женев'єви Род.

Язик Ендр'юсові нараз немов прилип.

— Приємно бачити вас, — випалив він, з хвилину мовчки подивившись на неї.

— Ви звичайно любите Пеллеаса.*

— Я вперше його чую.

— Чом ви не приходите до нас? Ось уже два тижні... Ми чекали на вас.

— Я не знав... О, я неодмінно прийду. Я нікого не знаю, з ким би міг поговорити про музику.

— Ви знаєте мене.

— «Когось іншого» — мусів би я сказати.

— Ви працюєте?

— Так... Але це страшенно мені заважає. — Ендр'юс смикнув себе за форму. — Проте, сподіваюсь, я скоро буду вільний. Я подаю заяву про звільнення.

* «Пеллеас і Мелізанда» — опера Дебюссі.

— Я гадаю, ви працюватимете тепер багатو краще. Ви будете сильні-
ший, почувуючи, що виконали свій обов'язок.

— Ні... ні в яким разі.

— Скажіть, що ви грали того разу у нас?

— «Три зелені верхівці на диких ослах», — усміхаючись відповів Ендр'юс.

— Що це значить?

— Це прелюдія до «Париці Савської», — відповів Ендр'юс, — і коли б ви не поділяли думок про «Спокусу Св. Антонія» Еміля Фаге* та інших, я б сказав вам, що це значить.

— Це було дуже по дурному з мого боку... Та коли ви зважити-
мете на всі дурниці, що їх люди випадково слетуть, то... ви мало
не завжди будете гніватись.

В тьмяному світі він не міг роздивитись її очей. Легке сяйво лягло на обриси її щокі — від тіні, яку кидав капелюш до злегка загостреного підборіддя. Далі він бачив інші обличчя чоловіків та жінок; вони купчилися, розмовляючи на галереї, прикро освітлені крізь італійські вікна фойе золотим світлом.

— Я завжди шалено захоплювався тим місцем у «Спокусі», де цариця Савська одвідує Антонія, — от і все, — похмуро сказав Ендр'юс.

— Це ваш перший твір? Він трохи нагадує Бородіна.**

— Перший, що претендує на щось. Можливо, це просто крадіжка з усього, що я коли чув.

— Ні, це хороша річ. Мабуть, вона була з вами, у вашій голові в ті жахливі й славетні дні на фронті... Це для роля, чи для оркестру?

— Все, що закінчене — для роля. Сподіваюсь при нагороді оркеструвати. Алеж, справді, безглуздо розмовляти отак... Я ще недосить знаю... Мені треба ще цілі роки уперто працювати, перше ніж я зможу щось утворити... А я згубив стільки часу... Це — найстрашніше! — Молодість така скороминюща.

— Уже дзвонять, треба поспішати на місце. До другого автракту. — Вона промайнула у скляні двері й зникла. Ендр'юс повернувся на своє місце дуже збуджений, повний неспокоїної екзальтації. Перші звуки оркестру зробили йому боляче, так гостро він їх відчув.

Після останнього акту, вони мовчки пішли темною вулицею, поспіваючи продертіся з юрби на Бульварах.

Коли вони дійшли до Avenue de l'Opéra, вона сказала:

— Ви казали, що зостаєтесь у Франції?

— Так, коли зможу. Я завтра подам заяву про звільнення у Франції.

— Що ви тоді робитимете?

— Шукатиму якоїсь праці, що дасть мені змогу вчитись у Schola Cantorum. Але я маю досить грошей, щоб трохи пожити й так.

— Ви відважний.

— Я забув спитати вас — може ви хочете сісти в метро?

— Ні, ходім пішки.

* Еміль Фаге — французький критик і історик літератури. Його етюд про Флорбера був першою великою роботою про цього письменника.

** О. П. Бородіна (1834 — 1887) — славнозвісний російський композитор.

Вони пройшли під аркою Лувра. Повітря було насичене тонким, вогким туманом, і кожен вуличний ліхтар був огочений плямою світла.

— Моя кров повна музики Дебюссі, — сказала Женев'єва Род, простягаючи руки.

— Не варт і пробувати висловити те, що почуваш. Словами ніяк не можна, правда?

— Це залежить...

Вони мовчки йшли узбережжям. Туман був такий густий, що вони не бачили Сени; тільки підійшовши ближче до мосту, почули як під арками шумить вода.

— Франція душить, — раптом сказав Ендр'юс. — Вона душить дуже повільно, чудовими шовковими стрічками.. Америка вибиває мозок поліцейським дубцем.

— Що ви хочете сказати? — спитала вона холодно й ущипливо.

— Ви, французи, стільки знаєте. Ви зробили світ таким виборним...

— Алеж, здається, ви хочете тут зостатися, — сміючись, сказала вона.

— Це тому, що нема куди йти. Лише в Парижі можна вивчити музику, особливо... Але я не з тих, що вдовольняються.

— Тільки вівці бувають вдоволені.

— Мені здається, що цей місяць у Парижі був найщасливіший у моєму житті. Начебто їх шість минуло, стільки трапилось за цей час.

— А я найщасливіша в Пуассаку.

— Де це?

— У нас там є садиба, дуже стара й напіврозвалена. Кажуть, що в цьому селі був Рабле.* Але наш будинок пізніших часів, доби Генріха IV.** Пуассак недалеко від Тура. Погана назва, правда? Але для мене — чудова. Будинок увесь у садах, а жовті троянди з червоним осереддям заглядають у моє вікно, і там є маленька башта, як у Монтеня.***

— Коли я звільнюся з армії, я поїду кудись на село й буду працювати, працювати.

— Музику треба писати на селі, коли дерева наливаються соком.

— *D'après nature*, — як казав чоловік з кролями.

— Що то за чоловік з кролями?

— Дуже симпатичний чоловіча, — пирснувши, відповів Ендр'юс. — Колинебудь ви зустрінете його. Він продає маленьких штучних, стрибучих кролів біля кафе Роган.

— Ну, ось ми й прийшли... Дякую, що провела.

— Але як швидко. Ви певні, що це ваш будинок? Ми не могли дійти так швидко.

— Так, це мій будинок, — сміючись, сказала Женев'єва Род. Вона простягла йому руку, і він палко стис її. Французький ключ клацнув у дверях.

* Рабле — найславніший з французьких письменників доби Відродження, сатирик (1483—1553).

** Тобто побудований біля 1600 р.

*** Монтень — французький філософ доби Відродження (1533—1592).

— А чи не зайшли б ви до нас завтра вранці на чашку чаю?—
спитала вона.

— Охоче.

Важкі лаковані двері з ручкою в формі кільця зачинилися за нею. Ендр'юс пішов геть, почувавши себе веселим і в доброму гуморі. Коли він проходив туманним узбережжям до майдану Сент-Мішель, вузла йому сповнювало шепеливе булькання ріки, що билася об бики мосту.

Вольтерс спав. На столі в кімнаті лежала листівка від Жанни. Ендр'юс прочитав листівку, тримаючи її близько біля свічки.

«Уже давно я не бачила вас, — прочитав він. — Я пройду повз кафе Роган у середу о сьомій годині, тротуаром проти магазина «Лувр».

Листівка була з краєвидом Мальмезона.

Ендр'юс почервонів. Гіркий сум охопив його. Він мляво підійшов до вікна і виглянув у темний двір. Тепла золотава імла ляглася в туманну ніч з низького вікна, і крізь неї він невиразно бачив кілька горщиків з папороттю, що стояли на мокрих тумбах. Відкілясь добувалися міцні пахощі гіацинтів. Уривки думок один по одному снувалися в його голові. Він пригадавав, як давно тому він мив вікна в учбовому таборі, і шорстка губка дряпала йому руки. Він завжди відчував якийсь сором, згадуючи про ті дні. «Але тепер всьому тому край», казав він сам до себе. Трохи роздратовано подумав він про Женев'єву Род. Що за людина вона? Її лице, з великими очима, гострим підборіддям, рудувато-каштанове волосся, непретензійно зачісане над білим чолом, як живе стояло перед ним, але, коли він намагався пригадати, яке воно в профіль, він не міг. У неї були тонкі руки з довгими пальцями — вони мусіли добре грати на роялі. Постарівши, чи не буде вона жовтозуба й весела, як її мати? Він не міг уявити її собі старою; надто життєрадісна була вона; занадто багато лукавства було в її стримано-пристрасних рухах. Згадка про неї зникла, і він пригадав маленькі, заправцьовані руки Жанни, де-не-де дозволясті, з загрубленими пальцями, подряпанними шитвом. Але пахощі гіацинтів, що добувалися з виповненого туманом двору, мов губкою стирали всі враження у його мозкові. Від густого союдового аромату у вогкому повітрі він почував себе м'ясою й сумно.

Він повільно роздягся й ліг. Пахощі гіацинтів ледве-ледве добувалися до нього, і він не знав, чи не було все те тільки його уявою.

Канцелярія майора була велика, пофарбована у біле кімната, з пишним ліпленням і люстрами на всіх чотирьох стінах, Ендр'юс з кашкетом у руці, дожидаючи своєї черги підійти до конторки, міг бачити куценького гладкого майора, з рум'яним обличчям і лисого, що безліч разів відбивався у двох напрямках у сірих блискучих люстрах.

— Чого вам? — спитав майор, відірвавши очі від паперів, які підписував.

Ендр'юс підійшов до конторки. З обох боків кімнати сухорлява постать у темнооливковому, безліч разів повторена, підходила до конторок з червоного дерева, що тяглися одна по одній у безмежній темній перспективі.

— Чи все гаразд у цій заяві про звільнення, майоре?

— Скільки утриманців? — кризь зуби проціпав майор, перебігаючи заяву.

— Нікого. Це про звільнення у Франції, щоб вивчати музику.

— Нічого не значить. Треба письмову довідку, що ви маєте засоби продовжувати навчання. Ви хочете вивчати музику, га? Гадаєте, що маєте хист? Треба мати чималий хист, щоб вивчати музику.

— Так, сер... Але, крім письмової довідки, більш нічого не треба?

— Ні... я проущу це терміново. Ми охоче звільнимо солдатів... Ми охоче звільнимо кожного, хто має добрий військовий атестат... Вільямс!

— Єсть, сер.

Від столика біля дверей підійшов сержант.

— З'ясуйте цьому рядовому, що йому треба, щоб звільнитись у Франції.

Ендр'юс козирнув. Поглянувши скоса, він побачив, як постаті у люстрах козирнули у безконечному коридорі.

Коли він вийшов на вулицю з великої білої будівлі, що правила за майором канцелярію, — його опало гнітюче почуття безпорадності. Перед будівлею стояли автомобілі різних розмірів і форм — лімузини, звичайні автомобілі, подорожні авто шикувалися дугою, усі пофарбовані в темнооливкове й чепурно, на один кшталт, помічені білими номерами. Часом із білої мармурової будівлі виходила якась значна особа у блискучих крагах і в поясі Сема Брауна,* влізала в автомобіль, або рвучко перед широкими дверима зупинявся тріскотливий мотоцикл, і з нього зіскакував офіцер у дорожніх окулярах, залапаний болотом, у похідній шинелі, і відразу зникав у поворотних дверях. Ендр'юс уявляв собі, як офіцер ішов залами, де за кожних дверей добувалося поважне клацання машинок, де на жовтих полакованих конторках лежали навалені купи паперів, де жовтовиді клерки у формах тинялись по кімнатах, де всі чотири стіни, від підлоги і аж до стелі, були заставлені картковими каталогами. І щодня там більшало паперів, щодня накопичувались шухлядки з особистими картками. Ендр'юсові видалось, ніби блискучобіла мармурова будівля от-от вибухне всіма цими паперами, наваленими в ній і заляє широке авеню лавиною особистих карток.

— Застебніть шинелю, — пробурчав хтось йому у вухо.

Ендр'юс глянув. Військовий поліцай з брутальним обличчям і довгим гострим носом підходив до нього.

Ендр'юс мовчки застебнув шинелю.

— Нема чого тут вештатись! — гукнув йому вслід військовий поліцай.

Ендр'юс спалахнув і, не обернувшись, пішов геть. Його гнітюче приниження; сердитий голос усередині дорікав, що він боягуз, що він мусів би зробити хоч м'який рух протесту. Хиמרні картини обурення горіли в його мозкові, і він згадав, що, коли він був ще дуже малим, така сама бунтівлива гордість кипіла й боліла в ньому на кожне заува-

* Воєнна нагорода.

ження когось із старших. Безпорадний розпач тріпотів у ньому, наче птах бився об ґрати клітки. Невже нема ради, ніякого способу висловитись, не вже йому йти отак день-крізь-день, ковтаючи гірку жовч обурення, яке з кожним новим символом рабства будилося в ньому.

Він ішов схвильований Тюльрійським садом, повним маленьких дітей, жінок із собаками на ремінцях, з няньками у накрохмалених білих чепчиках, коли нараз зустрівся з Женев'євою Род та її матір'ю. Женев'єва була вбрана в перлисто-сіре, елегантно, завдат модно — як на думку Ендр'юса. Мадам Род була в чорному. Попереду, на нерівних ніжках, що тремтіли, немов сталеві пружини, з одного боку на другий перебігав чорно-каштановий тер'єр...

— Чудовий ранок, правда? — гукнула Женев'єва.

— Я не знав, що у вас є собака.

— О, ми ніколи не виходимо без Санто, як-не-як, оборона двом самотнім жінкам, — сміючись, відповіла мадам Род.

— Santo, dis bon jour au Monsieur.*

— Він звичайно живе в Пуассаку, — сказала Женев'єва.

Собачка несамовито загавкав на Ендр'юса, зайшовся пронизливим гавканням, мов плаксива дитина.

— Він знає, що до солдат треба ставитись підозріло... Мабуть, чимало солдатів помінялися б з ним, якби мали нагоду... Viens, viens, Santo!..** Хочеш помінятись зо мною життєм, Санто?

— У вас такий вигляд, немов би ви з ким посварилися, — легко-важно сказала Женев'єва.

— Посварився, з собою.. Збираюсь писати книжку про рабську психологію. Було б дуже цікаво, — сказав Ендр'юс буркотливим задижаним голосом.

— Але, люба, треба поспішати, а то спізнимося до кравця, — сказала мадам Род. Вона простягла Ендр'юсові руку в чорній рукавичці.

— Ми будемо вдома до чаю. Ви заграєте мені ще щось із «Парпці Савської», — сказала Женев'єва.

— На жаль, навряд чи зможу, ніколи не скажеш напевне... Дякую.

Він був радий, що пішов од них. Він боявся, що вибухне якоюсь дитячою тирадою. Як шкода, що Генслоу ще не повернувся. Він виллв би перед ним увесь одчай; він часто виливався так і раніше, а тепер Генслоу нема в армії. Ендр'юс втомлено поклав собі знову щось вигадати, поінтригувати, як він уже вигадував та інтригував раніше, щоб потрапити в Париж. Він подумав про білу мармурову будівлю в офіцерів у блискучих крагах, що входять і виходять, про машинки, що клацають по всіх кімнатах, і від свідомості своєї безпорадності перед усією цією складністю здригнувся.

Йому спала думка. Він збіг сходами у метро. Обрей мусить знати когось у Крільйоні, хто допоможе йому.

Але коли поїзд доїхав до ставдії на place de Concorde, він не

* Ну, Санто, привітайся з паном.

** Сюди, сюди. Санто.

міг прислухувати себе вилізти. Він відчув гостру відразу до кожного зусилля. Яка рація принижувати себе, благаючи ласки в людей? — Це ж безнадійно! У дикому пориві гордоців якийсь голос у ньому кричав, що він, Джон Ендр'юс, мусить бути безсоромним, мусить прислухувати людей робити для нього, що він, переживаючи гостріше за інших, страждаючи більше й глибше, радіючи, маючи здатність виявити свій біль і свою радість так, що вони вплинуть на інших, — він мусить підкорити своїй волі інших навколо себе. «Це про психологію рабства», — сказав до себе Ендр'юс, раптом нищачи мильні баньки свого егоїзму.

Поїзд підійшов до Порт Мейо.

Ендр'юс стояв на сонячній бульварі перед станцією метро, де платани вкрилися дрібненьким золотавобрунатним листям, вдихаючи пахощі від лотка з квітами; перед ним жінка зграбно й неухважно в'язала один по одному пучечки фіялок. Йому хотілося бути за містом, далеко від людей і будинків. У черзі стояли чоловіки й жінки, купуючи квітки до Сен-Жермена; ще вагаючись, він підійшов туди, і нарешті здивовано помітив, що їде через Нейт у зеленому причепному вагоні трамвая, і що той вагон кидається, мов качиний хвіст, коли трамвай їде надто швидко.

Він згадав свою останню прогулянку цим самим вагоном разом із Жанною і сумно пожалкував, що не покохав її, бо тоді забувся б сам, забув би армію, усе чисто в шаленому романтичному коханні.

Злізши з вагона в Сен-Жермені, він зупинився, збираючись з думками. Розпач охопив його і пульсував, наче болячка.

Він посидів у кафе напроти палацу, дивлячись на яскочервоні стіни, на важкі, обкладені камінням вікна, на веселі башти й димарі, що здіймалися над класичною балюстрадаю з великими урнами край даху. Парк за високими залізними штахетами був весь у рудуватому й блідому тумані молодого листя. Чи справді ж люди Ренесансу жили яскравіше? Ендр'юс уявляв собі чоловіків у капелюхах з пір'ям, у коротких плащах, у пишно вишитому вбранні, що, поклавши руку на держак шпаги, походжали тихим сквером перед брамою палацу. І він думав про великий вітер волі, що раптом повівся з Італії, на порох обертаючи догми й неволю. А сучасний світ здавався, навпаки, нікчемно сухим. Люди немов знітилися перед величчю механізмів, які самі ж і вигадали. Мікель Анджело, да Вінчі, Аретіно, Алівіні; чи будуть ще коли панувати над світом такі сильні люди? Тепер усе обернулося на скупченість метушливої юрби; люди стали мурашками. Може це й неминує, що юрба мусить щораз глибше потопати в неволі. Хто б не взяв гору, чи тиранія зверху, чи самовільна організація знизу — індивідуальностей там не буде.

Він пройшов брамою в парк, оздоблений кількома квітниками, де цвіли братчики; крізь темні ряди берестів блищало небо, а на тлі його де-не-де вимальовувалась поросла зеленим мохом статуя. В кінці алеї він вийшов на терасу. За міцними лініями візерунку на залізній балюстраді розстилялись поля, білозелені, сині на обрії, покращені темносіримі й рожевими будинками, перетяті залізничними коліями. Унизу, мов зігнуте лезо шаблі, виблискувала Сена.

Широко ступаючи, він пройшов через терасу й пішов дорогою, що повертала до лісу, і приплив крові від швидкої ходи пройняв усе його тіло, і в тихому шелесті лісу, де мох на північній частині стовбурів був смарагдовий а небо, за лавандовим мереживом гілля, було ніжносіре, він забув про одноманітне метушіння своїх думок. Зелений сучкуватий ліс нагадував йому першу дію «Пелеасу». Розстебнувши форму, сорочку, глибоко засунувши руки в кишені, він ішов, повсвистуючи, мов школяр.

За годину виїшов з лісу шлях, і пішов поряд двоколісного візка, що при всіх своїх намаганнях не міг його обігнати. Згодом хлопець гукнув:

— Неу, l'Americain, vous voulez monter? *

— А куди ви їдете?

— У Конфлан-Сент-Онорін.

— Де це?

Хлопець невиразно тикнув батоном десь за голову коня.

— Гарзд, — мовив Ендр'юс.

— Тут картопля, — сказав хлопець, — влаштовуйтесь вигідніше

Ендр'юс запропонував йому цигарку, і той узяв її брудними пальцями. Лице його було широке, щокви червоні, риси грубуваті. Червонувато-каштанове волосся клоччям висмикувалось спід заляпаного болотом берета.

— Куди ви, казали, їдете?

— Конфлан-Сент-Онорін. Дурниці всі ці святі, правда?

Ендр'юс засміявся.

— А куди ви їдете? — спитав хлопець.

— Не знаю. Я гуляю.

Хлопець нахилився до Ендр'юса й прошепотів йому на вухо:

— Дезертир?

— Ні... Я звільнився на день і схотів поглянути на околиці.

— А я подумав, якщо ви дезертир, то я міг би допомогти вам. Безглуздо бути в солдатах. Паскудне життя... Але ви любите село. Я теж. Та яке ж це село! Я не тутешній; я з Бретані. От де справжнє село. Тут душить Париж, багато людей, багато будинків.

— А мені усе це здається чудовим.

— Бо ви солдат. Краще за бараки, га? Паскудне життя... Я ніколи не буду солдатом. Збираюсь поступити у флот. Торговельне мореплавання. А коли вже доведеться мені служити, то служитиму на морі.

— Мабуть, це приємніше.

— Вільніше. І море... Знаєте, ми, бретонці, вмираємо або на морі, або від вина.

Вони засміялись.

— А давно ви в цій місцевості? — спитав Ендр'юс.

— Шість місяців. Ой і нудна ж ця фермерська робота. Я старшина артіль у фруктовому саду, але ненадовго. Мій брат плаває на паруснику. Коли він повернеться в Бордо, я вирушу тим самим судном

* Гей, американче, підвезти?

— Куди?
— У Південну Америку, в Перу, хіба я знаю?
— Хотів би я поплавати на парусинку, — сказав Ендр'юс.
— Хотіли б? Мені здається, що це чудово — мандрувати й бачити нові країни. А може я назавжди зостанусь там.
— Де саме?
— А почім я знаю? Коли де сподобається, то й залишусь там. В Європі життя дуже погане.
— Так, задушливе, — повільно промовив Ендр'юс, — усі ці різні народи, уся ця ненависть, а втім... життя тут чудове. В Америці воно дуже огідне.
— Давайте вип'ємо. Ось бістро.
Хлопець скочив з візка й прив'язав коня до дерева. Вони ввійшли у маленьку пивничку з прилавком і квадратним дубовим столом.
— А ви не спізнитесь? — спитав Ендр'юс.
— Байдуже. Люблю поговорити, а ви?
— Я теж.
Вони замовили вина старій жінці в зеленім фартусі; коли вона говорила, з її рота вистромлялись три жовті зуби.
— Я нічого не взяв їсти, — мовив Ендр'юс.
— Пождіть хвилинку. — Хлопець побіг до візка й повернувся з парусиновою торбою, звідки виїняв половину паляниці й сир.
— Мене звуть Марселем, — сказав хлопець, коли вони сіли, попиваючи вино.
— А мене Жаном... Жан Андре.
— У мене є брат Жан, а батька мого теж Андре звати Цікаво, правда?
— А чудово, мабуть, працювати у фруктовому саді, — мовив Ендр'юс, жуючи хліб із сиром.
— Платять добре, але набридає ввесь час сидіти на однім місці. Це не те, що в Брегані. — Марсель помовчав. Він сидів верхи на стільці й помалу гойдався. Його сірі очі дивно засягли.
— Там, — знов казав він м'яко, — у полях так спокійно, і з кожного горба видно море... Люблю я море, а ви? — посміхаючись, повернувся він до Ендр'юса.
— Ви щасливий, бо вільний, — гірко мовив Ендр'юс. Йому здавалось, що він ось-ось заплаче.
— Та вас незабаром демобілізують; різанину скінчено. Ви повернетесь до своєї сім'ї. Це ж буде добре, правда?
— Та мабуть. Це вже не дуже далеко. Але... терпець увірвався.
— А чого ж чекати?
Сіая дрібний дощ. Вони посідали на лантухи з картоплею, і кінь затрусив поволі, худі кари стегна його трохи залясніли від дощу.
— Ви часто ходите цією дорогою? — спитав Марсель.
— Ходитиму. Це найкраще місце біля Парижа.
— Приходьте якось у неділю, і я покажу вам околиці. Замок чудовий. Є ще Мальмезон, де великий імператор жив з імператрицею Жозефіною.

• Пивничка

Ендр'юс параз згадав про йдущину листівку. Сьогодні середа. Він уявив її темну пограть у юрбі на тротуарі перед кафе де Роган. Звісно, воно так і мусіло статися. Розпач, такий безпорадний, що здавався майже приємним, охопив його.

— А дівчата, — раптом спитав він у Марселя, — тут гарненькі?

Марсель здвигнув плечима.

— Коли хлопець має гроші, жінок не бракує, — мовив він.

Не знати чому, Ендр'юсові стало ніяково.

— Мій брат пише з Південної Америки, що жінки там дуже смагляві й жагучі, — задумливо посміхаючись, сказав Марсель. — Мені до вподоби мандрувати й читати книжки... Та слухайте, коли хочете поспіти на поїзд до Парижа... — Марсель натяг віжки, кінь став. — Якщо хочете поспіти на поїзд, ідіть полем одією стежкою, повертайте на дорогу ліворуч, аж поки вийдете до річки. Там є перевізник. Там містечко Гребле, там є станція... Щонеділі до полудня я буваю в Рейї, на вулиці Єпископів, №. 3. Приходьте, і ми вдвох поблакаємо.

Вони потисли руки, і Ендр'юс швидко пішов мокрими полями. Щось, чого він не міг проаналізувати, надиво приємне й сумовите, лишилося в ньому після розмови з Марселем. Десь далеко поза всім, він відчував величній вільний ритм.

Тоді згадав канцелярію майора сьогодні ранком, свою худорляву постать, нескінченно відбиту в люстрах, безпорадну, пригнічену перед блискучою конторкою з червоного дерева. І навіть тут, серед цих полів, де мокра земля немов набухла від молоді прорості, він не був вільний. По тих канцелярських будівлях, з білими мармуровими залами, де без угаву лунає дзвін офіцерських острогов, в особистих картках і купах друкованою на машинках паперу, його реальне «я», яке вони могли б убити, коли їм треба було, мало наймення й числа у списках поряд з мільйонами інших імен і інших чисел. Це його чутливе тіло, сповнене снаги, надій і бажань, було тільки кволою тінню, що залежала від іншого «я», що страждала за нього, плазувала для нього.

Він не міг викинути з голови свого образу — худого, у погано зшитій формі, нескінченно відбитого в двох люстрах пофарбованої у біле канцелярії майора.

І раптом крізь безлисті тополі він побачив Сену.

Він швидко пішов понад дорогою, часом тюпаючи по блискучих калюжах, і вийшов до перевозу. Річка була дуже широка, срібна, посмугована білозеленою, фіялковою, солом'яною барвою від вечірнього неба. По той бік були безлисті тополі, а за ними на зеленім горбі здіймались у напрямі до церкви ясножовті будинки, і все це відбивалося догори ногами у барвистій річці. Вона була дуже повна, бутніла в берегах, як вода у палитій шцерть скляниці. Від води доходили невразні шелести, плавні звуки, що спокійним ритмом здіймались і падали в Ендр'юсових вухах.

Ендр'юс забув про все у великій хвилі музики, що буйно піднеслась у ньому, наила гарячою кров'ю жил, барвистими смугами річки й неба — очі, ритмом текучої річки — вуха.

— Так, я поїхав без паспорта, — сміючись, мовив Ендр'юс.

— От чудасія! — гукнула Женева'єва. — А проте, вам нічого не вліють. Шартр дуже близько. Біля Паризької брами.

Вони були сами в купе. Поїзд відійшов від станції і проходив передмістям, де дерева по садах уже зеленіли листям, а плодові дерева пинилися над червоними цегляними стінами серед вілл подібних до коробок.

— У всякім разі, — сказав Ендр'юс, — не можна минати доброї нагоди.

— Певно найцікавіша річ — це, бувши солдатом, порушити дисципліну. Дамока набуть мав справжню втіху з свого меча, як вам здається?

Вони засміялись.

— Але мати дуже вагалась, що я вирушила з вами в цю мандрівку. Вона така мила, хоче бути дуже сучасною і ліберальною, але в останню хвилину завжди боїться. А коли ми з'явимося до тітки, вона подумає, що настав кінець світу.

Вони проїхали крізь кілька тунелів і, коли поїзд спинився в Севрі, блиснула долина Сени, де туман забарвлював старою бронзою молоді ніжні яснозелені листочки. Потім поїзд виїшов на широкі рівнини, порослі миготливим сіро-зеленим молодим вівсом і золотисто-зеленими полями росляної пшениці, де на обрії багрянів туман. Синя тінь поїзда поспішала поряд з ними по траві й через паркані.

— Як чудово виїхати з міста цією дорогою рано-вранці... Ваша тітка має роль?

— Має, тільки старий дуже і деренкучий.

— Мені цікаво було б програти вам усе, що я напсав із «Цариді Савської». Ви робите мені такі корисні зауваження.

— Це мене цікавить. Мені здається, що ви згодом утворите щось значніше.

Ендр'юс здвигнув плечима.

Вони сиділи мовчки, часом крадькома поглядаючи одне на одного; у вухах їм торохтів уривчастий ритм коліс. А там поля й огорожі і квітчасті латки, і тополі, трохи нацудровані в зелене, сувоями розгортались перед ними за миготливими телеграфними стовпами й зигзагами дроту, на які сонце кидало іскорки червоної міді. Ендр'юс нараз побачив, що мідні іскорки на телеграфному дроті такі самі, як і на волоссі Женева'єви. «Вереніка, Артемізія, Арсіноя», — ці ймення застрягли йому в пам'яті. Дивлячись у вікно на довгі лінії телеграфного дроту, що наче підіймався й опускався, коли вони проїздили мимо, він уявив її обличчя з великими яснокарими очима, невеликим ротом і широким гладеньким чолом, раптом застигле, мов образок на саркофагові якоїсь александрійської дівчини.

— Скажіть мені — звернулась вона, — коли ви почали писати музику?

Ендр'юс відкинув з чола своє біляве скуйовджене волосся.

— Здається, я забув сьогодні зачесатись, — сказав він. — Бачите, я дуже був схвилюваний, що їду з вами в Шартр.

— Моя мати вчила мене грати на роялі, коли я був зовсім ще

малий, — серйозно казав він далі. — Ми з нею жили самі у старому будинку, що належав її сім'ї у Вірґінії. Яке несхоже було все на те, як живете ви. В Європі неможливо жити так ізольовано, як ми жили у Вірґінії... Мати була дуже нещаслива. Її життя було геть знівечене... таке нерозважне, безнадійне горе тільки жінки можуть стерпіти. Вона розповідала мені казки, і я складав на них та й на інше невеличкі мелодії. Найбільший успіх, — він засміявся, — я пам'ятаю, припав на Кудьбабу.. Добре пам'ятаю, як мати випинала губи, схиллячись над столом до писання. Вона була висока, а у нашій старій вітальні було темно, тому їй треба було нахилитися, щоб бачити... цілі години старанно переписувала вона мої мелодії. Моя мати єдина людина, що мала велику вагу в моєму житті... Але мені дуже бракує техніки.

— Ви гадаєте, що це має таку вагу? — спитала Женев'єва, нахиллячись до нього, щоб він краще почув її крізь гуркіт поїзда.

— Може й ні? Я не знаю.

— Я гадаю, це прийде пізніше, якщо тільки ви глибоко відчуваєте.

— Але страшно почувати, як усе, що хочеш виявити, тікає від тебе. Западає в голову якась думка, почуваш, як росте вона більше, більше і не можеш схопити її, не маєш засобів її виявити. Так ніби стоїш на розі вулиці й дивишся на пишну процесію, не маючи змоги пристати до неї, або відкорковуєш пляшку пива і, увесь облившись шумом, не маєш склянки, куди того пива налити.

Женев'єва засміялась.

— А ви не можете пити просто з пляшки? — спитала вона, блискаючи очима.

— Та намагаюсь, — відповів Ендр'юс.

— От і приїхали. Ото собор. Ні, він сховався, — вигукнула Женев'єва.

Вони встали. Коли вийшли з станції, Ендр'юс сказав:

— Але справа тільки в волі. Коли я вийду з армії...

— Так, щодо вас це цілком слушно... Артист має бути вільний від усяких пут.

— Я не розумію, чим одмітний артист від якогось іншого робітника, мовив Ендр'юс люто.

— Так, алеж гляньте.

Із скверу, де вони стояли, над зеленою плямою невеликого парку видно було собор жовтуватий і ржавий, із суворою баштою й пишною банею та з великою розеткою поміж ними; уся споруда стояла недбало, по коліна в скущених дахах міста.

Вони стояли плечем до плеча й мовчки дивились на нього.

По полудні спустилися з пагорка до річки, що текла поміж хистких, гостроверхих будинків і млинів, з яких долинав шум жорен. Над ними, підіймаючись над садами білих у цвіті груш, проти білого неба вивершувалися абсиди собору. На вузькому й стародавньому мості вони зупинилися і задивились на воду, сповнену синіх, зелених і сірих відсвітів неба, і яскравим молодим листям верб, що росла понад берегами.

Іхні почуття були сповнені красою дня і складною пишнотою собору, і, розніжені всім, що бачили і про що говорили, вони стиха розмовляли про майбутня.

— Найголовніше треба розвинути в себе звичку до роботи, — казав Ендр'юс. — Треба стати рабом, щоб зробити щонебудь. Уся справа в тім, що треба вибрати собі пана, — як ви думаєте?

— Так. Я гадаю, що всі люди, які лишили після себе слід серед людства, були в деякій мірі рабами, — повільно сказала Женев'єва. — Кожен мусить віддати більшу частину життя, щоб глибоко щось пережити. Але одне варте другого. — Вона просто глянула Ендр'юсові в вічі.

— Так, я думаю, одне варт другого, — відповів Ендр'юс. — Але ви мусите допомогти мені. Зараз я, як той, що вийшов із темного льоху. Я майже засліплений пишнотою світу. А проте, я вже вийшов з льоху.

— Дивіться, риба підскачила, — вигукнула Женев'єва.

— Цікаво, чи можна тут взяти човна на прокат... Чудово було б проїхатись човном, правда?

Чийсь голос перебив відповідь Женев'єви.

— Покажіть мені вашу перепустку, будь ласка.

Ендр'юс повернувся. Солдат з круглим, засмаглим обличчям і червоними щоками стояв біля нього на мості. Ендр'юс пильно подивився на нього. Маленький, зигзагуватий шрам над лівим оком біло позначався на його темнозасмаглій шкірі.

— Покажіть вашу перепустку, — вдруге звернувся солдат; у нього був тонкий, верескливий голос.

Ендр'юс почув, як кров ударила йому в голову.

— Ви ВП?

— Так.

— Добре, а я з Сорбонського загону.

— Що це за чортівня? — хихикаючи, сказав солдат.

— Що він говорить? — посміхаючись, спитала Женев'єва.

— Та нічого. Я піду до офіцера і все з'ясую, — уривчастим голосом сказав Ендр'юс. — Повертайтеся до своєї тітки, а я, порозумівшись, зразу прийду.

— Ні, я піду з вами.

— Прошу, верніться. Це може обернутись на щось серйозне. Я повернусь якнайшвидше, — хрипко сказав Ендр'юс.

Вона швидко, рішучою ходою зійшла, не обертаючись, на пагорок.

— Тобі форгунять, товаришок, — сказав військовий поліцай. — Вона нічого собі. Я й сам радо перебув би з цєю часинку.

— Слухай, я в Сорбонському учбовому загоні в Парижі, а скди прийшов тебе перепустки. Що мені треба зробити?

— О, тебе влаштують, не турбуйся, — голосно вигукнув військовий поліцай. — Може ти переодягнений офіцер генерального штабу? Учбовий загін! Ну й посміється Біль Геггіс, почувши таке. Вигадав би щось імовірніше, друзяко... Але ходім, — конфіденційно додав він, — якщо йтимеш спокійно, не одягатиму на руки кайданив.

— А звідки мені знати, що ти ВП?

— Незабаром дізнаєшся.

Вони повернули у вузьку вуличку між сірих тинькованих мурів, яємов проказою попованих мохом і водяними плямами.

На стільці за вікном маленької пивнички сидів чоловік з червоним значком військового поліцає і курив. Коли він побачив, що вони пройшли, він підвівся і відчинив двері, тримаючи руку на кобурі револьвера.

— Удіймав пташку, Біль,— мовив конвойний, брутално штовхаючи Ендр'юса в двері.

— Щастить тобі, Гендсом; смирний?

— Угу,— пробурчав Гендсом.

— Сідай. Якщо ворухнешся, зажену тобі кулю в тельбухи.— Військовий поліцає виставив квадратну щелепу; він був жовтий, з пухляками під сірими й тьмяними очима.

— Він каже, що він з якогось чортячого учбового загону. Як ти там говорив? Вперше чую такі штуки.

— Учбовий загін. Ти кажеш про ОУТ.* — Біль, регочучи, впав на стільці біля вікна, простягнувши ноги.

— Хіба не пишно?— знов верескливо сміючись, мовив Гендсом.

— Маєш документи? Мусиш мати якісь документи.

Ендр'юс пошукав по кишенях. Він спалахнув.

— Я мусів мати перепустку з загону.

— Мусів. Ну, це простак,— відхиляючись на стільці, сказав Біль і пустив дим крізь ніс.

— Подивись на його нашивки, Гендсом.

Той ступнув до Ендр'юса і сіпнув комір куртки. Ендр'юс відсахнувся.

— Я не надів жодної. Забув одягти вранці.

— Ні нашивки, ні значка.

— Ні, я маю піхотний.

— Ні документів... Присягаюсь, він уже до чорта гуляє,— роздумливо сказав Гендсом.

— Краще одягни кайдани,— позіхаючи, порадив Біль.

— Пілождемо трохи. Коли приїде лейтенант?

— Тільки ввечері.

— Напевне?

— Так. Нема поїзда.

— А як мотоциклом?

— Ні, я знаю, що не приїде,— пробурчав Біль.

— А що скажеш, Біль, якби трохи вихилити чогось? Присягаюсь, цей оцупок має гроші. Поставиш нам по склянці коньяку, га, учбовий загоне?

Ендр'юс нерухомо сидів на стільці, вступившись у них.

— Добре,— сказав він,— замовляй, що хочете.

— Пильнуй його, Гендсом. Ніколи не знаєш наперед, чи не спаде на думку отакому тишкові викинути колінце.

— Біль Геггіс важкою ходою вийшов з кімнати. За хвилину він повернувся, вимахуючи пляшкою коньяку.

* Офіцерський учбовий табір.

— Сказав мадамі, що платитимеш ти, сухоребрій,— сказав він, проходячи повз Ендр'юса. Ендр'юс кивнув.

Обидва військові поліцаї підішли до столу, де сидів Ендр'юс. Ендр'юс не міг відірвати від них очей. Біль Гіггіс наспівував, відкорковуючи пляшку:

Є посмішка, що дає тобі щастя,
Є посмішка, що смутить тебе.

Гендсом глузливо дивився на нього.

Раптом вони обоє зайшлися реготом.

— Цьому клятому ввижається, що він в учбовому батальйоні,— верескливо сказав Гендсом.

— Ти будеш в іншому батальйоні, сухоребрій,— вигукнув Біль Гіггіс. Він приглушив сміх довгим ковтком із пляшки.

Потім облизав губи.

— А воно не погано,— сказав він.— Тоді знов почав наспівувати:

Є посмішка, що дає тобі щастя,
Є посмішка, що смутить тебе.

— Хочеш, сухоребрій?— спитав Гендсом, підсовуючи пляшку Ендр'юсові.

— Ні, дякую,— мовив Ендр'юс.

— Туди, де підеш, сухоребрій, не тільки не дістанеш доброго коньяку, а й не побачиш,— сміючись, пробурчав Біль Гіггіс.

— Гарзд, я покуштую,— Ендр'юсові нараз спала одна думка.

— Тю, цей байстрюк уміє пити коньяк,— вигукнув Гендсом.

— Маєш гроші купити ще пляшку?

Ендр'юс кивнув. Він не уважно витер рота хусткою; він хильнув чистого коньяку, навіть не розсмакувавши його.

— Принеси ще пляшку, Гендсом,— безжурно сказав Біль Гіггіс. Його щоки пурпурово запламилась знизу. Коли Гендсом повернувся, він зайшовся реготом.

— Це останній коньяк, що його цей сухоребрій хлопець з учбового загону має на багато день. Краще добрецько напийся, сухоребрій... Цієї штуки на фермі не дають... Учбовий загін. Щоб я луснув!— Він відхилився на стільці, тремтячи від сміху.

Гендсомове обличчя збуриковіло, тільки зигзагуватий шрам над оком був білий. Він стиха даявся, відкорковуючи другу пляшку.

Ендр'юс не міг відвести очей від їхніх облич. Він мимоволі переводив очі з одного на другого. Часом на мить помічав блискучі жовті й бруватні чотирикутники на шпалерах і прилавок з кількома порожніми пляшками за ним.

Він силкувався підрахувати пляшки. «Одна, дві, три...» але тільки дивився в сірі мертвотні очі Біля Гіггіса, що відкинувся на стільці, випускаючи дим крізь піс, часом простягаючи до коньяку руку, і весь час стиха сам собі наспівував:

Є посмішка, що дає тобі щастя,
Є посмішка, що смутить тебе.

Гендсом сидів, поклавши на стіл лікті, сперши підборіддя на живілі руки. Обличчя йому побуряковіло, але шкура була ніжна, як у жінки.

У кімнаті почало сутеніти.

Гендсом з Білем Геггісом зірвались на ноги. Молодий офіцер, з виразно окресленими рисами, у похідному капелюсі трохи набакир, увійшов і став посеред кімнати, широко розчепіривши ноги.

Ендр'юс підійшов до нього.

— Я, лейтенанте, з Сорбонського учбового загону в Парижі.

— А ви не вмієте козиряти? — сказав офіцер, міряючи його поглядом. — Ану, хтось із вас, навчіть його козиряти, — повільно сказав він.

Гендсом ступнув до Ендр'юса і вдарив його кулаком межі очі. Посипались іскри, кімната захиталась, і наче щось тріснуло, коли голова його стукнулася об підлогу. Він звівся на ноги. Кулак ударив його в те саме місце, засліплюючи його, і три постаті з яскравим чотирикутником вікна заходили ходором. Стілець упав за ним, а важкий удар по вилиці забив йому памороки.

— Годі, пустить його! — десь здаля, з кінця чорного тунелю, почув він голос.

Якийсь важкий тягар ніби тримав його долі, коли він силкувався підвестись, засліплений слізьми й кров'ю. Пекучий біль мов стрілами прошивав голову. На руках були кайдани.

— Уставай, — пробурчав хтось.

Він підвівся, крізь заслізені очі пробивався тьмянний світ. Чоло горіло, немов до нього приклали гаряче вугілля.

— Арештанте, струнко! — закричав офіцер. — Марш!

Автоматично Ендр'юс підняв одну ногу, другу. Він відчув на обличчі свіже повітря. Обабіч його важко ступали військові поліцаї. А примарний голос у ньому все кричав, кричав.

ПІД КОЛЕСАМИ

I

Незакриті баки з покидкою стукались, кидані один по одному у грузовик. У повітрі, оповиваючи працюючих людей, висіла курява й смерділо гнильм. Вартовий стояв, широко розкарячивши ноги, поставивши між них рушницю, дрикладом на брук. Ранішній туман висів низько, закриваючи горішні вікна шпиталя. З дверей, що біля них були навалоні баки з покидкою, доходив важкий дух карболки. Останні баки з гуркотом поставлено на грузовик, чотири в'язні й вартовий видрапались слідом і якомога вигідніше розсілись між баками, звідки падали скривавлені бігати, зола недоїлки страви, і грузовик заторокотів до кремаційної печі паризькими вулицями, що радісно виблискували у ранішньому повітрі.

На в'язнях не було курток, їхні сорочки й штани темно плямилась салом і брудом; на руках були подерті парусинові рукавиці. Вартовий, несміливий рожеволідий юнак, увесь час вибачливо посміхався, ледве додержуючи рівноваги, коли грузовик завертав на перехрестях.

— Скільки день, Щасливче, тримають хлопців на цій роботі? — спитав юнак з лагідними блакитними очима, молочнобілим обличчям і рудуватим кучерявим волоссям.

— А біс його знає, Козеня, мабуть, скільки їм заманеться, — озвався чоловік поруч його з воловою шиєю, обличчям професійного боксера й важкою висунутою наперед щелепою. Тоді, з хвилину подивившись на хлопця, скрививши гримасу здивовання й гдму, він казав далі: — Слухай, Козеня, а як ти в біса сюди потрапив? Мабуть, викрали з коліски тебе малого та й вирядили сюди.

— Я форда вкрав, — весело відповів юнак.

— На біса?

— Продав за п'ятсот франків.

Щасливець зареготав і вхопився за бак з попелом, що мало не விшав, коли грузовик трусонув.

— Як тобі це, вартовий? — гукнув він. — Не погано, га?

Вартовий злегка хихотнув.

— Мене не заслали до Лівнворсу тільки тому, що я був дуже молодий, — лагідно говорив юнак.

— Скільки ж тобі років, Козеня? — спитав Ендр'юс, що спирався на шоферове сидіння.

— Сімнадцять, — сказав хлопець, червоноїючи й опускаючи очі.

— Йому, мабуть, так довелося дочорта набрехати, щоб потрапити в цю кляту армію, — забубонів товстим голосом шофер і, перехилившись, чвиркнув довгою ціякою тютюновий сік.

Шофер натис гальмо. Баки з покидкою забряжчали один об один Юнак закричав з серцем:

— Та придерж свої коні, не вмієш, чи що? Мало не зламав мені ноги.

Шофер вилаявся довгою лайкою.

— Чорт би взяв цих французів, цих байстрюків, мріють собі, роззявивши рота... І ніколи тобі не звертають з дороги! Ану, Щасливче, вилизь та підкрути його.

— Кожен, мабуть, радий би був зломати собі ногу або ще щось, — як на твою думку, Сухоробрий? — стиха спитав четвертий в'язень.

— Треба зломати щось важливіше за ногу, щоб відрядили з цього дисциплінарного батальйону, Свиляча спино. Правда, вартовий? — спитав Щасливець, вилазячи на грузовик.

Грузовик затрусив далі, здіймаючи завісу сірої куряви й лишаючи кислий сморід покиді. Ендр'юс одразу ж помітив, що вони їдуть узбережжям над річкою. У туманнім сонячнім сяйві Нотр-Дам рожевів, наче бузок у розквіті. Він з хвилину пильно дивився на нього, тоді відвернувся. Він почував себе дуже далеким від його, немов людина, що дивиться на зорі з ямп.

— Мого приятеля заслали на п'ять років до Лівнорсу, — сказав Козеня по паузі, коли вони деякий час мовчки прислухалися до брязкоту бляшанок за кожним підсакуванням грузовика по брукові.

— Мабуть, допомагав тобі викрасти форда, га? — спитав Щасливець.

— Що форда? Дурниці. Він продав поїзд з амуніцією. Він залізничник. Він був масон, то й дали йому тільки п'ять років.

— Та воно п'ять років Лівнорсу задосить хоч для кого, — насуплюючись, промирив Свиляча спина. Він був широкоплечий, смаглявий й, роблячи що, завжди нахилив голову.

— Ми не знали один одного, поки не потрапили до Парижа. З ним ми добре погуляли в Олімпії. Там нас і схопали. Посадили в Бастілію. Чи хто був у Бастілії.

— Я був, — мовив Свиляча спина.

— Там не жартують, га?

— Чорт! — сказав Свиляча спина. Його лице почервоніло від люті. Він одвернувся й почав дивитися на цивільних, що швидко йшли равковими вулицями, на офіціантів в нарукавниках, що мали столики біля кафе, на жінок, що тягли по бруку ручні візки, накладені яскравобарвистою городяною.

— Мабуть, нікому не доводилося того, що доводиться нам, хлопці, — сказав Щасливець. — На мою думку, було б краще, коли б ця війна тривала далі. Нас би знов погнали в шанці. Не так гідко, як тут.

— Ну, жвавніше, — закричав шофер, коли грузовик спинився нарешті серед брудного двору, заваленого купами попелу. — Це ще не край. Ще п'ять разів поїдемо.

Вартовий насуплено стежив; руки й ноги йому дубіли; він боявся, що десь поблизу є офіцери; в'язні почали виносити й спорозняти

* Бастілія (як і раніше) уживається в перекладі просто в'язниці.

баки з покидкою; віздрі забивав сморід гнилля, на губах почувався піщаний присмак попелу.

Повітря в темній їдальні було насичене паром з кухні на другому кінці будівлі. Солдати стояли біля прилавку, простягаючи казанки, куди черговий кухонний хлюпав страву. Часом хтонебудь зупинився, улесливо випрошуючи більшу порцію. Вони їли, скупчившись біля довгих столів із погано обструганих дошок, брудних від численних масних плям і кави, ще мокрих і абияк пошарованих щіткою. Ендр'юс сів біля край лави біля дверей, крізь які видно було вечірній відблиск, і їв поволі, дивуючи з апетиту, з яким ковтав масну страву, та з того цілковитого задоволення, що мимохіть опало його. Свиняча спина сидів навпроти нього.

— Чудасія, — звернувся від до Свинячої спини, — тут зовсім не так погано, як здавалось.

— Ти про що? Про дисциплінарний батальйон? Чорт дерн, людина може до всього звикнути, тільки цього і навчили нас в армії.

— Певно, люди воліють звикати, аніж напружуватись і змінити щось.

— Маєш рацію, чорт дерн. Бичок є?

Ендр'юс дав йому цигарку. Вони підвелись і, тримаючи казанки перед собою, вийшли на двір; уже смеркало, коли вони полоскали їх у лоханці, в масній воді, де, мов густа піна, плавали недоїдки; Свиняча спина стиха сказав:

— Хай усе йде на купу, товаришок; колись буде відплата. Ти вірши у релігію?

— Ні.

— Я теж. Я родом із тих, що самі відплачують. Такий був мій батько й дід. Людина не може житися власною жовчю день-крізь-день, день-крізь-день.

— Боюсь, що може, Свиняча спино, — урвав Ендр'юс.

— Ні, чорт! — вигукнув голосно Свиняча спина. — Доходиш нарешті до точки, коли власною жовчю уже не сила житися, коли це вже на шкоду людям. І тоді підводишся і скажено кидаєшся на кожного.

Він похнюпився і поволі пішов до барака.

Ендр'юс прихилився до стіни, дивлячись на небо. Він одчайдушно намагався думати, скласти до купи нечисленні ниточки свого життя у цю хвилину відпочинку від кошмару. За п'ять хвилин загуде сурма, і його заженуть у бараки. Йому спала мелодія, і він із секунду жадібно награвав, а тоді, щось згадавши, здригаючись від огиди, слякувався забути її:

Є посмішка, що дає тобі щастя,

Є посмішка, що смутить тебе.

Було майже темно. Двоє людей поволі пройшли повз його.

— Сержанте, чи можна з вами поговорити? — почувся тихий голос.

Сержант щось пробурчав.

— Знається, тут є два хлопці, що надумали втекти.
— Хто? Коли це брехня, то пам'ятай, тобі ж буде гірше.
— Шурлей та Ватсон. Я чув, як вони розмовляли про це за нуж-
ником.

— Чортові йолопи!
— Вони казали, що радше помруть, аніж далі житимуть отак.
— Вони так казали, казали?
— Не так голосно, сержанте. А то ще хлопці почують, що я го-
ворив з вами. Слухайте, сержанте... — голос заскиглив, — хіба я вже
не відслужив свого терміну тут?

— А я знаю? Це не моя справа.
— А леж, сержанте, я був ротним писарем у своїй частині. Хіба
не треба вам хлопця в канцелярію?

Ендр'юс пішов повз них у бараки. Тупа лють охопила його. Він
роздягся і мовчки загорнувся в ковдри.

Свиняча спина з Щасливцем розмовляли біля його койки.
— Не сумуй, — казав Свиняча спина, — хтось раніше чи пізніше,
а візьметься за цього хлопця.

— Візьметься, дурниці. Хлопці в цьому таборі такі залякані, що
клядуться, тільки но пальцем клацнеш. Дисципліна. Кажу тобі, за
хлопця таки візьмуться, — сказав Щасливець.

Ендр'юс лежав мовчки, прислухаючись до розмови; кожен м'яз його
болів після виснажливої цілоденної роботи.

— Вони судили того чолові'ягу військовим судом, — говорив мені
один товариш, — вів далі Свиняча спина. — Ну, і що, на твою думку,
було йому? Дали відставку з половиною плати. Бо він був майор.

— Чорт, якби я звільнився назавжди з армії, я був би збіса
радий, — почав Щасливець. Свиняча спина перебив йому:

— І забудеш усе знущання, ще й розповідатимеш усім, як тобі
тут дуже добре жилося.

Ендр'юс відчув, як глузуливі звуки сурми знадвору запекли йому
у вухах. Голос наглядача прогримів від одного краю барака до дру-
гого: «Тихо!» і світло погасило. Ендр'юс уже чув глибоке дихання
людей. Він не спав, дивлячись у п'їтьму; тіло дрижало одномаїтними
руками денної праці. Він немов іще чув жалісне скигління в голосі
людини, що присмерком розмовляла з сержантом надворі.

— Невже і я дійду до того? — подумав він.

Ендр'юс виходив з відхідника, коли хтось стїха покликав: «Сухор-
ребрий!»

— Я, — сказав він.

— Іди сюди, мені треба з тобою поговорити! — То говорив Козеня.
У смердючій будівлі, що правила за відхідник, не було світла. Знадвору
чуті було, як вартовий тихенько щось наспівував, походжаючи перед
дверима в барак.

— Будьмо товаришами, Сухорребрий.

— Гаразд, — сказав Ендр'юс.

— Слухай, чи є нагода втекти?

— Дуже важко, — відповів Ендр'юс.

— Хіба не можна зняти якусь бучу і обручем викотитись звідси? Вони стиха засміялись.

Ендр'юс поклав руку юнакові на плече.

— Але, Козеня, це дуже ризиковито. Я один раз наважився і ось потрапив сюди. Я зовсім не маю бажання розпочинати все спочатку, а коли ввіймають, то це ж дезертирство. Лівнворс на двадцять років, або й на все життя. А це буде край усьому.

— Ну, а що ж, чорт його бери, тут?

— О, не знаю; колись же нас та випустять.

— Ш... ш...

Козеня раптом затулив рукою рота Ендр'юсові. Вони мов прикипінці, чули, як у грудях несамовито калаталося серце.

Надворі хтось швидко пройшов по жорстці. Вартовий зупинився й привітався. Хода заммерла віддалік, і вартовий знов почав наспівувати.

— Двох хлопців, що отак розмовляли, на місяць завадали в холдну. До окремої камери кожного, — прошепотів Козеня.

— Але, Козеня, в мене духу не стає знов пробувати.

— Будь певен, Сухоребрій, у нас з тобою більше духу, як у кого. Боже, з такими людьми не можна поводитись, як із шенятами. Слухай, якщо я видряпаюся звідси, я зможу добре заробляти сценаріями. Я хочу мати успіх у світі, Сухоребрій.

— Але, Козеня, тобі не можна буде повернутися в Штати.

— Байдуже. Нью-Рочель ще не весь світ. І в Італії ж виробляють кінокартини, правда?

— Атож. Ходім лишень спати.

— Гаразд. Так дивні, ми з тобою товариші від сьогодні, Сухоребрій.

Козеня потис руку Ендр'юсові.

Ендр'юс довго не спав, лежачи в п'єтмі й духоті на лаві у нижньому поверсі триповерхових нар, прислухаючись, як довкола хропли й важко дихали солдати.

Думки неспокійно снували йому в голові, але геть безпорадний, він тільки насуплювався, кусав губи, повертав голову на згорнутій куртці замість подушки, розпачливо і пильно прислухався, як важко дихали уві сві над ним і поруч його.

Коли він заснув, йому приснилось, що він був сам з Ж'єнев'євою Род на концерті в Schola Cantorum і ніби, одчайдушно свідкуючись заграти їй на скрипку якусь мелодію, забуту мелодію, болісно намагався її пригадати, аж сльози котились йому по щоках. Тоді він обійняв Ж'єнев'єву й цілував її, цілував аж поки не відчув, що цілує дерев'яну дошку, на якій намальовано лице з широким чолом, з великими яснокарними очима, товкими стиснутими губами, і ввесь час якийсь хлопець, що здавався одночасно і Крісфільдом і Козеням, говорять йому, щоб він тікав, бо інакше поліцей його піймає. Тоді він сів, аж похоловши з жаху, з пляшкою в руці, а жадливий голос позад його співав щосили:

Є посмішка, що дає тобі щастя,

Є посмішка, що смутить тебе.

Сурма розбудила його, і, прокинувшись, він аж підскочив, добре вдарившись об верхні нари. Він ліг знову, скривившись з болю, як дитина. Одягтися він мусів похланцем, щоб устигнути на переклик. Побачив з полегкістю, що страва ще не готова і люди застоюють черги біля кухні, тупочучи ногами й побрязкуючи казанками, посуваючись наперед у холодному сутінку весняного ранку. Ендр'юс опинився за Свинячою спиною.

— Як ся маєш, Сухоребрій?—прошепотів тихо й таємничо Свиняча спина.

— О, ми всі на тім самім кораблі,—засміявшись, відповів Ендр'юс.

— Хотів би я, щоб він потонув, — промурмотів той. — Знаєш, — помовчавши сказав він, — я кращої думки про освічених хлопців, як ти, що можуть витраматити таку їжу. Про мене ніхто не дбав, але здається й мені остогидне.

— Мабуть, більшість витримає; як на мене, це не багато важить. Людина однаково страждає чи ледве-ледве письменна, чи виховувалась вона в коледжі.

— Не знаю, Сухоребрій. Простий хлопець може чорт його знає що знести. Річ у тім, Сухоребрій, що я багато чого доп'явся б, коли б не був такий збіса нетерплячий... Я дроворуб з фаху, і мій батько не так давно заробив на військових контрактах. Він зробив би з мене інженера, коли б я не втік та не записався до армії.

— А нащо ти записався?

— Я був якийсь неспокійний. Мабуть, кортіло світу побачити. Мене не цікавила ця проклятуща війна, але я хотів побачити, що тут діється.

— Ну й побачив, — усміхаючись, зауважив Ендр'юс.

— На своєму горбі, — відказав Свиняча спина й посунув кухоль по каву.

На грузовику, що відвозив їх на роботу, Ендр'юс і Козеня сиділи поруч у труському задку й говорили, намагаючись перекричати гуркіт.

— Подобається Париж? — спитав Козеня.

— Не в такому становищі тільки, як мп, — відповів Ендр'юс.

— Слухай, один хлопець казав, що ти таки добре говориш по французькому. Навчи й мене. Щоб доп'ястись чого в цій країні, треба знати мову.

— Та ти ж, мабуть, її трохи знаєш.

— Французьку ліжкову, — відповів Козеня, сміючись.

— Ну?

— Але якщо я хочу писати сценарії для італійської фірми, не можу ж я весь час писати: — «voulez-vous concher avec moi?».

— Тоді треба вивчати італійську, Козеня.

— Я й хочу. Слухай, Сухоребрій, куди нас у бісового батька везуть сьогодні.

— Ідемо до корабельні Пассі, вивантажувати каміння, — пробурчав чийсь голос.

— Ні, цемент... цемент для стадіону, що його мп презентуємо французькій нації. Хіба не читали про це в «Зорях і Смігтах»?

— Я б презентував їм під зад ногою, та й не тільки їм.

— От ми й потігимо цілісний день, вивантажуючи цемент, — промири свиняча спина, — щоб цим клятим жабам подарувати стадіон!

— Коли не це, то все одно знайшли б щось інше.

— Та хіба дома набирали людей на те, щоб отак правдувати? — вигукнув свиняча спина. — Та хіба наш піт дома не придався б? Будувати стадіон! Боже мій.

— Вилазь!.. Швидше! — заверещав голос із шоферового місця.

Крізь серпанок задушливої білої куряви Ендр'юс часом на мить бачив сіро-зелену річку з буксирами, що випускали білі звої пари, і довге розмаїє пір'я диму, тупопосі баржі, мости, де люди весело сновигали, ідучи в своїх справах, ідучи куди їм хотілося. Лантухи з цементом були дуже важкі, і від незвичної праці їм ламало всю спину. Іюча курява щипала йому під нігтями, в роті, в очах. Увесь ранок якийсь мотив крутився йому в голові: «Люди марнують життя... тільки на це. Люди марнують життя... тільки на це». Щоразу, проходячи вузькими східцями з баржі на берег, він дивився на чорну воду, що поспішала до моря, і неймовірним зусиллям стримував себе, щоб не оступитися. Не знати чому, одна половина його міркувала; як чудово було б потонути, забутись у довічнім чорнім мовчанні безнадійної боротьби. Якось він побачив Козеня, що стяв перед вартовим сержантом, геть виснажений, і перехопив блиск його блакитних очей, що дивилися благально, так нібито дивилась дитина, випрошуючи щось солодке. Це видовище потішило його, і він подумав: «Якби я мав рожеві щокі й губи наче Купідовів лук, я своїми блакитними очима доп'явся б у житті чого хочеш...» І він уявив собі Козеня гладким, херувимоподібним дітком, що виходить з білого лімузину, як ото виходять на кінокартинах, і роздивляється навкруги лагідними блакитними очима. Та незабаром він забув про все чисто від болю в спині й стегнах, таскаючи важкі лантухи з цементом.

У грузовику, повертаючись обідати, Козеня, маючи свіжий і веселий вигляд між спитвілих людей, подібних до привидів від білої куряви, що хрипко розмовляли, перекикуючи гуркіт машини, щільно притулювся до Ендр'юса.

— Любиш плавати, Сухорєбрий?

— Люблю. Чимало дав би, щоб зчистити с. себе цю цементову куряву, — байдуже сказав Ендр'юс.

— Я раз узяв приза за плавбу в Коней, — мовив Козеня.

Ендр'юс не відповів.

— А ти був, Сухорєбрий, коли вчився, у плавальній команді чи в чомусь подібному?

— Ні... А чудово, мабуть, було у воді. Я часто впливав уночі з Чіспікської бухти,* коли вода фосфоризувала.

Раптом Ендр'юс помітив, що блакитні очі Козеняти горять від збудження, немов яке полум'я, і пильно дивляться на нього.

— Бігме, що я за Волоп, — промири він.

Він відчув, як Козеня тихенько штовхнув його кулаком у спину.

* Велика морська затока на східному узбережжі штатів.

— Сержант казав, що сьогодні ми працюватимемо до пізньої години, — голосно сказав Козеня, звертаючись до всіх.

— Я помру, якщо працюватимем, — промурмотів Свиняча спина.

— Ех ти, дроворуб.

— Не в тім річ. Я можу носити ці сволочні лантухи по двоє за раз, якби схотів. З цього божеволоієш, от і все, божеволоієш. Адже правда, Сухоробрый? — Свиняча спина повернувся до Ендр'юса й посміхнувся.

Ендр'юс кивнув головою.

Коли Ендр'юс переніс по обіді перші кілька лантухів, йому здалося, що він жодного уже не підніме. Спина й стегна тремтіли від утоми; на лиці й пучках мов шкура злізла від їдучої цементової куряви.

Коли річка почала червоніти від заходу, він помітив, що два цивільні юнаки в ясножовтих пальтах і з цінками стежать, як працює команда.

— Кажуть, це газетні репортери, що пишуть, як швидко демобілізують нашу армію, — сказав хтось шанобливим тоном.

— Якраз потрапили, куди слід.

— Скажи їм, що ми зараз їдемо додому. Навантажуємо своє ма-в'яття на пароплав.

Газетярі роздавали цигарки. Кілька людей скупчилось коло них. Один вигукнув:

— Ми робимо веселу роботу. Улюблений дисциплінарний батальйон Першінга.

— Ми так їм до вподоби, що вони не хочать нас відпускати.

— Клятущі йолопи, — бурчав Свиняча спина, коли він, вступивши очі, проходив повз Ендр'юса. — Я міг би сказати їм дещо, і від того аж вуха б їм погоріли.

— То чом же не скажеш?

— Яка в чорта радія? Я недосить освічений, щоб розмовляти з такими хлопцями.

Сержант, кудий, червонопикий, з коротко підстриженими вусами, підійшов до купи в'язнів навколо газетярів.

— Ідїть, хлопці, нам треба ще дочорта розвантажити цього цементу до дощу, — лагідним тоном сказав він, — що швидше зробимо, то раніш і дома будемо.

— Послухай цього байстрюка, який солодкий, немов пиріг, коли є хтось сторонній, — промимрив Свиняча спина, повертаючись з баржі з лантухом цементу.

Козеня, проходячи, тернувся об Ендр'юса, не глянувши на нього.

— Роби те, що я, Сухоробрый, — сказав він.

Ендр'юс не обернувся, але серце йому песамовито забилося. Тупий жах опав його. Він одчайдушно силкувався опанувати свою волю, не звігитись, але він пам'ятав, як заходила ходором кімната, коли військовий поліцай ударив його, і чув знов холодний лейтенантів голос: «Ану, один там із вас навчить його козиряти».

Час спливав безконечно.

Нарешті, повертаючись до узбережжя, Ендр'юс побачив, що в баржі вже немає лантухів. Він сів на сходні, надто втомлений, щоб думати.

Синьо-сірі сутінки обгортали все. Міст Пассі горів пурпуром на безмежному лисочервоному заході.

Козеня сів поруч його й тремтячою від хвилювання рукою обняв його.

— Вартовий дивиться в інший бік. Нас не кинуться шукати, аж поки не подіжуть у грузовик... Ходім, Сухоребрій, — тихо й спокійно сказав він.

Тримаячись за сходні, він прослизнув у швидку течію. Ендр'юс шугнув за ним, ледве тямлячи, що робить. Крижана вода, обгорнувши його тіло, раптом очутила і збадьорила його.

Велике стерно баржі відіпхнуло його, і він побачив Козеня, що тримався за канат. Мовчки відшпили вони на другий бік стерна. Бистра річка тягла їх невблаганно, триматися було важко.

— Тепер нас не можуть побачити, — кризь зуби сказав Козеня. — Чи можете зняти черевки й обмотки.

Ендр'юс почав змагатися з одним черевиком, а Козеня допомагав, підтримуючи вільною рукою.

— Мої попливли, — сказав він. — Я все підгодував. Він засміявся, хоч зуби йому цокотіли.

— Уже, я порвав шнурки, — мовив Ендр'юс.

— Умієш плавати під водою?

Ендр'юс кивнув.

— Нам треба он до тих барж дістатися, по той бік мосту. Люди з барж нас сховають.

— Звідки ти знаєш?

Але Козеня зник.

Ендр'юс із хвилину вагався, тоді випустив канат і шосили поплив за течією.

Спершу він почув себе міцним і радісним, але незабаром відчув, як крижана вода тягне його вниз; руки й ноги почали дубіти. Важче ніж проти води, змагався він проти судороги, кожну мить боячись, що от-от його руки залякнуться. Він виринув і вхопив повітря. На мить побачив постаті, що, мов маленькі дяцькові солдатки, несамо-вито вимахували руками на палубі баржі. Постріл з рушниць розітнув повітря. Він знов упірнав, зовсім не думаючи, так ніби тіло його працювало незалежно від духу.

Незабаром, коли він виринув, очі засліпли від холоду. У роті був присмак крові. Над ним була тінь мосту. Вів на мить ліг на спину. На мості не було вогнів.

Течія пронесла його повз одну баржу, повз другу. Він був певен, що починає тонуги. Якийсь голос чудно ридав йому над вухом: «Отож Джон Ендр'юс потонув у Сені, потонув у Сені».

Тоді він почав борстатися і з несамовитою люття змагатися проти хвиль, що немов хотіли затягти його на дно. Миттю, як блискавка, проплив повз його чорний обрис баржі. «Як швидко йдуть ці баржі», — майнула думка. Нараз він помітив, що тримається за канат, що його плечі б'ються об віс невеликого човна, а просто його, на тлі темно-пурпурового неба, зноситься стерно баржі. Міцна тепла рука обхопила його за плече ззаду; його тягли нагору, через віс човна,

що мов стусанами бив його задубіле тіло, — з позадливих обіймів води.

— Сховайте мене, я дезертир, — повторював він по французькому. Засмагле чорне лице, яких є мільйони, схилилось над ним у рожевому тумані.

II

— Oh, qu'il est propre! Oh, qu'il a la peau blanche!^{*}

Жіночі голоси верещали десь у тумані. Ковдра м'яка й пухка, торкаючись до його шкіри, обгортала його. Він почував себе в теплі й заціпенінні. Але десь, у думках, повзла щось чорне, немов павук намагався добути до нього, пробираючись крізь рожевий серпанок заціпеніння.

По довгим часі він спромігся перевернутись і подивитися навкруги.

— Mais reste tranquille,^{**} — почувся верескливий жіночий голос.

— А другий? Бачили ви другого? — захливаючись, пошепки спитав він.

— Так, усе гаразд. Я сушу це біля печі, — добувся голос другої жінки, товстий, буркотливий, майже чоловічий.

— Мама сушить біля печі ваші гроші. Вони всі цілі. Які з вас, американців, багатії.

— Подумати, я мало не викинула їх за борт разом з штанами, — знов сказала друга жінка.

Джон Ендр'юс почав роздивлятися. Він лежав у темній, низькій каюті. Позад його, там, де чулися голоси, миготіло жовте світло, Великі безформні тіні від голів рухались по стелі. Крізь задушливий дух каюти доходив гарячий дух страви. Він чув, як булькотіло й шкварчало підсмажуване сало.

— А Козеня ви не бачили? — спитав він по англійському, безладно силкуючись зібратися з думками, думати послідовно. Тоді звичайнішим голосом сказав по французькому:

— Зо мною був ще один.

— Ми не бачили нікого. Розаліно, спитай старого, — наказала старіша жінка.

— Ні, він нікого не бачив, — почувся верескливий голос дівчини. Вона підійшла до ліжка і незграбно попідтикала ковдру біля Ендр'юса. Дивлячись на неї, він помітив узгір'я її грудей, великі зуби, що виблискували в ламповому світлі, дуже невиразні у затінку, і копичку хвлястого, розпатланого волосся.

— Qu'il parle bien français,^{***} — сказала вона, блискаючи на нього очима.

Стара важко зачовгала через каюту, підійшла до ліжка й подивилась на нього.

— Il va mieux,^{****} — мовила вона упевнено.

* О, який чистенький! Яка біла шкіра!

** Лежи спокійно.

*** Як добре він розмовляє по французькому.

**** Йому покращало.

Це була широка жінка, з широким плоским лідем і з набряклим тілом, загорнута в шалі. Брови її були волохаті, навколо рота, до куточків, спускались густі сиві вуса, а на підборідді теж було рідке щетинавате волосся. Голос у неї був густий і буркотливий, так ніби виходив звідкись із глибини її величезного тіла.

Десь заскрипіли кроки, і крізь окуляри, на самім кіпці носа, на нього глянув старий. Ендр'юс упізнав його неправильне лице, усе в червоних шишках та бородавках.

— Дуже вам влячний, — мовив Ендр'юс.

Якийсь час усі трое мовчки дивились на нього. Тоді старий витяг із кишені газету, обережно розгорнув її і помахав перед Ендр'юсовими очима. У тьмянім світлі Ендр'юс прочитав назву: «Libertaire».

— Ось чому, — сказав старий, пильно, крізь окуляри, дивлячись на Ендр'юса.

— Я теж соціаліст, — мовив Ендр'юс.

— Соціалісти ні до чого нездатні, — пробурчав старий, кожна червона шишка, здавалось, дужче почервонішала.

— Але я дуже симпатизую товаришам анархістам, — казав Ендр'юс, почувши, як його охопила і знов зникла якась жвава цікавість.

— Щастя ваше, що схопились за мій кават, а не за сусідню баржу. Він би, напевне, виказав на вас. Sont des royalistes ces s'alauds-la.**

— Треба йому дати чогось попоїсти; хутчій, мамо... Не турбуйсь, він заплатить. Адже заплатить, мій американчику?

Ендр'юс кивнув головою.

— Скільки скажете, — мовив він.

— Ні, коли він каже, що він товариш, — він не платитиме й су, — пробурчав старий.

— Це ще побачимо, — вигукнула стара, сердито, з присвистом, передихаючи.

— Бо тепер таке дороге життя, — почувся голос дівчини.

— О, я заплачу за все, — похмуро сказав Ендр'юс, заплющуючи очі.

Він довго, не ворухачись, лежав на спині.

Чиясь рука підсунулась між спиною й подушкою і підвела його. Він сів. Розаліна тримала перед ним кухоль з юшкою, що парувала йому в обличчя.

— Mange ça,** — мовила вона.

Він, усміхаючись, подивився їй у вічі. Її ржаве волосся було чепурно зачісане. Яскравозелена папуга з багряними смужками на крилах невпевнено балансувала на її плечі, сердито дивлячись на Ендр'юса твердим, немов самоцвіти, очима.

— Pest jaloux, coso,**** — сказала Розаліна, верескливо засміявшись.

Ендр'юс узяв кухля обома руками й надпив гарячої юшки.

— Надто гаряча, — мовив він, прихилившись спиною до руки дівчини.

* Свободолюбний

** Ці шахраї роялісти.

*** З'їж но.

**** Папуга ревнивий.

Папуга вигукнула фразу, яку Ендр'юс не зрозумів.

Ендр'юс чув, як звідкись позад його старий відповів:

— *Nom de Dieu!**

Папуга знов щось вигукнула.

Розаліна засміялась.

— Це старий навчив його, — мовила вона. — Бідолашний коко не розуміє, що каже.

— А що ж він каже, — спитав Ендр'юс.

— *Les bourgeois à la lanterne, nom de Dieu,*** з пісні, — сказала Розаліна, — *Oh, qu'il est malin, ce Coco!****

Розаліна стояла поруч койки, згорнувши руки.

Папуга витягла шию й терлась нею об її щоку, розплющуючи й заплющуючи свої самоцвітні очі. Дівчина склала, мов до поділу, губи й томно промурмотіла:

— *Tu m'aimes, Coco, n'est ce pas, Coco? Bon Coco.*****

— Дайте мені ще чогонебудь, я дуже голодний, — сказав Ендр'юс.

— А, я й забула, — гукнула Розаліна й вибігла з порожнім кухлем.

За мить вона повернулася без папуги, з кухлем у руді, повним темного соусу з картоплі й м'яса.

Ендр'юс машинально з'їв і віддав кухля.

— Дякую, — мовив він, — я хочу заснути.

Він ліг на койку. Розаліна натягла на нього ковдри й підіткнула коло плечей. Її рука немов би на мить затрималась, діткнувшись його щоки. Але Ендр'юс уже знов поринув у заціпеніння, нічого не почувуючи, крім відчуження тепла після їжі й важкої задублості в ногах і руках.

Коли він прокинувся, світло було вже сіре, а не жовте, і якесь спчання вразило його. Він довго лежав, прислухаючись, дивлячись, що то могло бути. Нарешті, раптом, мов тепла хвиля радості, йому спало на думку, що то мабуть баржа пливе.

Він лежав на спині дуже тихо, дивлячись на тьмяне срібне світло на стелі, ні про що не думаючи, тільки невизразно боячись, що хтось увійде, заговорить до нього, почне розпитувати.

Згодом почав думати про Женев'єву Род. Він довго розмовляв з нею про свою музику, і в його уяві вона все казала йому, що він повинен скінчити «Царицю Савську» і що вона покаже її мосьє Жіб'є, що був великий приятель одного концертового імпресаріо, який може її просунути. Скільки часу минуло, відколи вони розмовляли про це. В його уяві випливала картина, як він з Женев'євою стояв плече до плеча, дивлячись на той собор у Шартрі, що легко підносився над безладними дахами міста, простою баштою, пишною баштою й великою розеткою поміж них. Невблаганна пам'ять несла його назад, хвилину по хвилині, день по дні, аж поки він заворушився від ганьби й обурення. Боже мій! Невже він усе життя пам'ятатиме

* Чорт його бери.

** Буржуїв на ліхтарі, чорт їх бери!

*** О, дей Коко злий!

**** Ти любиш мене, Коко, адже так, Коко? Гарний Коко!

де? «Навчіть його козирияти», — сказав офіцер, і Гендсон підступив до нього й ударив. Невже ж він усе життя це пам'ятатиме?

— Ми прив'язали до форми каміння й кинули її за борт, — сказала Розаліна, діткнувшись до плеча, щоб привернути його увагу.

— Це добра думка.

— Ви встанете? Незабаром будемо їсти. Як спали?

— Та мені нема чого одягти, — сміючись, сказав Ендр'юс, помахуючи голою рукою спід кофтри.

— Почкайте, я щось знайду в старого. Слухайте, чи в усіх американців таке біле тіло? Ось гляньте.

Вона поклати свою смугляву руку з брудними, поламаними нігтями на білу з рідкими шовковисто-жовтими волосинками руку Ендр'юса.

— Це тому, що я білявий, — сказав Ендр'юс. — Серед французів також є багато білявих, правда?

Розаліна вибігла, сміючись, і за хвилину повернулась з цупкими, смугнастими штанами й іодертою фланелевою сорочкою, від якої так і несло люльковим тютюном.

— Тимчасом і це підійде, — сказала вона. — Сьогодні тепло, як на квітень. Увечері ми купимо вам одяг і черевики. Куди ви прямуєте?

— Слово честі, не знаю.

— Ми йдемо в Гавр* по вантаж. — Вона підняла руки й почала причепурювати своє розкуйовджене, іржаве на колір, волосся. — О, це волосся! — сказала вона. — Це, знаєте, від води. Не можна мати пристойний вигляд на цих брудних баржах. Скажіть, американці, чом би вам не зостатися з нами трохи? Ви можете допомагати старому керувати баржою.

Раптом він помітив, що її очі дивляться в його, немов гремтяти від жади.

— Я не знаю, що робити, — безтурботно сказав він. — Може ж небезпечно бути мені на палубі.

Вона роздратовано відвернулась від нього і пішла вгору сходами.

— Oh, v'la le samarade,** — вигукнув старий, який шосили налягав на довгий румпель баржі. — Ідіть во допоможіть мені.

Баржа була остання з чотирьох суден, що обводили широку криву посередині річища срібляної річки, що вся була у блискучих плямах — блідих, горохувато-зелених, лавандових; береги з кожного боку облямовували молоді, ще неокріпілі із синястим корінням тополі. Небо було прозоросине, де-не-де дрібно-крапчасте, немов яйце реполова. Дихаючи вогким нездоровим повітрям річки і відповідаючи на короткі запитання старого, Ендр'юс наліг на румпель.

Він лишився біля румпеля, коли всі пішли обідати. Бліді фарби, плюскіт води й синьо-зелені береги, що пропливали й розгортались обабіч, заспокоювали його, як глибокий сон. Проте, все це, немов серпанком обгортало іншу дійсність, де люди стояли нескінченними рядами й маршували однаковими кроками на учбовім плацу, однаково одягнені, плазуючи перед ієрархією лакових полсів, начищених крагів

* Портове місто в усті Сени.

** О, ось і товариш.

та кашкетів з твердими козирками, що панували по величезних канцеляріях, набитих особливими картками й картковими каталогами; дійсність, повну тупотливого маршування, де холодні голоси наказували: «Навчіть його козирати». Як птах у тенетах, розум Ендр'юса силкувався звільнитись він тієї примари.

Він згадав про свій стіл у кімнаті в Парижі з наваленим на ньому лінованим папером і відчув, що нічого вже не потребує він на світі, крім роботи. Хоч би що з ним трапилось — усе байдуже, аби тільки він мав час виплести візерунки з переплутаних уривків музики, що клекотіли в ньому, наче кров у жилах.

Так стояв він, спершись на довгий румпель, дивлячись на синьо-зелені тополі, що пливли повз його, де-не-де відбиваючись у рівному срібному дзеркалі річки, почувуючи вогкий річний вітрець, що розмаював його подерту сорочку, — стояв ні про що не думаючи.

Трохи згодом старий вийшов з каюти, з почервонілим лицем, випускаючи звої диму з люльки.

— Ну, юначе, ідіть униз і попоїжте, — сказав він.

Ендр'юс лежав, простягшись на палубі, спершись підборіддям на руки. Баржу причалено до берега серед інших барж. Біля нього несамоовито гавкав маленький кудлатий собака на жовтого покруча на березі. Було майже темно, і крізь перлисті туман над річкою на березі видно було червоні подовгасті смуги світла з таверн. Тонкий новий місяць, повитий серпанком, заходив за тополями. Серед розпачливих думок настирливо зігдка про Козеня. Він продав форда за п'ятсот франків, змовився з чоловіком, що украв поїзд з амуніцією, і хотів писати сценарії для італійських кінотеатрів. Ніяка війна не візьме такого. Ендр'юс посміхнувся, дивлячись у чорну воду. Дивно, що Козеня помер, мабуть, а він, Джон Ендр'юс, живий і вільний. І ось він лежить тут і нудиться, скиглить над колишнім лихом. «Та будь же, бога ради, чоловіком, будь мужній», — казав він сам собі. Він звівся на ноги.

На дверях каюти Розаліна гралася з папугою.

— Поділуй мене, Коко, — томно казала вона, — тільки поділуночок. Тільки поділуночок Розаліні, бідолашній Розаліночці.

Папуга, ледве помітна в сутінках, схилилась до неї, нашорошуючи пір'я й уривчасто клеочучи.

Розаліна помітила Ендр'юса.

— А я гадала, що ви пішли виинти з старим, — гукнула вона.

— Ні. Я zostався тут.

— Вам подобається таке життя?

Розаліна посадила папугу на жердинку, де вона загойдалась і загордала, протестуючи: «Les bourgeois à la lanterne, nom de Dieu!»

Обоє засміялись.

— О, це певно чудове життя. Ця баржа після армії, неначе рай.

— Та вам же, американцям, добре платять.

— Сім франків на день.

— Та це ж розкіш!

— І цілісінький день накази.

— Але ви ж нічого не витрачаєте... Чистий прибуток... Чудні ви, чоловіки. Старий теж такий... А нам удвох тут гарно, правда, Жан?

Ендр'юс не відповів. Він міркував, що сказала б Женев'єва Род, довідавшись, що він дезертир.

— Я ненавиджу її... Тут брудно, холодно, злиденно взимку,— казала Розаліна. — Я зраділа б, побачивши всі ці баржі на дві річки... Добре вам гулялося... з паризькими жінками?

— Я знав тільки одну. Я дуже мало був з жінками.

— Це байдуже, кохання гарна річ, правда?

Вони посідали на носі баржі на бильцях. Розаліна присунулась, вся її нога торкалась Ендр'юсової.

Згадка про Женев'єву Род щораз більше відживала в ньому. Він пригадував усе, що вона сказала, кожну інтонацію її голосу і, як незграбно вона розливала чай, і яснокарі її очі, широко розплющені на зустріч світові, немов очі жінки на розписному саркофагові у Фаюмі.

— Мати пішла до старої у Крімері. Вони дуже приятелюють. Вона повернеться тільки за дві години, — сказала Розаліна.

— Вона принесе мені одіж?

— Але вам добре й у цій.

— Та це ж вашого батька.

— То що з того?

— Мені якнайшвидше треба повернутись до Парижа. Там я повинен з кимсь зустрітись.

— З жінкою?

Ендр'юс кивнув.

— Тут, на цій баржі, життя не таке вже погане. Тільки я самотня, мені набридли старі. Тому я так погано кажу про нього... ми б добре збули час, якби ви ще трохи з нами лишились.

Вона приклонила йому на плече голову і несміливо поклала свою руку на його.

— Які холодні ці американці, — замурамотіла вона, ліниво засміявшись.

Її волосся лоскотало йому щоку.

— Ні, правда, на баржі не дуже вже погано жити. Тільки те, що на річці нікого, крім старих, немає... Це не життя — ввесь час буги з старими... Я хочу розважатись.

Вона притисла свою щоку до його. Він відчував на своїм лиці її важке дихання.

— Воно приємно дрімати влітку на палубі, теплий від сонця, дивитись на дерева й поля, на будинки, що пропливають обабіч... Якби тут не було стільки старих... Усі хлопці тікають у міста... Я ненавиджу старих; вони брудні й неповороткі. А нам не треба губити молодість, правда?

Ендр'юс звівся на ноги.

— Що таке? — гостро спитала вона.

— Розаліно, — тихо й лагідно сказав Ендр'юс, — я тільки й можу думати про те, як добутись до Парижа.

— О, паризька жінка, — зневажливо мовила Розаліна. — Та що ж такого? Її ж тут немає.

— Не знаю... Може я ніколи вже не побачу її, — сказав Ендр'юс.

— Ви дурний. У житті треба розважатись, коли є до того нагода. А ви ж дезертир... Вас щохвилини можуть схопити й розстріляти.

— О, я знаю, це правда. Правда. Але я не такій та й тільки.

— Мабуть, вона дуже вас любить, ваша маленька парижанка?

— Я ніколи її не торкався.

Розаліна закинула голову й різко зареготала.

— То може ви хворі? — гукнула вона.

— Може я просто дуже добре її пам'ятаю... Проте, я дурень, Розаліно, бо ви гарна дівчина.

На сходнях, що вели на берег, почувлись кроки. Стара, з шалею, обмотаною на голові, і великим клунком під пахвою, важко сопучи, підходила до них. Вона подивилась на нього й на неї, силкуючись у темряві розглядіти їхні обличчя.

— Безпечно... отак... м'олоді, — мурмотіла вона, важко, коротко дихаючи.

— Дістали одіж? — байдуже спитав Ендр'юс.

— Дістала. З ваших грошей, коли я відрахую за їжу й усе це, лишиться сорок п'ять франків. Ви не заперечуєте?

— Дуже вдячний вам за клопіт.

— Ви заплатили за все. Не турбуйтеся про це, — сказала стара. Вона дала йому клунок. — Тут ваша одіж і сорок п'ять франків. Коли хочете, я скажу, скільки коштує кожна річ.

— Я спершу одягнуся, — сміючись, сказав він.

Він зійшов сходами в каюту.

Одягаючи нову, незвичного фасону одіж, він нараз повеселішав і збадьорився. Стара купила йому грубі, смугнасті штани, дешеве парусинове взуття, синю бавовняну сорочку, вовняні шкарпетки і старенький чорного сержу піджак. Коли він повернувся на палубу, вона підняла ліхтар і оглянула його.

— Ну, хіба він не гарний, таж то справжній француз? — мовила вона.

Розаліна мовчки відвернулася. Трохи згодом вона взяла і понесла вниз валуку, що совно похитувалася на жерднці.

— *Les bourgeois à la lanterne, nom de Dieu!* — почулось, як співав старий на березі.

— П'яний, як свиня, — пробурчала стара. — Коли б іде не вправ із сходнів.

Край сходнів з'явилась хитлива тінь, якраз проти туманного світла за будинків за тополями.

Ендр'юс простяг руку і підтримав його, коли він ступав на баржу. Старий прихилився до каюти.

— Не кричи на мене, серце, — сказав він, обнявши Ендр'юса за шию і невиразно показуючи жінці рукою, — я знийшов американчиків товариша.

— Що таке? — гостро спитав Ендр'юс. — З жаху йому аж у роті пересохло. Нігті вп'ялись у долоні похололих рук.

— Знайшов для вас іще американця, — поважно сказав старий. — Ось він. — Край сходів з'явилась друга тінь.

— Les bourgeois à la lanterne, nom de Dieu! — загорлав старий.

Ендр'юс обережно відійшов до другого боку баржі. М'язи його ніг тремтіли. Якийсь голос твердо казав йому: «Топись, топись. Тоді тебе не схоплять».

Чоловік зостався край сходів. Проти тьмяного світла за тополями Ендр'юс бачив обриси форми.

«Боже, якби я тільки мав револьвера», — подумав він.

— Гей, товаришок, де ти? — почувся голос американця.

Він попрямував до нього палубою.

Ендр'юс застиг, напружився усіма м'язами.

— Тю! Ти знав форму... Слухай, я не ВІІ. Я теж дезертир. Привітаймось. — Він простяг руку.

Ендр'юс недовіжливо потис її, не відходячи від борта баржі.

— Слухай, товаришок, збіса небезпечно знімати форму. Чи ти б не дістав її знов? Коли застукать отак, це, друже, буде край.

— Я нічого уже не вдію. Тепер усього край.

— Бігме, та ти ще гадаєш, що я ВІІ. Присягаюсь, ві. А може ти? Бігме, що за жах отак жити. Ніхто нікому не довіряє.

— З якої ти частини?

— Чорт, я прийшов застерегти тебе, що цей байстрик-жабник налігався й натякав у корчмі, що він анархіст тощо, та що в його живе один американець-дезертир, теж анархіст. Ну, то я й сказав сам собі: «Застукать цього хлопця, як він не стерегтиметься.» Отож я заприятелював з старим жабником та й сказав йому, що хочу побачити товариша, — гадаю, краще нам обом забиратись із цієї баржі.

— Збіса добре. Даруй мені мою підозрілість. Я аж позеленів від жаху, побачивши тебе.

— Маєш рацію, чорт забирай. Алеж чому ти скинув форму?

— Ходім, тікаймо. Я скажу тобі чому.

Ендр'юс потис руки старому й старій. Розаліна звикла.

— Продайте... дякую, — сказав він і сходнями пішов за товаришем.

Ідучи дорогою, вони чули, як старий горлав:

— Les bourgeois à la lanterne, nom de Dieu!

— Звати мене Едді Чамберсом, — сказав американець.

— А мене Джовом Ендр'юсом.

— Давно втік?

— Два дні.

Едді свиснув крізь зуби.

— Я втік з дисциплінарного батальйону в Парижі. Мене застукали в Шартрі без перепустки.

— Ну, я вже більше місяця, як утік. Був теж у інфантерії?

— Так. Коли мене застукали, я був уже в учбовім загоні в Парижі. Але мені й слова не дали сказати. Погнали працювати без слідства. Ти був коли в дисциплінарному батальйоні?

— Ні, дякувати богові, до мене ще не добирались.

Вони швидко йшли рівною дорогою через рівнину під ясним зорняним небом.

— Вчора вісім тижнів, як я втік. Що скажеш? — спитав Едді.

— Мабуть, мав на що жити.

— Я п'ятнадцять день працював на ринку.

— Як же ти досяг цього?

— Не знаю. Проте досяг... Бачиш, це сталося так. Мій загін вирядили додому, коли я лежав у шпиталі, і ці кляті смердюки записали мене до розряду А, хотіли послати мене в окупаційну армію. Чорт, я засумував — іти в нову частину, де я нікого не знав, а тим часом мої товариші їхатимуть додому Уотер-Стріт,* і духовий оркестр їх зустрічатиме, і комітет їх вітатиме, а дівчата посилятимуть їм поцілулки тощо... куди ти прямуєш?

— У Париж?

— Ну, я не хочу. Рисковито.

— Я маю там приятелів. Можу дістати грошей.

— А я, здається, не маю жодного приятеля в світі. Тепер я пішов би в ту кляту частину... Я весь час був би в інженерних частинах.

— А що ти робив дома?

— Теслярував.

— Та, чоловіче, з таким фахом ти скрізь проживеш.

— Маєш рацію, чорт дері, прожив би, але доводиться жити в норі, як той кроль. Коли б я потрапив у країну, де міг би ходити як інші люди, я начхав би на те, що трапилось. Коли армія і ВП заберуться звідси назавжди, я влаштуюсь у якомусь тутешньому містечку. Я не погано розмовляю. Невдовзі одружився б із французькою дівчиною і зробився б справжнім жабником. Після того, що вони зомю вчинили в армії, мене ніщо не зв'язує з їхньою клятою країною. Демократія!

Він прокашлявся і гнівно сплюнув на дорогу.

Вони йшли мовчки. Ендр'юс дивився на небо, пізнаючи знайомі сузір'я між безлічі миготливих зірок.

— А чом би не поїхати тобі в Іспанію або Італію? — згодом спитав він.

— Не знаю мови. Ні, я поїду до Шотландії.

— Та як туди дістатись?

— Поїду пороном до Англії з Гавра. Чув, що хлопці робили так.

— А що робитимеш, діставшись туди?

— Звідки я знаю? Заживу, як зможу. Що може робити людина, коли вона не важиться на вулицю глянути?

— Як не як, алеж ти почуваш все таки, що можеш робити з собою все, що хочеш, — з запалом вигукнув Ендр'юс.

— Пожди місяців зо два, хлопче, і тоді згадаєш, що я тобі казав... Армія — справжнє пекло, поки ти в ній; та коли ти виплутався з неї не так, як треба, то це пекло сто разів гірше.

— Проте, мабуть, дуже пізно, — сказав Ендр'юс.

— Треба б пошукати копиці, де б переночувати.

— Мені було б байдуже, — вибухнув Ендр'юс, — якби я не мав там друзів.

* Водна вулиця, тобто Атлантийський океан.

— Певно підчепив дівчину? — спитав Едді іронічно.

— Так. Між нами було все гаразд, крім одного.

Едді пирхнув.

— Закладаюсь, що ти й не цілував її, — сказав він. — Ну, я мав приятелів, що отак любилися. Я знаю хлопця, що одружився, а через два тижні його ввіймає.

— Безглуздо говорити про це. Я не можу пояснити... Це дає тобі інтимне почуття, ніби є хтось, хто завжди розуміє, що ти робиш.

— Мабуть, ти збираєшся одружитись.

— Не бачу для чого. Це може все зіпсувати.

Едді стиха свиснув.

Вони швидко йшли і довго не розмовляли; їхня хода лунко віддавалася по твердій дорозі, а над головою тьмяно сяло небесне склепіння. По рівчаках пронизливо скрекотали жаби. Уперше за цілі місяці Ендр'юс захоплювався веселою пригодою. Ритм трьох зелених вершників, що мав бути за прелюдію до «Цариці Савської», шумів йому в голові.

— Але, Едді, це ж чудово! Проти нас цілий всесвіт, — збуджено сказав він.

— Ось пожди, — мовив Едді.

Коли Ендр'юс на вокзалі Сен-Лазар проходив повз військового поліцейя, руки йому похололи з жаху. Військовий поліцейай і не глянуп на нього. Ендр'юс зупинився на люднім тротуарі недалеко від вокзалу й подивився в люстро в вікні крамниці. Неголений, у картатому кашкеті набакир, у грубих бавовняних смугнастих штанах, він був схожий на молодого, місяць уже без роботи, робітника.

— Одж міняє людину, — сказав він сам до себе.

Він усміхнувся, згадавши, як би неміло вразив він Вольтерса, повернувшись у цім лахмітті, і повільною ходою пішов блукати по Парижу, де рано-вранці все метушилось і гуркотіло, де від кожного кафе добувався дух гарячої кави, а по вікнах пекарень парував свіжий хліб. У нього в кишені ще було три франки. У бічній вуличці дух підсмажуваної кави заманив його у невеличкий бар. У кутку гучно сперечалося кілька людей. Один із них повернув до Ендр'юса своє червоне лице з білливими баками й сказав:

— Et toi, tu vas chômer le premier mai? *

— Я вже страйкую, — сміючись відповів Ендр'юс.

Чоловік помітив його акцент, гостро подивився на нього й знову, притишивши голос, повів розмову. Ендр'юс випив каву й пішов з бару; серце йому стукотіло. Він не міг не озиратися часом, щоб дивитися, чи не йдуть за ним назирці. На розі він спинився, стис кулаки і на мить прихилився до стіни.

— Де твоя влада над собою? Де твоя влада над собою? — говорив він сам собі.

Нараз він пішов далі, твердо вирішивши не озиратись. Силкувався

* А ти страйкуватимеш першого травня?

обміркувати свої перспективи. Подивимось, що треба робити? Спершу піде до своєї кімнати й побачиться з стариганом Генслоу й Вольтерсом. Тоді піде до Женев'єви. Потім почне працювати, працювати, забуде в праці все, аж поки армія повернеться до Америки, і на вулицях уже не буде мундирів. А майбутнє, чи обходить його майбутнє?

Коли він повертав за ріг знайомої вулиці, де жив, йому нараз спало на думку — а що як військова поліція чигає там на нього? Він сердито відкинув цю думку й швидко пішов тротуаром, коли це помітив солдата, що плентався у той самий бік, засунувши руки в кишені і втупившись у землю. Ендр'юс, уже збираючись обминути солдата, раптом зупинився й повернув. Солдат звів очі. То був Крісфільд.

Ендр'юс простяг руку.

Крісфільд гаряче схопив її і довго тис.

— Бігме. А я думав, що то француз, Енді... Мабуть звільнився? Я дуже радий.

— Я радий, що скидаюсь на француза... Давно у відпустці, Кріс?

На Крісфільдовій формі бракувало двох гудзиків; на лиці брудні смуги, обмотки заляпані грязюкою. Він поважно подивився Ендр'юсові в вічі і похитав головою.

— Ні, Енді. Я втік, — тихо сказав він.

— Коли?

— Тижнів два тому. Я розповім тобі про це, Енді. Я оце йшов побачити тебе. Я без грошей.

— Он як, завтра я дістану трохи... Я теж не в армії.

— Як так?

— Мене не звільняли. Я поклав край усьому. Дезертував.

— Чорт дерп. Дивно, що ми обидва зробили так, Енді. Але якого біса ти зробив це?

— О, це довга історія. Ходім до мене.

— Там, здається, є хлопці. Був у Хінчука?

— Ні.

— Я там живу. Там ще й інші хлопці є, теж утікачі. Хінчук держить пивничку.

— Де це?

— Рю де Петі Жарден, вісім.

— Де це?

— Позад того саду з тваринами.

— Слухай, я завтра зайду туди до тебе і принесу грошей.

— Я ждатиму тебе, Енді, о дев'ятій. То бар. Ти не потрапиш туди без мене. Хлопці дуже бояться людей у цивільному.

— Я гадаю, що до мене зайти зараз зовсім безпечно.

— Ні, я хочу забиратись звідси к бісам.

— Але, Кріс, чого саме ти дезертував?

— О, не знаю... Один хлопець з паризького загону дав мені твою адресу.

* Перекручене: вулиця Малах Садів.

— Але, Кріс, говорили вони щонебудь про мене?

— Ні, нічого.

— Дивно... Ну, Кріс, так я завтра прийду, якщо знайду бар.

— Друже, тобі можуть тут застукати.

— О, я викрочусь, — посміхаючись, відказав Ендр'юс.

Вони нервово потисли один одному руки.

— Слухай, Енді, — сказав Крісфільд, тримаючи Ендр'юса за руку, — я дезертував через сержанта... Чорт його бери, це не дає мені спокою увесь час... Один сержант знає про це.

— Про що ти говориш?

— Я розказував тобі про Андерсона... Я знаю, ти нікому не говорив, Енді. — Крісфільд випустив руку Ендр'юса і несподівано скося зазірнув йому в лице. Тоді процідив крізь зуби: — Я присягався, що нікому не скажу про це... А сержант із роти знає.

— Бійся бога, Кріс, не можна так розпускати нерви.

— Я не розпускав. Кажу тобі, той хлопець знає. — Крісфільд раптом заговорив верескливо.

— Слухай, Кріс, не треба отак розмовляти серед вулиці. Небезпечно.

— Та може ти скажеш мені, що робити. Поміркуй, Енді. Може завтра ти надумаєш, що робити... Бувай.

Крісфільд похапцем пішов геть. Ендр'юс подивився вслід йому і пройшов через двір до будинку, де жив..

Біля сходів його налякав голос старої.

— Mais, Monsieur André, que vous avez l'air étrange?*

Консьєржка посміхалась до нього з своєї конури біля сходів. Вона сиділа, щось плетучи, нагнувши на голову чорну шаль — то була маленька стара жінка з яструбовим носом і запаленими очима в зморшках, мов у малю.

— У місті, де я демобілізувався, я не дістав нічого іншого, — затинаючись, мовив Ендр'юс.

— О, так вас демобілізували? Ось чому вас так довго не було. Мосьє Вольтерс сказав, що не знає, де ви... А отак краще, правда?

— Так, — відповів Ендр'юс, беручись сходами.

— А мосьє Вольтерс зараз там, — услід йому гукнула стара. — Ви потрапили якраз вчасно на перше Травня.

— О, так, страйк, — напівобертаючись з площадки, сказав Ендр'юс.

— Це буде жах, — мовила стара. — Сподіваюсь, ви не підете. Юнакам, як ви, подобається встрявати у заколоти... А всі ваші приятелі турбувались, що вас так довго немає.

— Справді — озвався Ендр'юс.

Він ішов далі сходами.

— Au revoir, Monsieur! **

— Au revoir, Madame! ***

* Алеж, Мосьє Андре, який у вас дивний вигляд.

** До побачення, Мосьє?

*** До побачення, мадам!

— Ні, ніщо не примусить мене тепер повернутися. Даремно говорити про це.

— Та ти ж божевільний, хлопче. Ти божевільний. Одна людина не зможе опиратися проти такої системи, адже так, Генслоу?

Вольтерс говорив серйозно, спершись на стіл біля лампи. Генслоу, що вимушено сидів на краєчку стільця, кивнув, стуливши губи. Ендр'юс лежав на ліжку, простягнувшись у затінку.

— Слово честі, Енді, — сказав Генслоу із слізьми в голосі, — як на мене, тобі краще зробити те, що радить Вольтерс. Даремно удавати героя.

— Я й не удаю героя, Генні, — вигукнув Ендр'юс, сідаючи на ліжку. Він підбгав ноги, мов кравець, і дуже спокійно говорив далі. — Бачиш... Це цілком особиста справа. Я дійшов до краю і мені начхати, що до мною трапляється. Мені байдуже, чи застрелять мене, чи доживу я до вісімдесяти... Я хворий від повсякчасних наказів. Про мене... не варт жити до вісімдесяти... щоб тобі в обличчя вигукували накази. От і все. Ради бога, поговоримо про щось інше.

— А чи багато наказів чув ти, відколи потрапив до учбової команди? Жодного. Можливо, що ти ще й зараз можеш подати заяву про звільнення... — Вольтерс підвівся, і стілець з гуркотом упав позад нього. Він зупинився й підняв його. — Слухай, — ось моя пропозиція, — казав він далі. — Мені здається, в канцелярії учбової команди тебе не вважають за дезертира. Там у них завжди така плутанина. Ти можеш повернутися туди, сказати, що хворів і навіть одержати свою плату. Ніхто тобі й слова не скаже. Або я сам розкажу тому хлопцеві, що за старшого сержанта. Він мій добрий приятель. Якнебудь ми влаштуємо все. Але бога ради не губи всього свого життя через дріб'язкову упертість чи якісь там безглузді проклятуші анархістські ідеї, чи ще щось, бо такий хлопець, як ти, повинен бути розумніший і не захоплюватися цим...

— Він має рацію, Енді, — стиха сказав Генслоу.

— Будь ласка, не кажіть мені більше про це. Ви мені вже раніш говорили те саме, — гостро відповів Ендр'юс. Він кинувся на ліжко і повернувся до стіни.

Довгий час усі мовчали.

Знадвору долітали хода і голоси.

— Але, послухай, Енді, — мовив Генслоу, нервово розгладжуючи вуса. — Ти мусиш більше цікавитися своєю роботою, ніж стверджувати абстрактну ідею твого права на індивідуальну волю. Навіть коли тебе не спіймають... На мою думку, навряд чи тебе спіймають, якщо поворушиш мозком... Та коли й не поворушиш, ти ж не маєш досить грошей, щоб довго прожити тут, ти ж не маєш...

— Ви думаєте, що я всього цього не обміркував? Я не божевільний, ви знаєте. Я зважив усе цілком спокійно. Але є одно, чого ви, товариші, не можете збагнути. Чи були ви коли в дисциплінарному батальйоні? Чи доводилось вам коли мати справу з людиною, що через п'ять хвилин може обмірковано вас ударити? Боже мій, ви,

ви обидва не знаєте, про що говорите... Я хочу бути вільним тепер. Байдуже якою ціною. Єдина ціна річ — це воля.

Ендр'юс лежав на спині, говорячи в стелю.

Генслоу першого ходив по кімнаті.

— Так наче коли хто був вільний, — мурмотів він.

— Чудово, грайтеся словами, грайтеся. Можна довести що завгодно, коли хочеш. Звичайно, полохливість — найкраща політика, кочче потрібна для того, хто хоче вижити. Людина, що найсильніше бажає жити — найполохливіша... Ну, кажіть далі. — Ендр'юсів голос звучав гостро й збуджено, часом зриваючись, як у підлітка.

— Енді, але що ж з тобою трапилося?.. Бігме, я не можу піти й залишити все це так... — додав Генслоу трохи згодом.

— Все буде гаразд, Генні. Я мабуть приїду до тебе в Сірію, передягнений арабським шейхом. — Ендр'юс збуджено засміявся.

— Коли б я знав, що можу бути в пригоді, я б зостався... але тут я нічого не вдію. Кожен має влаштовувати звої власні справи, як йому збіса заманеться. На все, Вольтерс.

Вольтерс і Генслоу байдуже потисли руки.

Генслоу підійшов до ліжка й простяг Ендр'юсові руку.

— Ну, друже, чи стерегтимешся ти, по змозі, га? І пиши мені, будь ласка, на американський Червоний хрест, Єрусалим. Слово честі, я дуже турбуватимусь.

— Не сумуй, ми ще помандруємо вдвох, — сказав Ендр'юс, сідаючи й беручи Генслоу за руку.

Вони чули, як хода Генслоу завмерла на сходах, а тоді на мить пролунала на брукованому дворі.

Вольтерс присунув стільця до Ендр'юсового ліжка.

— Тепер поговоримо, як чоловіки, Ендр'юс. Навіть коли ти хочеш забути свої джття, ти не маєш права. У тебе є батьківщина — невже ти не маєш патріотизму?.. Пам'ятай, що є в світі така штука, як обов'язок.

Ендр'юс сів і тихо сказав, розлючено зупиняючись на комному слові:

— Я не можу цього пояснити... Та я вже ніколи не одягну форми... Замовч на бога.

— Гаразд, роби, що тобі, чорт дері, заманеться. Я більше не втручусь. Вольтерс раптом розлютився. Він мовчки почав рсздягатися. Ендр'юс довго лежав на спині, дивлячись у стелю, тоді теж роздягся, погасив світло й ліг у ліжку.

Вулиця Пті-Жарден була коротенька вуличка серед товарних складів. Сірий, безвіконний мур заступав з одного боку сонячне світло. Навпроти купчилися три старі будинки, прихилившись один до одного, і крайні з них немов би намагалися підтримати мансардний дах центрального будинку. За ними здіймалась величезна будівля з нескінченними рядами чорних вікон. Коли Ендр'юс зупинився, озирваючись навкруги, він помітив, що вулиця геть безлюдна. Зловіснатиша, що висіла над містом, коли він ішов до свого приміщення

біля Паптеона, тут немов би досягло найвищої безнадійності. У тиші він чув, як м'яко ступав собака, що біг край вулиці. Будинок з мансардним дахом був номер восьмий. Фасад нижчого поверху колись був пофарбований у шоколадну фарбу і вгорі ще можна було розібрати: «Вугілля, дерево. Ломон». На брудному вікні біля дверей було намальовано білою фарбою: «Debit de Boissons» *.

Ендр'юс штовхнув двері, вони вільно відчинились. Десь усередині задзвенів дзвінок, надзвичайно голосно після вуличної тиші. На стіні напроти дверей було люстро з плямами й тріщиною, схожою на зірку, а під люстром лава й три столики з мармуровими дошками. Оббитий цинком прилавок заступає третю стіну. У четвертій були скляні двері, заліплені газетами. Ендр'юс підійшов до прилавка. Дзеленькання дзвоника завмирало в тиші. Він ждав, якесь дивне хвилювання поволі ованувало його. Може, подумав він, даремно марнує він час: йому треба щось зробити і влаштувати своє майбутнє. Він попрямував до входних дверей. Коли відчинив їх, здвоник задзеленькотів знов. У цю мить з дверей, обліплених газетами, вийшов чоловік. Він був кремезний, у брудній білій сорочці, з брунатними плямами під пахвами, туго підперезаний широким еластичним поясом, що держав його жовті штани з цупкої бавовняної матерії. Обличчя йому було брезкле, зеленувате, чорні очі пильно дивились на Ендр'юса крізь ледве розплющені повіки і здавались довгими щілинами над вилицями. «Це й є Хінчук», — подумав Ендр'юс.

— Ну, — сказав чоловік, заходячи за прилавок і широко розчепірівши ноги.

— Будь ласка, пива, — мовив Ендр'юс.

— Немає.

— Тоді склянку вина.

Чоловік кивнув головою і, не зводячи з Ендр'юса очей, знов вийшов за двері.

За мить увійшов Крісфільд із скуйовдженим волоссям, позіхаючи і протираючи кулаком око.

— Го, а я щойно прокинувся, Енді. Ходім.

Ендр'юс пройшов за ним через тісну кімнатку, заставлену столами й лавами, у коридор, де випари амоніаку захищали очі, а потім піднявся сходами, брудними й засміченими. Крісфільд відчинив двері просто на сходи і вони ввалили у велику кімнату з вікном, що виходило у двір. Крісфільд обережно причинив двері і всміхаючись, обернувся до Ендр'юса.

— А я таки мав рацію, коли боявся, що ти не знайдеш, Енді.

— Ти живеш тут?

— Умгу, нас тут живе ціла купа.

У кімнаті за меблі правило тільки широке ліжко без простирадла, де спав чоловік у темнооливковому, загорянувшись у ковдру.

— Троє сплять у цій ліжку, — сказав Крісфільд.

— Хто це? — скрикнув чоловік у ліжку, раптом сідаючи.

* Шивок.

— Усе гаразд, Ель, це мій приятель, — відповів Крісфільд. — Він скинув форму.

— І ти наважився, — сказав чоловік у ліжку.

Ендр'юс пильно подивився на нього! Шматок рушника, де-не-де заплямованого засохлою кров'ю, обгортав йому голову, а забінтована рука висіла на перев'язі. Рот скривився від болю, коли він поволі лягав на ліжку.

— Боже мій, що ти собі заподіяв — вигукнув Ендр'юс.

— Я спробував скочити на товарний поїзд у Марселі.

— Щоб робити таке, треба напрактикуватись, — сказав Крісфільд, сідаючи на ліжку і скидаючи черевки. — Я знов хочу лягти, Енді. Я втомився до нестями. Усю ніч перекидав капуста на базарі. Там дають роботу, нічого не питаючи.

— Хочеш цигарку? — Ендр'юс сів у ногах і кинув Крісфільдові цигарку. — Хочеш? — спитав він Еля.

— Ні, не можу курити. Я мало не божеволію від цієї руки. Колесо переїхало її... Рештки мизинця я відтяв бритвою. — Ендр'юс бачив, як йому по щоці котився піт, коли він говорив.

— Чорт, цьому бідоласі кепсько прийшлося, Енді. Ми боялись покликати лікаря, а самі не знали, що робити.

— Я добув чистого спирту і промив рану. Вона не заражена. Сподіваюсь, усе минеться.

— Звідки ти, Ель? — спитав Ендр'юс.

— З Фріско. Ох, спробую заснути. Я чотири ночі й очей не студив.

— Чом ти не приймеш наркотику?

— Ми не маємо грошей, Енді. Жодного цента зайвого.

— О, якби у нас були гроші, ми жили б, як царі — та немає, сказав Ель нервово, дрібно сміючись.

— Слухай, Кріс, — мовив Ендр'юс, — я поділюся з тобою. Маю п'ятсот франків.

— Боже праведний, друже, не шуткуй так.

— Ось двісті п'ятдесят... Це не так уже й багато, як здається.

Ендр'юс дав йому п'ять п'ятидесятифранкових банкнотів.

— Слухай, як ти звільнився? — спитав Ель, повертаючись до Ендр'юса.

— Однієї ночі втік із дисциплінарного батальйону, та й усе.

— Розкажи мені про це, товаришок. Коли хтось розповідає, я не так відчуваю мою руку... Я тепер був би вдома, якби не той шинок в Ельзасі. Слухай, чи не здається тобі, що величезні головні убори, якими там пишануться, такі збіса гарні? Зо мною хто зна що робиться, коли я бачу їх... Повертаючись з відпустки в Гренобль, я проїздив через Страсбург. Місто таке. Моя частина стояла в Кобленці. Там я зустрівся з Крісом. Ми побешкетували у Страсбурзі, і я пішов у шинок. У цьому місті все таке збіса мальовниче, ну, точнісінько таке, як про це розповідав мені вдома італійський хлопець, якого я добре знав. Його батьки були з Італії, і він мріяв, як перепливе через океан. Ну от, я зустрівся там з дівчиною... Вона казала, що прийшла туди, щоб відшукати брата — він у чужоземному легіоні служив.

Ендр'юс і Крісфільд засміялись.

— Чого ви смієтесь? — раптово вигукнув Ель. Йібо, я ладен одружитися з нею, коли тільки вичуняю... Вона найкраща дівчина, яку я коли знав. Вона була за подавальницю в ресторані, і вільної години завжди вбиралась у ці ельзаські вбрання... Чорт, ну, я й застряв. Кожен день я думав, що поїду завтра... Щоб там не було, війну скінчено... яка з мене користь у біса... Хіба людина не має ніяких уже прав. Саме тоді військова поліція почала виловлювати в Страсбургі дезертирів, я подався відтіля, і ось, Кріс, здається, я вже ніколи не зможу повернутися.

— Слухай, Енді, раptom сказав Крісфільд, — підемо вниз вихилити чогось.

— Добре.

— Слухай, Ель, чи не принести тобі чогось з аптеки?

— Ні. Мені нічого не треба, аби тільки лежати спокійно та іноді промивати рану спиртом, щоб не було інфекції. Так чи інак, сьогодні перше травня. Треба з глузду з'їхати, щоб піти на вулицю. Вас можуть захопити. Кажуть, буде колотнеча.

— Бігме, я й забув, що сьогодні перше травня, — скрикнув Ендр'юс. — Вони оголосили загальний страйк протесту проти війни з Росією і...

— Один хлопець казав мені, — гостро перебив Ель, — що може початися революція.

— Ходімо, Енді, — сказав Кріс на дверях.

На сходах Ендр'юс відчув, як Крісфільд міцно стиснув йому руку.

— Слухай, Енді, — Кріс притулювся губами до Ендр'юсового вуха і казав хвилюючись, пошепки. — Ти один, тільки ти один знаєш... ти знаєш, що саме. Ти та ще той сержант. Нічого не кажи такого, щоб хлопці могли щось на мене подумати, чуєш?

— Добре, Кріс, не казатиму, але, голубе мій, не суши собі цям голови. Не один ти такий, що колись застрелив...

— Заткни пельку, чуєш! — злісно пробубонів Крісфільд.

Вони мовчки зійшли вниз. У кімнаті, поряд з баром, вони побачили Хінчука; він читав газету.

— Він француз? — спита Ендр'юс.

— Не знаю, хто він. Що він не білий, на тім я присягаюсь, — відповів Кріс, — але людина порядна.

— Чи знаєте ви щонебудь про те, що діється зараз? — спитав Ендр'юс по французькому, підходячи до Хінчука.

— Де? — Хінчук підвівся, скоса глянувши на Ендр'юса своїми щілинкуватими очима.

— Скрізь, на вулицях, у Парижі, всюди, де люди вільні і можуть діяти. Що думаєте ви про революцію?

Хінчук стиснув плечима.

— Все можливо, — мовив він.

— Невже ви думаєте, що вони справді можуть скинути за один день і армію, і уряд?

— Хто? — крикнув Крісфільд.

— Народ, Кріс, звичайнісінькі люди, як ти, як я... яким набридли

повсякчасні накази, набридлило те, що їх топчуть такі самі, як і вони, — тільки й того, що тим гвобителям пощастило, що вони пристосувалися до системи.

— Знаєте, що я зроблю, коли почнеться революція? — раптом напружено крикнув Хінчук, стукаючи себе рукою в груди. — Я піду до якоїсь ювелірної крамниці на вулиці Ролля, напхаю повні кишені й повернусь додому з повними руками діамантів.

— А яка вам з того користь?

— Яка користь? Я закопаю їх у самісінькому кутку двору й чекатиму. Вони ще, кінець-кінцем, здадуться. Знаєте ви, що таке ваша революція? Інша система! А де є система, там завжди є люди, яких можна купити за діаманти. Такий уже світ.

— Але вони нічого не будуть варті. Тільки праця буде варта чогось.

— Побачимо, — сказав Хінчук.

— І ти думаєш, Едді, що може статися революція, що армії більше не буде, і ми скрізь ходитимемо вільно, мов дивільні? А я так не думаю. Такі хлопці, як ми, не знищать ладу, Едді.

— Багато систем знищили рянш; це може трапитися знову.

— Зараз республіканська гвардія б'ється біля Gare d'Est, — байбужим голосом мовив Хінчук. Але що вам у тім? Краще лишайтесь ззаду. Ніколи не знатимеш, що може поліція нам зробити.

— Дай нам дві пляшки білого вина, Хінчук, — сказав Крісфільд.

— А коли заплатите?

— Зараз. Цей хлопець дав мені п'ятдесят франків.

Так ви багатий? — з ненавистю в голосі спитав Хінчук, обертаючись до Ендр'юса. — Не надовго вистачить, коли так гуляти будете. Почекайте тут.

Він майнув у бар, обережно причинивши за собою двері. Раптом задзеленчав дзвоник, і добулись гучні голоси й тушіт ніг. Ендр'юс і Крісфільд навшпиньки пройшли в темний коридор і довго стояли там, у дожджанні, вдихаючи смердюче повітря, що било їм у ніздрі волючим вогким тинком та прокислим вином. Нарешті, Хінчук повернувся з трьома пляшками вина.

— А ви маєте радію, — сказав він Ендр'юсові. — Вони будуть барикади на авеню Маджента.

На сходах вони зустріли дівчину; вона замітала. Розкуйовджене волосся висмикнулось спід синьої хустки, зав'язаної під підборіддям, гладке обличчя її було приємне на колір. Проходячи повз неї, Крісфільд пригорнув її до себе й поцілував.

— Ми всі звемо її собаководою дівчиною, — пояснюючи, сказав він Ендр'юсові. — Вона прибирає у нас. Вчора я ледве не побився з неї з Сліппері... Правда, Сліппері?

Увійшовши слідом за Крісфільдом у кімнату, Ендр'юс побачив чоловіка, що курив, сидючи на лутці. Одягнений він був у форму молодшого лейтенанта, краги були начищені, аж блищали, він курив з довгого, бурштяного мундштука. Його рожеві нігті були старанно наманікюрені.

— Це Сліппері, Енді, — сказав Крісфільд. — Цей хлопець — мій

давній товаришок. Наші ліжка збіса довго стояли поряд, правда, Енді?

— Присягаюсь, правда.

— Що це ви зняли з себе форми? Безглузда річ, — сказав Сліппері. — Уявіть собі, що вас застукать.

— Усе це не до речі тепер. Не хочу, щоб мене застукали, — відповів Ендр'юс.

— У нас є що вишити, — сказав Крісфільд.

Сліппері витяг з кишені гральні кості і задумливо кидав їх на підлогу між ногами, кладаючи пальцями за кожним киданням.

— Я потягну в тебе одну пляшечку, Кріс, — сказав він.

Ендр'юс підійшов до ліжка. Ель неспокійно ворухився, обличчя йому пашіло, рот кривився...

— Галло! — сказав він. — Що новенького?

— Кажуть, що біля Східного вокзалу будують барикади. Можливо, щось буде.

— Вігме, я так сподіваюсь. Господи, як би я хотів, щоб вони зробили у нас те саме, що і в Росії, тоді ми будемо вільні. Щоправда, ми не зможемо повернутися тепер до Штатів, але вже не буде ВП, щоб полювати на нас, як на злочинців.. Я трохи посиджу й побалакаю з вамп. — Ель істерично засміявся.

— Хочеш вина ковтнути? — поспитав Ендр'юс.

— Гаразд, може це трохи збадьорить мене. Дякую. — Він жадібно пив з пляшки, трохи розливаючи на підборіддя.

— Слухай, Ель, тобі й обличчя дуже поранено?

— Ні, зараз тільки дряпок, шкіру здерто... Скидається на біфштекс, га... Був ти колисьбудь у Страсбурзі?

— Ні.

— От, хлопче, місто. І дівчата в тих убраннях... Ах...

— Слухай, ти з Сан-Франціско, правда?

— Так.

— То може ти знав хлопця, я з ним спізнався в учбовому таборі, — Фюзелі з Фріско?

— Знав його! Хлопче, то це ж найкращий мій приятель... Не знаєш ти, де він тепер?

— Я бачив його в Парижі, два місяці тому.

— Ну, чорт би мене взяв... Це ж чудово... — Ель говорив уривчасто від зворушення. — Так ти знав Дена з учбового табору? Останній лист од нього був щось із рік тому. Ден тоді тільки но став капралом. Він збіса спритний хлопець, цей Ден, і честолюбний дуже, з тих, що завжди доскочать щастя... Та поки я ось такий, не хотів би я бачити його... Знаєш, ми майже щодня бачилися з ним у Фріско, і він завжди казав, що раніш од мене здобуде щастя. І він збіса мав рацію. Казав, що я занадто до дівчат ласий... Ти таки справді добре знав його?

— Так. Я навіть пригадую, що він часто говорив мені про хлопця, якого звав Елем... Він казав мені, як ви завсіди вдвох ходили до гавані і виглядали великі пароплави, осяяні світлом, що проходили

вночі крізь Золоту Брану. І він завжди говорив, що ви вдвох разом поїдете до Європи, коли він матиме великі гроші.

— Ось тому я й згадував про нього у Страсбурзі, — перебив Ель дуже збуджено... — Той Страсбург такий мальовничий... Але, слово честі, в армії я намагався вибитися в люди. Я робив усе, що тільки може зробити хлопець. І тільки й досяг, що легкої роботи в полкової канцелярії... Але Ден, чорт забирай, десь уже за цей час і офіцером став.

— Ні, він не офіцер, — відповів Ендр'юс. — Але, слухай, ти не повинен так хвилюватися із своєю рукою.

— К орту руку! О, вона швидше загойється, коли я про неї забуду. Бачиш, нога посковзнулась, коли вони переводили вагон на другу колію, а я саме в нього впазвив, і... Їйбо, добре, що не вбило. Але як подумаю, коли б не дурів я за цією дівчиною, — був би уже дома...

— Хінчук каже, що на авеню Маджента будують барикади.

— Це означає, друже, що буде колотнеча.

— Нічого не буде, — крикнув Сліппері. Він з Крісфільдом нахилився над гральними кістками, розкиданими на кахельній підлозі під вікном. — Один танк і кілька коростявих сенегальців так поженуть ваших проклятих соціалістів, що вони не зупиняться аж до Діжона... Треба вам, хлопці, розумнішими бути. — Сліппері підвівся й підійшов до ліжка, торохкотячи гральними кістками в руці. — Щоб зруйнувати армію, треба трохи більше, ніж жменя соціалістів, підкуплених бошами. Коли б її можна було зруйнувати, невже ви думаєте, що досі цього б не зробили.

— Помовч трохи. Здається мені щось почулось, — раптом сказав Крісфільд, підходячи до вікна.

Вони затаїли дух. Ліжка зарипіло, коли Ель неспокійно заворушився на ньому.

— Ні, нічого, мені почулось, ніби щось співають.

— Інтернаціонал, — вигукнув Ель.

— Замовч, — сказав Крісфільд тихо і грубо.

Серед тиші вони почули кроки на сходах.

— Усе гаразд, це тільки Смідді, — сказав Сліппері, знов кидаючи кості на кахлі.

Двері повільно відчинились, і увійшов високий, похнюплений чоловік, довговидий, з довгими зубами.

— Хто цей жабник? — перелякано спитав він, держачись рукою за дверну ручку.

— Усе гаразд, Смідді, це не жабник, цього хлопця знає Кріс. Він скинув форму.

— Го, товаришок, — сказав Смідді, потискуючи руку Ендр'юсові. — Слово честі, ти скидаєшся на жабника.

— То й добре, — відповів Ендр'юс.

— Дорого доведеться відпокутувати, — захекано почав Смідді. — Ви знаєте Гуса Еванса й маленького чорнявого хлопця, який завжди ходив з ним? Їх спіймано. Я сам бачив їх з кількома ВП на майдані Бастілії. А паруб'яга, з яким я переночував минулу ніч під мостом, казав мені, що один хлопець переказав йому, ніби вони ви-

рішили очистити Париж від дезертирів, навіть коли всі куточки доведеться винищпорити в місті.

— Коли вони придуть сюди, вони натраплять на те, чого не шукають, — промурмотів Крісфільд.

— Я їду до Ніцци; тут стає дуже гаряче, — сказав Сніппері. — Подорожно маю вже в кишені.

— Як ти її дістав?

— Легко, як пиріг, — відказав Сніппері, закурюючи цигарку й небайливо пускаючи дим у стелю. — Я зустрівся в американському барі з одним хлопцем, молодшим лейтенантом. Ми хильнули вдвох і переночували з двома дівчатками, моїми знайомими. Я прокинувся рано вранці, — і тепер маю п'ять тисяч франків, відпустку й срібну цигарницю, а лейтенант Дж. Б. Франклін бігає й розказує всім, як його обікрала паризька дяця, або певніше тихесенько мовчить про все. Це моя система.

— Але, чорт його бери, я не розумію, як можна гуляти з хлопцем, пити з ним, а потім обікрати його? — крикнув з ліжка Ель.

— Це все одно, що в карти обдурити.

— Як то?

— А уяви собі, що цей хлопець знав би, що я тільки паскудний ряловий. Ти думаєш, він не запроторив би мене до ВП, і оком не змигнувши?

— Ні, я не думаю, — відповів Ель. — Вони такі самі, як ти і я, теж до нестями боляться прошпетитись, але без підстави хлопцеві не перешкоджатимуть.

— Бісова брехня! — вигукнув Крісфільд. — Вони люблять їздити на нас. Собака їм дорожчий від солдата. Я б застрелив кожного з них так само легко, як і негра.

Ендр'юс спостерігав Крісфільдове лице; раптом воно спалахнуло. Несподівано він замовк. Коли очі його зустрілися з очима Ендр'юса, в них промайнув страх.

— І поміж офіцерів, і поміж нас, усіякі люди бувають, — обстоював Ель.

— Бісові йолопи, годі вже вам сперечатися! — крикнув Смідді. — Що в біса маємо робити? На мою думку, zostаватися тут небезпечно.

Усі мовчали.

Нарешті Крісфільд сказав:

— Що ти робитимеш, Енді?

— Я й сам не знаю. Піду до Сен-Жермена, побачу знайомого хлопця, що працює на фермі, і коли це безпечно, влаштуюсь там на роботу. Я не хочу zostаватися в Парижі. Але тут є дівчина, яку я хочу побачити. Я повинен її бачити. — Ендр'юс раптом урвав і заходив з одного кутка кімнати в другий.

— Ти краще стережись, тебе можуть розстріляти, якщо спіймають, — сказав Сніппері.

Ендр'юс стиснув плечима.

— Та краще вже хай розстріляють мене, аніж піти на двадцять років в Лівнорс, їйбо! — вигукнув Ель.

— Як ви, хлопці, харчуєтесь тут? — спитав Сніппері.

— Купуємо продукти, а собаковида дівчина варить нам.

— А сьогодні дістали чоґонебудь?

— Піду подивлюсь, може куплю чого, — сказав Ендр'юс. — Мені безпечніше виходити, як вам.

— Добре, ось двадцять франків, — сказав Сліппері, недбайливо протягуючи Ендр'юсові банкнот.

Крісфільд спустився сходами услід за Ендр'юсом. Зійшовши в коридор, він поклав руку Ендр'юсові на плече і прошепотів:

— Слухай, Енді, як на твою думку, чи вийде що з цієї революції? Я ніколи не думав, що отак можна повалити лад.

— Так зробили в Росії.

— Тоді ми будемо на волі, цивільні, якими були й перед призовом. Але це неможливо, Енді, це неможливо, Енді.

— Побачимо, — відповів Ендр'юс, відчиняючи двері бару. Він збуджево підійшов до Хінчука, що сидів за рядом пляшок уздовж прилавка.

— Ну, що трапилось?

— Де?

— Біля Східного Вокзалу, де будували барикади?

— Барикади! — скрикнув юнак у червоному поясі, що пив біля столу. — Та вони тільки зламали кілька залізних ґраток біля дерев, а ви звете це барикадами. Вони болягузи. Де тільки поліцаї нападуть на них, вони тікають. Вони ганебні болягузи.

— Ви гадаєте, щось трапиться?

— Що може трапитись, коли немає нікого, крім зграї ганебних болягузів?

— А що ви про це думаєте? — поспитав Ендр'юс, звертаючись до Хінчука.

Хінчук не відповідаючи похитав головою. Ендр'юс вийшов.

Повернувшись, він побачив у кімнаті тільки Еля й Крісфільда. Крісфільд походжав, кусачи нігті. На стіну напроти вікна падав чотирикутник сонячного світла, відбиваючись від протилежного муру судового будинку.

— Бога ради, Кріс, забирайся звідси. Мені вже полегшало, — говорив Ель слабким, плаксивим голосом, лице йому кривилося з болю.

— Що трапилось? — вигукнув Ендр'юс, кладучи додолу великий пакунок.

— Сліппері бачив, як біля пивниці сновигав ВП.

— Боже мій!

— Вони повтікали... Шкода, що Ель такий слабкий... Слово честі, я zostанусь тут, Ель.

— Ні. Якщо маєш де піти, тікай, Кріс. Я zostанусь тут з Елем і розмовлятиму по-французькому з ВП, коли вони прийдуть. Якнебудь обдуримо їх. — Ендр'юсові раптом стало весело й цікаво.

— Слово честі, Енді, я б zostався, коли б не було того, що знає той сержант, — сказав Крісфільд уриваним голосом.

— Тікай, Кріс, не гай часу.

— Бувай, Енді! — Крісфільд шугнув у двері.

— Кумедно, Ель, — сказав Ендр'юс, сідаючи край ліжка і розв'язуючи пакунок з харчем. — Я аж ніяк не боюся. Мені здається, що я вільний від армії, Ель... Як твоя рука?

— Не знаю. О, як би я хотів бути на своїм колишнім ліжку в Кобленці. Я нездатний опиратися цілому світові... Коли б з нами був старий Ден... Кумедно, що ти знаєш Дена... Він мав силу планів, як позбутися лиха. Але я радий, що його нема тут. Він би дав мене за те, що я не вийшов у люди. Цей Ден був надто честолюбний чоловіча.

— Не так вибиваються в люди, Ель, — повільно відповів Ендр'юс. Вони замовкли. Жодного звуку не добувалося з двору, тільки десь далеко кавалерійський патруль докотів по кругляку. Небо захмарилось, у кімнаті зовсім потемнішало. Запліснявілий тинк, що відколовся від стін, був у зелених смугах. В зеленуватому від того тинку світлі їх обличчя видавалися блідими й мертвими, мов обличчя людей, що довго просиділи за вогкими тюремними стінами.

— А у Фюзеллі була наречена — Моб, — сказав Ендр'юс.

— О, вона одружилася з хлопцем із морського резерву. Було бучне весілля, — відповів Ель.

IV

— Нарешті я знайшов вас.

Джон Ендр'юс помітив Женев'єву на лаві кінець саду, під виноградною альтанкою. Коли вона підвелась, її волосся яскраво спалахнуло на сонці. Вона простягла до нього руки.

— Як вам усе це личить, — вигукнула вона.

Він тільки й відчував, що її руки, її яскраві очі, яскраві сонячні плями на зелені тіней, що гоїдалися навколо них.

— Ну от ви й вийшли з в'язниці, — сказала вона, — і демобілізовані. Як чудово! Чому не писали? Я дуже непокоїлась за вас. Як ви мене відшукали?

— Ваша мати сказала, що ви тут.

— А чи подобається вам мій Пуассак?

Вона широко повила рукою. З хвилину стояли мовчки поруч, дивлячись навкруги. Перед зеленою альтанкою був квітник, де край клумб росли круглі кущі самшиту з безладно звислими гронами рожевих, пурпурових, абрикосових троянд. А за ними сіпуче-смагдодовий мурижок, густо зарослий стокротками, спускався до старого сірого будинку, що мав з одного боку присадкувату, круглу башту з дахом, немов вогнегасник. За будинком росли високі буйно-зелені тополи, крізь які блищали клапти срібно-сірої річки і жовтий пісок відмілини. Звідкись доходив запаморочливий дух скошеної трави.

— Як ви запеклися на сонці! — знов мовила вона. — А я гадала, що втратила вас... Ви можете поцілувати мене, Жан.

Його руки міцно обгорнули її плечі. Волосся її блиснуло йому в очі. Від вітру, що шарудів широким виноградним листом, світ і тіні танцювали навкруги них.

— Які ви гарячі від сонця, — сказала вона. — Мені подобається запах вашого тіла. Ви, мабуть, швидко бігли, поспішаючи сюди.

— Чи пам'ятаєте ту весняну ніч, коли ми йшли додому з «Пелеаса і Мелісанти»? Я дуже хотів тоді поцілувати вас, як от

тепер. — Голос Евдр'юса був хрипкий, чужий, немов би він говорив через силу.

— Там ідеться про *chateau très froid et très profond*,* — засміявшись, мовила вона.

— І про ваше волосся... «*Je les tiens dans les doigts, je les tiens dans la bouche... Toute la chevelure, toute la chevelure, est tombe de la tour*»...** Пам'ятаєте?

— Який ви чудовий!

Вони сіли поруч на кам'яній лаві, не торкаючись один одного.

— Це безглуздо, — збуджено вибухнув Евдр'юс. — Ми мусимо вірити в самих себе. Ми не можемо пережити жодного романічного епізоду, не поринаючи в літературу. Ми отруєні літературою і не можемо взагалі жити самі собою.

— Жан, як ви дісталися сюди? Чи давно вас демобілізували?

— Майже всю дорогу з Парижа я йшов пішки. Бачите, який брудний!

— Як чудово. Я буду спокійна. Ви мусите розповісти мені все від цієї хвилини, як покинули мене в Шартрі.

— Про Шартр я розповім вам потім, — похмуро сказав Евдр'юс. То був надзвичайний, найкращий тиждень у моїм житті... йти цілий день під сонцем по шляху, що, мов біла стрічка, крутиться осляний по горбах та понад річними відмілинами, де цвітуть жовті іриси, крізь ліси, повні чорних дроздів; під ногами біленькі хмаринки куряви і весь час іти до вас, до вас.

— А як посувається «*la Reine de Saba*»?

— Не знаю. Давно я вже не згадував про неї... Ви давно тут?

— З тиждень. А що ви збираєтесь робити?

— Я найняв кімнату з буяковим обличчям і кушником волосся на підборідді...

— Мадам Бонкур.

— Вона. Ви мабуть знаєте всіх... Містечко невелике.

— А чи довго думаєте жити тут?

— Завжди; працювати й розмовляти з вами. Чи можу я іноді користатися з вашого роаяля?

— Як чудово!

Женев'єва Род скочила на ноги. Стояла, дивлячись на нього; спиралась на покручені виноградні лози, і широке листя хиталось біля її лиця. Біла хмарка, яскрава, як срібло, закрила сонце, і пухнате молоде листя та колихана вітром трава на муріжку засяяли сріблом. Два білі метелики трохи покружляли біля альтанки.

— Ви завжди так одягайтесь, — трохи згодом сказала вона.

Евдр'юс засміявся.

— Тільки мабуть чистіше, — мовив він. — Але тут не дуже передрягнешся. У мене немає іншого одягу, а грошей до смішного мало.

— Та хто думає про гроші! — покликнула Женев'єва. Евдр'юсові

* Там ідеться про замок, дуже холодний і дуже глибокий.

** Я голублю його пальцями, голублю устами... Усе твоє волосся, Мелісандо, геть розсипалось.

видалося, що тон її трохи удаваний, але він відразу відкинув цю думку.

— Та мабуть поблизу десь є ферма, де я міг би знайти роботу.

— Ви не можете працювати на фермі за наймита, — сміючись відказала Жінен'єва.

— Ви охоронятимете мене.

— Робота зіпсує вам руки, і ви не зможете грати на роялі.

— Байдуже. Та про це пізніше, потім. Насамперед я мушу кінчити ту річ, над якою працюю. Маю тему, що спала мені на думку, коли я вперше, потрапивши до армії, мив вікна в учбовому таборі.

— Який ви кумедний, Жан. О, як приємно знов бачити вас. Ви сьогодні надзвичайно врочисті. Може тому, що я сказала вам поцілувати мене.

— Але, Жінен'єво, одного дня замало, щоб раб розігнув спину, а з вами, у цім чудовім місці... О, я ніколи не бачив такої буйної, розкішної рослинності! Мріяти про це, тиждень ідучи сірими положистими пагорками, а тоді спустившись біля Блуа до туманної розкішної Луарі... Ви знаєте Вандом? Я проходив кумедним містечком між Вандомом і Блуа. Бачите, мої ноги... А які я брав чудові холодні ванни на піщаних відмілинах Луарі!.. Ні, після одноманітного ритму ніг, що рівно ступають на муштровому плаці, безнадійну невільницьку нудьгу — глибоко поховає в мені тільки пишнота вашого світу.

Він підвівся і м'яко розтер листок межі пальцями.

— Бачите, маленькі виноградини вже зав'язуються... Подивіться, — сказала вона, розсунувши листя над його головою. — Цей виноград вистигає найперше; але я хочу показати вам свій маєток, і кузин, і пташиний двір, і чисто все.

Вона встала його за руку й потягла з альтанку. Вони, як діти, побігли, тримаючись за руки, оброслою самшитом стежкою.

— Ось що я хочу сказати, — мимрив він, біжучи за нею через мурижок, — якщо я зумію коли виявити в музці всі ці злидні, я сковаю їх далеко в своїй пам'яті. Я повинен бути вільний, щоб жити, як хочу, серед цього карнавала літа.

Біля будинку вона повернулася до нього.

— Бачите ці дуже побиті постаті паній над дверима? — говорила вона. — Кажуть, їх зробив учень Жана Гужона.*

— Вони надзвичайно пасують до пейзажу, правда? Чи розповідав я вам про скульптуру в шпиталі, де лежав поранений?

— Ні, але я зараз хочу показати вам будинок. Дивіться, ото башта; тільки вона й лишилася від старого будинку. Я живу там, якраз під дахом, там є кімната з привидами, якої я страшенно боявся... Я ще й досі боюсь її... Бачте, ця частина будинку ще з часів Генріха Четвертого; вона мала бути лише четвертою частиною будинку. Цей мурижок був, мабуть, двором. Ми викопали фундамент там, де троянди. Її бажатко усяких переказів, чому будинок так і не закінчив.

— Ви повинні розповісти їх мені.

* Жан Гужон — славетний французький скульптор (ум. 1565 р.), яскравий представник художніх уподобань королівської, монархічної Франції.

— Згодом розповім, але тепер ви підете і знайомитесь з моєю тіткою й кузиною.

— Прошу, не зараз, Женев'єво... Мені ні з ким не хочеться говорити, крім вас. Я маю багато чого сказати вам.

— Та вже скоро час свідати, Жан. Ми поговоримо про це, по-снідавши.

— Ні, я зараз ні з ким не можу розмовляти. Мені треба піти і трохи причеуритись.

— Як хочете... Але ви musíte прийти сьогодні ввечері і заграти нам. До чаю придуть кілька знайомих... Було б дуже мило, коли б ви заграли нам, Жан.

— Невже ви не розумієте? Я зараз не можу бачити вас з іншими.

— Як хочете, — зашарівшись, сказала Женев'єва і взялась за залізну клямку дверей.

— Чи не можу я прийти до вас завтра вранці? Грунтовно поговоривши з вами, я прихильніше зустрінуся з людьми. Бачите, я... Він замовк, спустивши очі додолу. Тоді тихо, з запалом сказав, — о, коли б я міг тільки викинути все це з голови... тупотіння ніг, голоси, що вигукують накази.

Його рука тремтіла, коли він торкнувся до руки Женев'єви. Вона спокійно дивилась великими карими очима йому в вічі.

— Який чудний ви сьогодні, Жан. Проте, приходьте завтра вранці.

Вона увійшла в двері. Він повернув за будинок, пройшов у ворота, і, широко ступаючи, пішов понад річкою по дорозі, обсаженій липами, що вела до села.

Думки настирливо роїлись йому в голові, неначе ті оси над гнилим плодом. Так, нарешті він бачив Женев'єву, тримав її в обіймах, цілував її. Це й усе. Його мрії про майбутнє ніколи не заходили далі. Він сам навряд чи знав, чого сподівався, але в усі ці сонячні дні його мандрування, усі дні, коли він ховався в Парижі, — він тільки про це й думав. Він хотів бачити Женев'єву і все розповісти їй про себе, він хотів розгорнути перед нею, мов сувій, своє життя. Укупі вони створять своє майбутнє. Раптом його опав жах. Вона змінилась до його. Потік заперечень промайнув йому в голові. Це тому, що багато сподівався; він сподівався, що вона зрозуміє його без пояснень, інстинктивно. Він нічого не сказав їй. Він не сказав навіть, що він дезертир. Що стримало його розповісти це їй? Спонтанічний, він не міг дати на це відповіді. Але, десь глибоко в ньому, мов крижаний тягар, лежала певність: вона змінилась до нього. Він був самотній. Що за йолоп був він, будуючи життя на випадковій прихильності. Ні! Причина, мабуть, у цій хоробливій грі фразами. Він скидався на вразливу стару панну, що обмірковує всі породжені уявою наслідки. «Бери життя таким, яке воно є», — говорив він собі. Як там не було, вони любили одне одного, байдуже як. Він був вільний і міг працювати. Невже цього мало?

Та чи міг він чекати до завтра, щоб бачити її, все розповісти їй, знищити усі дурні дрібні перешкоди поміж ними, щоб життя одного було відкрито другому.

Шлях повернув від річки між садових мурів до села. Крізь нещиринені двері Ендр'юс бачив чепурно прибрані городчики й фруктові сади, де проти неба похитувалось срібнолисте гілля. Тоді шлях знов закрутився до села й увірнув у вузьку бруковану вулицю з білими й жовтуватими будинками, з зеленими чи то сірими віконницями та блідочервоними черепичними дахами. Край села, позолочена плямами моту, височіла зелено-сіра церковна башта, підносячи в небо під широкими стрільчастими арками свої дзвони. Перед церквою Ендр'юс повернув у маленький завулок, знову до річки й вийшов до узбережжя, у затінку миршавих акацій. На наріжному будинку, похилій будівлі, де дах і фронтови стирчали в усі боки, був напис: «Rendez-vous de la Magie».* Кімната, куди зайшов Ендр'юс, була дуже низька, і йому довелося зігнути під важкими сволами, проходячи її. Сходи йшли від дверей позад старенького більярда в кутку. Мадам Бонкур стала між Ендр'юсом і сходами. То була брезкла, літня жінка з круглими очима й круглим дуже червоним обличчям і цікавою удаваною посмішкою.

— Monsieur payera un petit d'avance? N'est ce pas, Monsieur?*

— Гаразд, — відповів Ендр'юс, виймаючи гаманець. — Вам запла-
тити наперед за тиждень?

Жінка широко посміхнулася.

— Si monsieur désire...** Тепер життя таке дороге. Бідні люди,
як от ми, ледве живуть.

— Мені це теж добре відомо, — сказав Ендр'юс.

— Monsieur est étranger...*** — почала улесливо жінка, одержавши гроші.

— Так. Я тільки оце демобілізувався.

— Ага! Monsieur est démobilisé. Monsieur remplira la petite feuille
pour la police, n'est ce pas?****

Жінка витягла зза сини руку з вузьким друкованим аркушком.

— Гаразд, заповню, — сказав Ендр'юс. Серце йому закалаталося.

Не думаючи, що робить, він поклав папірець на край більярда і написав: Джон Броун, вік — 23 роки, Чикаго Іллінойс, Сполучені Штати. Музика. Паспорт № 1, 432.286.

— Merci, monsieur! A bientôt, Monsieur! Au revoir, Monsieur!*****

Співучий голос її летів за ним по хистких сходах до його кімнати. Тільки причинивши двері, він згадав, що замість номера паспорта він написав свій армійський. «І чому я написав ім'я Джона Броуна?» питав він себе.

Тіло Джона Броуна гниє в могилі,
А душа маршує вперед.
Слава, слава, слава, алілуя!
А душа маршує вперед.

.....
* «Побачення моряків».
** Мосьє заплатить трохи наперед? Заплатите, мосьє?
... Якщо мосьє зволить...
..... Мосьє чужинець...
..... Ага, Мосьє демобілізований. Аджеж Мосьє заповнить аркушик для поліції.
..... Мерсі, мосьє. На все добре, мосьє. До побачення, мосьє.

Прим. перекл.

Він так виразно почув пісню, що на мить здалося, ніби хтось стоїть поруч і співає. Він підійшов до вікна й провів рукою по волоссі. Луара великими закрутами бігла в синю далечинь, срібні смуги по срібних смугах, де-не-де виблискуючи широкими піщаними відмілинами. Напроти були тополі й лани в різнобарвних зелених плямах, що збігали на горби, волохаті від густих тіннявих гайків. На голому верхів'ї найвищого горба мляво, на тлі мармурового неба, вимахував крилами мли.

Поволі Джон Ендр'юс, відчув, як сріблястий спокій навколо обгортає і його. Він вийняв з кишені куртки шматок ковбаси й хліба, надпив води з глечика на вмивальнику і сів перед вікном біля столу до кучки лінованих аркушів нотного паперу. Він довгий час задумливо жував хліб та ковбасу, а тоді написав «Arbeit und Rhythmus», обережно виводячи великі літери вгорі на папері. Потім нерухомо дивився з вікна, стежачи, як плывуть баранці, мов великі повільні кораблі по синьому небі. Раптом закреслив написане і нашкрябав угорі: «Тіло й душа Джона Броуна». Він зірвався на ноги й заходив по кімнаті, стисши кулаки.

— Як дивно, що мені доводиться писати це ім'я, як дивно, що мені доводиться писати це ім'я! — голосно сказав він.

Він знову сів до столу й забув усе в музиці, що опавувала його.

Другого дня він рано-вранці пішов на річку, сплкуючись розважитись чимсь, поки настане час іти до Женев'єви.

Спогади про перші дні перебування в учбовому таборі, згаєні у митті віков, ще жили в його пам'яті. Він знов побачив себе голим посеред широкої порожньої кімнати, коли сержант виміряв і обмандував його. А тепер він дезертир. Який сенс у всім цім? Чи вело його життя якимсь особливим шляхом, відколи він випадково потрапив у машину, чи все це тільки випадок? Жаба, що стрибає через шлях перед паровим катком.

Він тихо стояв дивлячись навкруги. За конюшиною текла річка у піщаних відмілинах, виблискуючи широкими срібними смугами. Далеко на річці хлопець сачком ловив бичків. Ендр'юс стежив, як він швидко, рвучким рухом занурював у воду сітку. Цей хлопець теж був солдатом; гнучке тіло кинуть у форму, щоб утворити з нього таке саме тіло, як інші; жваві рухи стандартизують у вправах із зброєю; допитливий, спритний розум завдадуть у неволю. Огорожу збудовано, жодна віця не втече. А ті, що не були віцями? Вони бувають дезертирами; кожне ружничне дуло несе їм смерть; живуть вони недовго. Проте, деякі інші кошмари скинуто з людських плечей. Кожен, хто відважно піднімався, умирав, послабляючи лещата кошмару.

* Джон Броун (1800—1859) — дрібний фермер із штату Нью-Йорк, організатор нездійсненого повстання негрів проти рабовласників. Захопив з прихильниками своїми державний (федеральний) арсенал в Зах. Вірджинії, але був розбитий військом і повшений. Марш Джона Броуна — воєнна пісня аболіціоністів під час громадянської війни 1861—1865 р.

Ендр'юс повільно йшов дорогою, мов хлопчик, збиваючи ногами куряву. На завороті він кинувся на траву під акації. Важкий запах їхніх квітів і гудіння бджіл, що п'яно висли на білих китицях, приспляли його почуття. Проїхав віз, запряжений дебелими білими кінями; старий чоловік, зігнувшись, мов соняшник, ішов кульгаючи позад, спираючись на батіг, наче на ціпок. Ендр'юс бачив, як очі старого підозріло дивилися на нього. Він злегка здригався від жаху; може, старий знав, що він дезертир? Віз і дід уже зникли за закрутом дороги. Ендр'юс довго лежав, прислухаючись до дзенькоту збруї, що завмирав віддалік, прислухаючись до сонного дзижчання бджіл між квітів акацій.

Сівши, він помітив, що крізь дірку в паркані за тонкими чорними стовбурами акацій, видно було над деревами дах, башту-вогнегасник при домі Женев'єви Род. Він згадав перший день, коли побачив Женев'єву, згадав її хлоп'ячу незграбність, коли вона наливала чай. Чи знайдуть вони з Женев'євою колинебудь хвилину справжнього порозуміння? Йому нараз спала гірка думка. «А може їй потрібний свій піаніст, як оздоба для вітальні молодої гарної жінки?» Він зірвався на ноги й швидко пішов до містечка. Зразу піде до неї й з'ясує все назавжди. Сільський годинник почав вививати; над полями різко залунали чисті ноти: десять.

Повертаючись до села, він замислився про гроші. Його кімната коштувала двадцять франків на тиждень. У гаманці в його було сто двадцять чотири франки. Повитягавши з усіх кишень срібло, він нарахував ще три з половиною франки. Сто двадцять сім франків, п'ятдесят су. Коли б він зміг жити на сорок франків у тиждень, він міг би три тижні працювати над «Тілом і душею Джона Броуна». Всього три тижні; а тоді він повинен знайти роботу. А може напише Генслоу, щоб той прислав йому грошей, якщо має; тепер не час делікатності розводити, все залежить од грошей. І він заприсягся, що працюватиме три тижні, щоб там не сталося; оформити і кини на папір ідею, що горить у нім.

Він довго мучився, міркуючи, кому б написати в Америку про гроші. Моторошне почуття самотності опало його. А що як Женев'єва теж змінилась до нього?

Коли він підійшов до воріт біля дороги, Женев'єва виходила з парадних дверей.

Вона побігла йому назустріч.

— Доброго ранку. А я йшла вам назустріч.

Вона схопила його за руку й міцно її стисла.

— Які ви милі!

— О, та ви ж, Жан, ідете не з села.

— Я гуляв.

— Як же рано ви, мабуть, встали.

— Бачите, сонце сходить саме напроти мого вікна й світить мені в ліжко. Оце й змушує мене прокидатися рано.

Вона штовкала його в двері поперед себе. Вони пройшли крізь залу до довгої високої кімнати, де стояв великий рояль і багато старовинних з високими спинками стільців, а біля французьких вікон,

відчивених у сад,—стіл темночервоного дерева, завалений книжками. Двоє високих дівчат у муслінових сукнях стояли біля роаяля.

— Це мої кузини... Ось нарешті й він. Мосьє Ендр'юс, моє кузина Берта і кузина Жанна. Ну, а тепер ви заграєте, нам до вестями набридло все знайома.

— Гаразд... Але потім мені треба про багато дечого поговорити з вами,—стиха сказав Ендр'юс.

Жанев'єва зрозумівши кивнула.

— Чом би вам не заграти нам, Жан, «La Reine de Sabab»?

— О, заграйте,—прошебетали кузини.

— Якщо не заперечуєте, я заграю щось із Баха.

— Он у тій скринці в кутку є чимало Баха,—голосно сказала Жанев'єва.— Аж чудно, усе в будинку пройняте музикою.

Вони разом схилилися над скринькою; її кучері лоскотали йому щоку, а їх запах — відрі. Кузини лишилися біля роаяля.

— Я повинен швидше поговорити з вами насамоті,—прошепотів Ендр'юс.

— Гаразд,—відповіла вона, почервонівши і схляючись над скринькою.

На нотах лежав револьвер.

— Обережніше, він заряджений,—сказала вона, коли він узяв його.

Він запитливо подивився на неї.

— У мене в кімнаті є ще один. Бачите, я з матір'ю часто застаюсь тут сами, а мені до того ще й подобається вогнепальна зброя. А вам?

— Я її ненавиджу,—промурмотів Ендр'юс.

— Ось цілі стоси Баха.

— Чудово... Слухайте, Жанев'єво,—раптом сказав він,—дайте мені револьвер на кілька днів. Я потім скажу вам нащо.

— Беріть. Обережно, бо він заряджений,—безжурно сказала вона, ідучи до роаяля з двома папками під пахвами. Ендр'юс зачинив скриньку й пішов за нею, нараз звеселивши. Він навмання розгорнув папку.

— Приятелеві, намагаючись одхилити його від мандрівки,—прочитав він.— О, це мені відоме!

Він почав грати, надаючи звукам буйної сили. Граючи піаніссімо, він чув, як одна кузина прошепотіла другій:

— Qu'il a l'air intéressant!*

— Farouche, n'est ce pas? Genre révolutionnaire,**—відповіла, хихикаючи, друга. Тоді він помітив, що до нього всміхається мадам Род. Він скочив на ноги.

— Mais ne vous dérangez pas,**—сказала вона.

Чоловік у білих фланелевих штанах і тенісних черевиках і другий у чорному, з гострою сірою борідкою й цікавими сірими очима, ввійшли в кімнату разом із статечною жінкою в довгих білих рукавичках, у канеюші й під вуалькою. Їх познайомили. Ендр'юсове піднесення почало спадати. Усі ці люди утворювали між ним і Же-

* Який він цікавий на вигляд!

** Суворий, правда? Смикається на революціонера.

*** Та не турбуйтеся.

нев'єюю мідний бар'єр. Коли тільки він дивився на неї, якась добре вбрана особа з чемним рухом заступала її. Він відчував себе в кільці добре вбраних умовностей, що танцювали навколо з гротескними рухами чемності. За свіданком йому весь час кортіло скочити на ноги й вигукнути: «Дивіться на мене — я дезертир. Я під колесами вашої системи. Коли вашій системі не пощастить убити мене, вона ослабне. Вона матиме менше сили вбивати інших». Розмова точилася про його демобілізацію, про його музику, про Schola Cantorum. Він почував себе немом на виставці. «Алеж вони не знають, що саме виставляють», — з гіркою втіхою сказав він собі.

Поснідавши, вони пішли до виноградної альтанки, де подали каву. Ендр'юс мовчав, не слухаючи розмови, що точилася про меблі стилю ампір та про нові податки; дивився на широке, плямове сонцем виноградне листя, згадуючи як сонце й тіні мінились на волоссі Женев'єви, запалюючи його червоним полум'ям, коли напередодні вони були в альтанці самоті. Сьогодні вона сиділа в затінку, і волосся в неї було руде й тьмяне. Час спливав дуже повільно.

Нарешті Женев'єва підвелась.

— Ви не бачили мого човна, — звернулася вона до Ендр'юса. — Ходім проїздимось. Я гребтиму.

Ендр'юс бадьоро скочив.

— Стримуйте її, мосьє Ендр'юс, вона страх яка нерозважлива, — сказала мадам Род.

— Вам було до нестями нудно, — мовила Женев'єва, коли вони вийшли на дорогу.

— Ні, але ці люди немов утворювали між вами і мною нові стіни. Бігме, і тих, що є, досить.

Вона гостро подивилась йому в вічі, але нічого не сказала.

Вони повільно йшли по піску понад річку, дійшли до старої плоскоденки, пофарбованої в зелене з жовтогарячою смугою й затягнутої в очерет.

— Вона, мабуть, потоне; ви плаваєте? — сміючись, спитала вона.

Ендр'юс усміхнувся й сказав сплунуваним голосом:

— Плаваю. Я й з армії звільнився через те, що плаваю.

— Як так?

— Коли дезертував.

— Коли дезертували?

Женев'єва нахилилася, щоб витягти човна. Їхні голови майже торкнулися, вони підтягли човна до берега, а тоді відштовхнули його на річку.

— А як вас упіймають?

— Мабуть, розстріляють, не знаю. А втім, війну закінчено, тому, мабуть, завдадуть у в'язницю на все життя, щонайменше на двадцять років.

— Як ви можете так спокійно про це говорити?

— Це для мене не нова думка.

— Що спонукало вас до цього?

— Я не хотів далі витримувати каторгу.

— Ходім, вїдьмо на річку.

Женев'єва ввійшла в човен і взяла весла.

— Тепер відштовхніть, та не впадять сами, — гукнула вона.

Човен сковзнув у воду. Женев'єва повільно й мірно веслувала. Ендр'юс мовчки дивився на неї.

— Коли втомитесь, веслуватиму я, — трохи згодом сказав він.

За ними лежало село у білих, ясножовтих, рудуватих і блідочервоних плямах з потинкованими стінами й стрімкими черепичними дахами, що безладною купою здіймалися аж до церкви. Крізь широкі стрільчасті арки дзвіниці на тлі неба видно було дзвони. Униз у річці відбивалось усе містечко, перетяте сталевими смугами там, де вітер морщив воду.

Весла ритмічно рипіли, коли Женев'єва повертала їх.

— Нагадайте, коли втомитесь, — по довгій паузі сказав Ендр'юс.

Женев'єва заговорила крізь зціплені зуби:

— Ясно, у вас немає патріотизму.

— Такого, який ви маєте на думці, — нема.

Вони об'їхали виступ піщаної обмілини, де була бистра течія. Ендр'юс поклав руки на весла поруч з її руками і шговхав разом з нею. Ніс човна в'їхав в очерет під вербами.

— Постіймо тут, — сказала Женев'єва, втягуючи весла, що виблискують на сонці, бризкаючи сріблом, коли вона підняла їх над водою.

Вона обхопила коліна руками і нахилилась до нього.

— Ось чому вам потрібен мій револьвер... Розкажіть мені все, починаючи з Шартра, — глухо сказала вона.

— Бачите, мене заарештували в Шартрі й послали в дисциплінарний батальон, щось подібне до вашої військової в'язниці, і я не мав найменшої змоги хоч одно слово переказати моєму командирові з учбового загону... — Він помовчав.

У вербах співала пташка. Сонце зайшло за хмару, довге білозелене лястя весь час тихо тріпотіло під вітерцем, небо затигли срібні жовтуваті хмарки, де-не-де забарвлені кольором яєць реполова. Ендр'юс стиха засміявся.

— Але, Женев'єво, які безглузді ці слова: загін, батальон, командир. Це однаково трапилося б. Становище дійшло докраю, от і все. Я більше не міг коритися дисципліні... О, ці довгі й пишні слова, яким тигарем висять вони на людській ший! Це теж було безглуздо; я охоче погодився допомагати вбивати німців, я не protestував, чи то з цікавості, чи з страху... Бачите, довгенько довелось мені з'ясовувати, який є світ. Не було нікого, хто б показав мені шлях.

Він замовк, наче ждучи, що скаже вона. А пташка на березі все співала.

Нараз хистка гілка одхитнулася під вітром, і Ендр'юс побачив її — маленьку сіру пташку, пір'ячко на її горлечку настовбурчилось від співу.

— Мені здається, — дуже тихо сказав він, — що людське суспільство завжди було таке і, може, завжди таке й буде: організації зростають і дуться індивідуальності, а індивідуальності безнадійно повстають проти них і, нарешті, утворюють нові суспільства, щоб поваляти старі і теж стати рабами...

— Я думала, що ви соціаліст, — гостро перебила Женев'єва таким тоном, що, не знати чому, глибоко зачепив його.

— Один солдат розповідав мені в дисциплінарному батальйоні, — знов почав Ендр'юс, — що його приятеля замордували, силоючи ковтати запалені цигарки; так от, кожен відданий мені наказ, кожне нове привиження перед начальством так само мордувало мене. Чи розумієте ви? — Його голос раптом забринів благанням...

Вона кивнула головою. Вони мовчали. Листя верби затремтіло під тихим вітерцем. Пташка полетіла.

— Але розкажіть мені, як вам довелося пливти. Це просто захоплює.

— Ми вивантажували цемент у Пассі — цемент на будівництво того стадіону, що його армія дарує Франції, збудований невільницькою працею, як піраміди.

— У Пассі жив Бальзак. Бачили ви його будинок?

— Зо мною працював хлопець, звався Козеня — «le gosse» по-французькому. Без його я, мабуть, ніколи не зробив би цього. Я був украй пригноблений... Мабуть, він потонув... Так, ми пливли під водою скільки могли, було майже темно, і мені пощастило дістатися до баржі, де про мене подбала родина одного кумедного авархіста. Про Козеня я вже не чув більше. Тоді я купив цей одяг, що так потішає вас, Женев'єво, і повернувся в Париж, головне, щоб розшукати вас.

— Я стільки для вас важу? — прошепотіла Женев'єва.

— Так, у Париж. Я намагався ще відшукати одного хлопця Марселя, що працював на фермі під Сен-Жерменом. Я якось зустрів його там... виявилось, що він вирушив до моря... Коли б мені не хотілось вас бачити, я попрямував би просто до Бордо або до Марселя. Там не дуже тепер розбираються, наймаючи матросів.

— Але в армії ви, мабуть, натерпілися від цього страшного життя — завжди обертатися поміж людей невихованих, завжди в бруді, скрізь у смороді, ви, чутлива істота, артист? Нічого дивного, що ви мало не збожеволіли, стільки років пробувши там. — Женев'єва говорила палко, пильно дивлячись на нього.

— О, не це, — з розпачем сказав Ендр'юс. — Мені навіть подобаються люди, що їх ви називаєте невихованими. Різниця між людьми не така велика... — Він не скінчив фрази. Урвав мову, неспокійно заворушившись на лаві, болячись, що заригає. У своїй кишені він відчув тверді обриси револьвера.

— Та хіба ви нічого не можете зробити? У вас напевне є приятелі, — вибухнула Женев'єва. — З вами вчинили дуже несправедливо. Вам треба відновитися в правах і як слід демобілізуватися. Там же розуміють, що ви людина інтелігентна. З вами не можуть поводитись, як не знати з ким.

— Я, мабуть, Женев'єво, на вашу думку, трохи божевільний, — мовив Ендр'юс. — Але я тепер, нехай і випадково, кинувся хоч і безсило до людської волі, я не почуюю себе таким... О, припустімо, що я йолоп... Але беріть мене таким, як я є, Женев'єво.

Він сидів, похнюпивши голову на груди, ухопившись руками за кочети. По довгій паузі Женев'єва заговорила сухо й ображено:

— Ну, треба повертатись; пора чай пити.

Ендр'юс глянув угору. На вершечку очеретини гоїдалася бабка, срібнокрила, з довгим багряним тільцем.

— Женеv'єво, огляньтєся.

— О, бабка. Який народ узав її за символ життї? Не єгїптяни? О, забула!

— Я вслуватиму, — сказав Ендр'юс.

Човен швидко понєсла течїя. За кілька хвилини вони витягли його на берег проти будинку Родів.

— Зайдїть випити чаю, — сказала Женеv'єва.

— Ні, я мушу працювати.

— Ви пишете щось нове?

Ендр'юс кивнув.

— А як звєтсья?

— Душа й тїло Джона Броуна.

— Хто такий цей Джон Броун?

— Божевільний. Він хотїв визволити людей. Про нього є пісня.

— Це щось заснованє на народних мотивах?

— Не знаю... Тїльки вчора це ім'я спало менї на думку. Нагадав дуже цікавий випадок.

— Ви приїдете завтра?

— Ящо ви не дуже зайняті.

— Дайте подумати. Буало приїдуть на сїдавок. За чаєм не буде нікого. Ми нап'ємось чаю сами.

Він узав її руку і тримав несміливо, як дитина, знайомлячись з новим товаришем.

— Гаразд, приблизно о четвертїй. Якщо нікого не буде, я заграю, — сказав він.

Вона похапцем висмикнула руку, ввічливо махнула на прощання і, не оглядаючись, пішла через дорогу до воріт. Одна думка опанувала його — піти до своєї кімнати, замкнути двері й кинутися обличчям на ліжко. Дєсь глибоко ця думка потїшила його. Так робив він завжди, коли йому, дитині, світ видавався нестерпучим. Він збїжить сходами, замкне двері і кине ться ницьма на ліжко. «Може ще й заплачу?» — майнула думка.

Мадам Бонкур ішла ввиз сходами, коли він брався вгору. Він повернувся й пождав. Зійшовши вниз і трохи задихавшись, вона сказала:

— Так ви приятель мадам Род, мосьє?

— Як ви про це дізнались?

На її щоках біля рота з'явились ямки.

— У селі кожен все знає, — відповіла вона.

— Au revoir, — мовив він, беручись сходами.

— Mais, Monsieur*, вам би треба було сказати мені про це. Коли б я знала, я б не просила заплатити наперед. О, ніколи. Даруйте мені, мосьє.

— Та добре.

— Monsieur est Américain? ** Бачите, я чимало знаю дєчого. —

* Але, мосьє.

** Мосьє — американець?

Коли вона сміялась, її брезглі щокни трусились. — І мосьє знає мадам Род і мадемуазель Род вже давно? Старий приятель? Мосьє музикант?

— Так. Bonsoir!* — Ендр'юс побіг сходами нагору.

— Au revoir, Monsieur.** Її співучий голос переслідував його по сходах.

Він грукнув дверима й кинувся на ліжку.

Прокинувшись другого ранку, він зразу згадав, як йому довго жлати сьогодні, поки він побачить Женев'єву. Тоді згадав їхню розмову. Чи варт взагалі йти до неї, питав він сам у себе. І відчував, як поволі холодний розпач опадає його. На мить здалося, що він єдина жива істота на світі мертвих машин; жаба, що стрибає через дорогу перед паровим котком. Раптом згадав Жанну. Він пригадав її запрацьовані руки на колінах. Уявив, як вона ходила перед кафе де Роган того вечора в середу, ждучи його. Що зробила б Жанна на місці Женев'єви? Справді, люди завжди самотні, хоч як би вони любили один одного, справжнього союзу не буває. Той, хто їздить експажем, ніколи не відчув того, що відчують інші — жаби, які стрибають через дорогу. Він не мав злоби на Женев'єву.

Такі снували в ньому думки, коли він пив каву й їв сухий хліб, що становив його сніданок; і згодом, гуляючи берегом річки, він відчував, як дух і тіло його немов би стали текучі, хисткі, тремтливі, і гнутья від пориву музики, як тополи від вітру. Він застругав олівця й повернувся в свою кімнату.

Того дня небо було безхмарне. Сидячи при столі, він увесь час бачив крізь вікно квадрат блакиті, горби з млинами та срібно-блакитну річку. Часом він швидко записував ноти, ні про що не думаючи, нічого не почувуючи, нічого не бачачи; часом довго сидів, дивлячись на небо та на млини, невизначно щасливий, граючи несподіваними думками, що виникали й зникали, як ото коли-не-коли біля вікна пурхає вічний метелик, б'ючись об сволюки, і варешті не звать жуди зникаючи.

Коли годинник вибив дванадцять, він відчув, що страшенно зголоднів. Два дні він не їв нічого, крім хліба, ковбаси й сиру. Знайшовши внизу за прилавком мадам Бонкур, що витирала склянки, він замовив їй обід. Вона зразу ж принесла йому тушеног м'яса й пляшку вина і стала коло нього, руки в боки, дивлячись, як він їсть; на її величезних щоках з'явилися ямки.

— Мосьє їсть менше за всіх молодиків, яких я бачила, — сказала вона.

— Й багато працюю, — спалахнувши, мовив Ендр'юс.

— Коли працюєш, треба багато їсти, багато їсти.

— А коли небагато грошей? — усміхаючись мовив Ендр'юс. У сталевому допитливому погляді, що промайнув у її очах, щось на мить стурбувало його.

— Тут небагато людей тепер, мосьє, та ви побачите, що буде базарного дня... Що мосьє хоче на десерт?

— Сиру та кави.

— Більше нічого? Тепер сезон суніць.

* Добрий вечір!

** До побачення, мосьє!

— Більше нічого, дякую.

Повернувшись з сиром, мадам Бонкур сказала:

— У мене одного разу, мосьє, жили американці. Ну й наморочилась я з ними. Вони були дезертири. Вони втекли, не заплативши, а за ними жандарми. Сподіваюсь, цих ледарів упіймано й виряджено на фронт.

— Різні бувають американці, — тихо сказав Ендр'юс. Він сердився, що серце йому калаталося. — Ну, я піду прогуляюсь.

— Мосьє піде прогулятися. Amusez-vous bien, Monsieur! Au revoir, Monsieur! * — Співучий голос мадам Бонкур лунав за ним.

Близько четвертої Ендр'юс постукав у парадні двері будинку Родів. Він чув, як у середині гавкав Санто, чорний, рижувато-карпий собака. Двері відчинила сама мадам Род.

— О, це ви, — сказала вона. — Заходьте випити чаю. Чи добре працювалося сьогодні?

— А Женев'єва? — затинаючись, спитав Ендр'юс.

— Вона поїхала мотором з приятелями. Вона лишила вам записку. На чайнім столі.

І він щось говорив, питав, відповідав, пив чай, клав у рот тісточки, усе немов у білому мертвому тумані.

— У записці Женев'єва писала:

«Жан...

Я міркую про шляхи й засоби. Вам треба виїхати в якусь нейтральну країну. Чом ви не поговорили зо мною про це раніш, до того, як відрізали всі шанси до відступу. Буду дома завтра в цей самий час. Bien à vous * Ж. Р.

— Чи не потривожить вас, мадам Род, якщо я кілька хвилин пограю на роялі? — несподівано для себе спитав Ендр'юс.

— Ні, грайте. Ми прийдемо пізніш і послухаємо вас.

І тільки вийшовши з кімнати, він зрозумів, що говорив не тільки з мадам Род, а й з двома кузинами.

За роялем він забув про все, і його знов поиняв настрої невизначної радості. У себе в кишені він знайшов олівець й папір, і грав тому, що спала йому на думку, коли він мив вікна на драбині в учбовому таборі, аранжуючи її, формуючи, забувши про все, поринувши в ритми й каданси. Коли покинув ґрати, було майже темно. Женев'єва Род з вуалькою на голові стояла біля вікна, що виходило в сад.

— Я слухала вас, — сказала вона. — Грайте далі.

— Я одіграв усе. Як вам їздилось на моторі?

— Мені подобається. Мені не часто доводилося їздити мотором.

— Не часто й мені доводиться говорити з вами насамоті, — гірко скричав Ендр'юс.

— Знається, ви думаєте, ще маєте на мене якісь права. Мене це дратує. Ніхто не має прав на мене! — Вона говорила так, наче не вперше повторювала цю фразу.

* Доброї розваги, мес'є! До побачення, мес'є!

* Ваша

Він підійшов і прихилився до вікна поруч неї.

— Невже щось змінилося для вас, Женев'єво, коли ви довідалися, що я дезертир?

— Ні, звичайно ні, — скwapно відказала вона.

— А мені здається, що це так, Женев'єво... Що ви хочете, щоб я зробив? Може хочете, щоб я сам на себе виказав? Я знав у Парижі одного солдата, що виказав на себе, але він не скидав форми. Здається, це має значення. То був зграбний хлопець. Звали його Ель, був він із Сан-Франціско. Він був мужній, він сам собі одрізав мізинця, коли товарний вагон розтросив йому руку.

— О, ні, ні! О, це так страшно! Ви були б великим композитором. Я певна.

— Чому був би? Те, що я творю тепер, краще за всю дрібноту, яку я писав досі, я це знаю.

— О, так, але вам треба вчитись, стати відомим.

— Коли б я протримався шість місяців, я був би у безпеці. Армія виїде. Я не вірю, що потім дезертирів ловитимуть.

— Так, але сором, повсякчасна небезпека, що вас викриють...

— Я соромлюсь багатьох вчинків у своєму житті, Женев'єво. Але цим я майже пишаюсь.

— Та як ви не розумієте, що інші люди не поділяють вашої думки про індивідуальну волю?

— Мені треба йти, Женев'єво.

— Ви повинні скоро прийти знов.

— Цим днями.

І він вийшов на шлях у вітряний присмерк, мнучи в руках нотний папір. Небо затягли буряні хмарки; між них де-не-де пробивалося чисте червоно-кадетне світло, а де-не-де опалове. У вітрі зрідка падала дощові краплі; вітер шелестів широким листям лип, гнав хвилі в полях пшениці, немов на морі, і темний річку в рожевих піщаних берегах. Починався дощ. Ендр'юс поспішав додому, щоб не замочити своєї єдиної пари. Уперше в своїй кімнаті він засвітив чотири свічки і поставив їх на різках столу. Тьмянний, холодний багрянний світ зірниць все ще пробивався крізь дощ, і від того свічки блимали яквись примарним блиском. Потім він ліг на ліжку і, дивлячись на миготливе світло на стелі, силкувався думати.

— Ну, тепер, Джон Ендр'юс, ти самотній, — уголос сказав він через півгодина й весело скочив на ноги. Він потягся й позіхнув. Знадвору гучно й твердо стукотів дощ. — Ну, зробимо остаточний розрахунок, — сказав він сам до себе. — Легше було зробити це місяць тому, як це я чув від старого Гова в Америці і в свій час від Генслоу, а ніж тепер, коли я вже витратив двадцять франків на харч. Так далі не можна. Виходить, справді, я маю том Відлона, зелену книжку про контрапункт, карту Франції, надвоє подерту, і пересічний звичайний розум.

Він поклав обидві книжки перед себе на столі на безладну купу нотного паперу й нот. Тоді заходився викладати все своє манаття, що приніс з собою. Три олівці, вічне перо. Машинально пошукав годинника, але згадав, що віддав його Елеві заставити, якщо той не

нявжиться признатися, і йому будуть потрібні гроші. Зубна щітка. Приладдя для гоління. Мило. Щітка для волосся й поломаний гребінець. Що ще? Він помацав у торбинці, що висіла в ногах ліжка. Коробка сірників. Ніж без одного леза й поламана цигарка. Завоювання його зростало шохвилини, коли він споглядав цю купу. Потім згадав, що в шухляді була ще чиста сорочка і дві пари брудних шкарпеток. Ог і все, що було, чисто все. Нічого на продаж. Крім револьвера Женев'єви. Він витяг його з кишені. Сліво від свічок виблискувало на блискучому ніклі. Ні, він ще зляється, то надто велика цінність, щоб продавати. Він наставив його на себе. Кажуть, під підборіддям найкраще місце. Він міркував, — а що, коли б натиснути язичка, притиснувши зброю до підборіддя. Ні, коли вийдуть гроші, він продасть і револьвера. Це надто дорога смерть для людини, що голодує. Сів край ліжка й засміявся.

Тоді відчув, що дуже голодний. Їсти двічі на день — ганьба. Він докоряв собі. Весело, мов школяр, насвистуючи, зійшов хисткими сходами, щоб замовити їжу мадам Бонкур.

Він дивно здригнувся, помітивши, що насвистує мелодію:

Тіло Джона Броуна гниє в могилі,
А душа маршує вперед.

Цвіли липи. Крізь одчинене вікно линули великі хвилі аромату, важкого, як фіміам. Ендр'юс ліг упоперек столу, заплющивши очі й поклавши щоку на купу лінованого паперу. Він почув себе дуже стомленим.

Перші такти «Душі й тіла Джона Броуна» були на папері. Годинник у містечку пробив дві. Він підвівся і з хвилину постояв, неухважно дивлячись у вікно. Був жаркий південь, і напухлі хмари низько звисали над річкою. Млин на вершкун горба стояв нерухомо. Йому здавалось, ніби голос Женев'єви він чув уже давно.

«Ви були б великим композитором». Він підійшов до столу, не дивлячись перегорнув кілька сторінок. «Були б». Стиснув плечима. Виходить, не можна бути великим композитором і разом дезертиром — в 1919 році. Мабуть, Женев'єва мала рацію. Алеж треба чогось цюпоїсти.

— Але як пізно, — докоряла мадам Бонкур, коли він попросив поснідати.

— Знаю, що дуже пізно. Я щойно скінчив третину роботи, яку пишу.

— І вам багато заплатять, коли скінчите її? — спитала мадам Бонкур, і на її щоках з'явилися ямки.

— Може, колись і заплатять.

— Ви самотні тепер, коли Роди поїхали?

— Вони поїхали?

— Хіба ви не знали? Хіба ви не ходили прощатися? Вони поїхали до моря... Але я зроблю вам омлет!

— Дякую.

Повернувшись з омлетом і підсмаженою картоплею, мадам Бонкур таємниче сказала йому.

— Останні тижні ви не так часто ходили до Родів.

— Ні.

Мадам Бонкур стояла, дивлячись на нього, згорнувши на грудях червові руки й похитуючи головою.

Коли він підвівся, збираючись іти нагору, вона раптом вигукнула:

— А коли ви збираєтесь мені заплатити? Уже два тижні ви не платили.

— А леж, мадам Бонкур, я сказав вам, що не маю грошей. Якщо ви почекаєте двів зо два, я напевне одержу поштою. Це буде не пізніше, як двів за два.

— Я вже чула таку історію раніш.

— Я навіть намагався дістати роботу на фермах навколо.

Мадам Бонкур закинула голову і засміялась, шкірячи почорнілі зуби спідньої щелепи.

— Дивіться, — нарешті сказала вона, — ще тиждень, а потім цьому край. Або ви заплачите, або... І я сплю дуже чуїно, мосьє. — В її голосі раптом збравіли звичайні лагідні співучі ноти.

Ендр'юс кинувся геть, вискочив і побіг сходами да своєї кімнати.

— Сьогодні вночі треба тікати, — сказав він сам до себе. «А що, як листи з грішми придуть другого дня?». Цілий день він вагався.

Цього вечора він довго гуляв. Проходячи повз будинок Родів, він бачив, що виконниці зачинені. Йому мов полегшало на думку, що Женев'єва не жила поблизу. Тепер він цілком самотній.

Але чому, замість писати музику, що чогось була б варта, не будь він дезертиром, чому — питав він сам себе, — не спробував він давно тому якось діяти, зробити зусилля, хоч яке воно було кволе й безпорадне, щоб звільнити інших? Мало не випадково пощастило йому звільнитися з каторги. Чи не міг би він допомогти іншим? Коли б тільки він міг почати своє життя в друге. Ні, він не заслужив імени Джона Броуна.

Було вже темно, коли він повернувся до села. Він поклав перечекати ще день.

Другого ранку він почав працювати над другою частиною. Без роля вона посувалась важко, проте, він казав собі, що треба записати, що можна, бо він не скоро вже матиме дозвілля.

Одного разу вночі він потушив свічку й стояв біля вікна, дивлячись на місячний відблиск на річці. На площадці за кімнатою він почув тиху важку ходу. Дошка рипнула, і в замку повернули ключа. Хода знов почувалась на сходах. Джон Ендр'юс голосно засміявся. Вікно було тільки на двадцять футів від землі, а там штахети. Він задоволено ліг у ліжку. Треба добре виспатись, бо завтра вночі він утече через вікно і піде в Бордо.

Другий ранок. Дув свіжий вітер, ворущачи папери Ендр'юса, над якими він працював. Віддалік виблискувала річка синім і срібним кольором, млин швидко вимахував крилами на тлі скупчених хмар. Часом сильний вітер приносив аромат липи. Мимохіть кризь його думки прокрадалась мелодія «Тіла Джона Броуна». Ендр'юс сидів з олівцем у роті, стиха насвистуючи, а десь у глибині в ньому великий хор, здавалося, співав:

Тіло Джона Броуна гине в могилі,

А душа маршує вперед.

Слава, слава, алілуя,

А душа маршує вперед.

Якби він тільки міг знайти волю, маршуючи до неї, — спала йому думка.

Раптом він скам'янів, учепившись руками за край столу.

Чийсь голос з американським акцентом сказав під вікном:

— А не дурить вона нас, Чарлі?

Ендр'юсові потемніло в очах, наче упав він з запаморочливої височини. «Боже, невже події можуть повторятися? Невже те саме починається знов». Якісь голоси, здавалося, нашіптують йому на вухо: «Ану, навчіть його козиряти».

Він зірвався на ноги й витяг шухляду. Вона була порожня. Жінка взяла револьвера. — «Значить, усе було підстроєно. Вона знала», — тихо сказав він.

Нараз заспокоївся.

Хтось проїхав човном за течією по річці. Човен яскравозелений; чоловік був одягнений у дивну темnobрунату куртку і в руках тримав вудку.

Ендр'юс знов сів на стілець. Човна вже не було видно, але млин усе крутився, крутився на тлі скупчених білих хмар.

На сходах залунали кроки.

Дві ластівки, щебечучи, пролетіли повз вікно так близько, що Ендр'юс розглядів відмітини на їхніх крилах і притиснені до блідо-сірих тілець ніжки.

Постукали.

— Увійдіть, — твердо сказаа Ендр'юс.

— Прошу пробачити, — сказав солдат, тримаючи в червоній руці картуза з червоною стрічкою. — Ви американець?

— Так.

— Бачите, жінка внизу сказала, що на її думку з вашими паперами не все гаразд. — Солдат ніяковів і затинався.

Очі їхні зустрілись.

— Так, я дезертир, — сказав Ендр'юс.

Військовий поліцай вихопив свистика і різко засвистів. Спід вікна, знадвору, теж засвистіли.

— Забирайте своє манаття.

— Не маю нічого.

— Гаразд, ідіть помалу сходами поперед мене.

Віддалік млин усе крутився на тлі скупчених білих хмар.

Ендр'юс подивився на двері. Військовий поліцай причинив їх і пішов слідом за ним униз.

На писемнім столі Джона Ендр'юса свіжий вітер шарудів великими аркушами паперу. Спершу один аркуш, тоді другий знесло з столу, і в короткому часі вся підлога була вкрита ними.

33466

1919

ЗМІСТ

Частина перша	
Вилівають форму	5
Частина друга	
Метал холоде	34
Частина третя	
Машини	81
Частина четверта	
Іржа	121
Частина п'ята	
Зовнішній світ	174
Частина шоста	
Під колесами	230

Видання № 78. Папір ф. 62 x 94 — 40 кг.
17½ др. арк. В 1 пап. арк. 105 т. мітер. Упов-
новажоний головліту № 8312(1147). Замовлення
№ 1840. Тираж 5.000. Здано в роботу 17/II—33 р.
Підписано до друку 10/II—34 р.
Київ. Шоста друкарня. Синий майдан 14.

